

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

X.X.MURATOV, R.R.JABBAROV

***AMALIY va BADIIY
bezak san‘ati***

fanidan o‘quv qo‘llanma

5110800 – Tasviriyl san'at va muhandislik grafikasi

CHIRCHIQ–2020

Annotatsiya

Mazkur o'quv qo'llanma «5110800–Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi» ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, unda amaliy va badiiy bezak san'ati bo'yicha nazariy va amaliy mashg'ulotlar yoritilgan. O'quv qo'llanmada amaliy va badiiy bezak san'ati haqida dastlabki ma'umotlar, amaliy va badiiy bezak san'ati fanining predmeti, plakat shriftini yozishni o'rganish va uni rangda bajarish, namuna asosida harflar va sonlarni yozish hamda rangda bo'yash, murakkab reklama harflari asosida to'liq alfavit va sonlarni yozish, rangda bo'yash, yozuv kompozitsiyasi — e'lon, shior, tabrik matni kabi yozuvlarni yozishni o'rganish, oddiy naqsh namunalarini chizish, boyash va pardozlash (1–10 gullar), hajmli buyumlar (o'yinchoq, kubok, yodgorlik, esdalik buyumlari va h.k.), rangshunoslikka oid turli mashqlar bajarish kabi ko'plab mavzular nazariy va amaliy jihatdan bayon qilingan.

O'quv qo'llanmadan «5110800–Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi» ta'lim yo'nalishi talabalari qatorida, undan ilmiy izlanuvchilar, kasb–hunar kollejlari, litseylar, umumiy o'rta ta'lim maktab o'qituvchilari, maktabdan tashqari muassasalarning to'garak rahbarlari va havaskor hunarmand usta va rassomlar ham foydalanishlari mumkin.

TAQRIZCHILAR:

Toshkent viloyati CHDPI «Tasviriy san'at» kafedrası
dotsenti

X.E.Sultanov

K.Bexzod nomidagi MRDI «Tasviriy san'at tarixi va
nazariyasi» kafedrası dotsenti s.f.n.

R.S.Fatxullayev

Аннотация

Данное учебное пособие предназначено для студентов, 5110800-“Изобразительное искусство и инженерная графика”, где освещены теоретические и практические занятия по декоративно-прикладному искусству. Учебное пособие включает основную информацию о прикладном и художественном декоративном искусстве, предмет прикладного и художественного декоративного искусства, изучение и выполнение шрифта плаката в цвете, написание букв и цифр на основе рисунка, окраска в цвете, написание полного алфавита и цифр на основе сложных рекламных букв, раскрашивание в цвете, написание композиций — научиться писать такие надписи, как объявление, слоган, поздравительный текст, рисовать простые узоры, рисовать и украшать (1-10 цветов), объемные предметы (игрушки, чашки, сувениры, сувениры и т. д.).к.), многие темы, различные упражнения в области изучения цвета носят теоретический и практический характер.

Учебную программу могут использовать студенты обучающихся в области 5110800–“Изобразительное искусство и инженерная графика”, а также научные исследователи, преподаватели профессиональных колледжей, лицеев, средних общеобразовательных школ, руководители кружков внешкольных учреждений и мастера-любители и художники.

Summary

This study guide is intended for students, 5110800 - " Fine arts and engineering graphics”, which covers theoretical and practical classes in decorative and applied arts. The training manual includes basic information about applied and decorative art, the subject of applied and decorative art, studying and performing the font of the poster in color, writing letters and numbers based on the drawing, coloring, writing the full alphabet and numbers based on complex advertising letters, coloring, writing compositions - learn to write inscriptions such as announcement, slogan, congratulatory text, draw simple patterns, and decorate (1-10 colors), volumetric objects (toys , cups, souvenirs, souvenirs, etc.). k.), many topics, various exercises in the field of studying color are theoretical and practical.

The curriculum can be used by students studying in the field of 5110800–“Fine Arts and Engineering Graphics”, as well as scientific researchers, teachers of professional colleges, lyceums, secondary schools, heads of circles of extracurricular institutions and amateur craftsmen and artists.

KIRISH

*Bizning vazifamiz — to‘plangan tajriba va
ilg‘or xalqaro amaliyotga suyanan holda,
o‘zimizning taraqqiyot va yangilanish
modelini qat‘iy amalga oshirishdan iborat.*

Shovkat Mirziyoyev,

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti

Bugungi kunda jahonning qaysi bir rivojlangan mamlakatlarini olmaylik, ta'lim sohasida, ayniqsa maktab yoshidan boshlab san'at, xususan, tasviriy va amaliy san'at haqidagi bilimlarini rivojlantirishga katta ahamiyat berib kelinmoqda. Mamlakatimizda o'rta ta'limning yana o'n bir yillik bo'lishi va unda kasbga yo'naltirish maqsadida o'quv markazlarining tashkil etilishi, shuningdek akademik litsey, kasb–hunar kollejlari, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan yoshlarning badiiy va estetik tarbiyasiga katta e'tibor berilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining prezidenti Shavkat Mirziyoyev o‘zlarining Konstitutsiyamizning 24 yilligiga bag‘ishlangan ma‘ruzalarida «...farzandlarimiz uchun zarur sharoitlar yaratish, yangi–yangi ta'lim–tarbiya, madaniyat, san'at va sport maskanlarini barpo etish, yosh oilalar uchun uy–joylar qurish, yoshlarni ish bilan ta'minlash, ularni tadbirkorlik sohasiga keng jalb etish bo‘yicha boshlagan ishlarimizni yangi, yuksak bosqichga...»¹ ko‘tarish zarurligini aytib o‘tadilar.

¹O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi «Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash — yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi» mavzusidagi mahruzasi. //Xalq so‘zi, 2016 yil, 8 dekabr.

Kadrlar tayyorlash mazmuni va tuzilmasini yangilash, uni maorif, fan, texnika, texnologiya, iqtisod, madaniyat sohalarida respublika hamda xorijda erishilgan yutuqlar asosida qayta ko'rib chiqish, ta'lim tizimini isloh qilish, uning yagona o'quv–ilmiy ishlab chiqarish majmui tarzida muttasil rivojlanib borishini ta'minlash, davlat ta'lim standartlarini yaratish va amalga kiritishning ilmiy asoslarini, ishlab chiqish, ta'lim tizimi, ilm–fan, ishlab chiqarishga turli darajadagi kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishning o'zaro ta'sir ko'rsatish mexanizmini ishlab chiqish, milliy uyg'onish mafkurasi asosida o'quvchi–yoshlar hamda mutaxassislarni tarbiyalashning surunkali dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish, uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlaridagi o'quv–tarbiya jarayonlarini ilmiy–uslubiy jihatdan ta'minlash, o'quv jarayoniga ilg'or pedagogik tajribalarni joriy etish, kadrlar tayyorlash jarayonini o'quv–dasturiy hujjatnomalar, didaktik va uslubiy jihatdan ta'minlashni yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini fundamental hamda amaliy ilmiy–tadqiqot ishlari asosida rejalashtirish va ishlab chiqish, ta'lim tizimining barcha bosqichlarida o'quv jarayonining axborot bilan ta'minlanishini yuksaltirish, yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash, o'quvchilarning shaxsiy xususiyat va qobiliyatlarini, shuningdek, yetuk mutaxassisning shakllanishi, o'qishi, tarbiyasi va mehnatini baholash muammolari bo'yicha psixologik–pedagogik tadqiqotlar olib borish, ta'lim jarayoni sifatini xolis baholash tizimini yaratish va amaliyotda qo'llash hamda shunga o'xshash boshqa yechimini kutib turgan muammolarni bartaraf etish, uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish yo'lini davom ettirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq, yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ta'lim muassasalarini qurish, rekonstruktsiya qilish, kapital ta'mirlash, ularni zamonaviy o'quv–laboratoriya uskunalari, kompyuter texnikasi va o'quv–metodik qo'llanmalar bilan jihozlash bo'yicha ishlarni amalga oshirish orqali ularning moddiy–texnika bazasini mustahkamlash yuzasidan aniq maqsadga qaratilgan chora–tadbirlarni ko'rish, maktabgacha ta'lim muassasalari tarmog'ini kengaytirish, bolalarning har tomonlama intellektual, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun ushbu muassasalaridagi shart–sharoitlarni tubdan yaxshilash,

bolalarning maktabgacha ta'lim bilan qamrab olinishini jiddiy oshirish va uning qulayligini ta'minlash, pedagog va mutaxassislarning malaka darajasini yuksaltirish, umumiy o'rta ta'lim sifatini tubdan oshirish, chet tillar, informatika hamda matematika, fizika, kimyo, biologiya kabi boshqa muhim va talab yuqori bo'lgan fanlarni chuqurlashtirilgan tarzda o'rganish borasida izlanishlar olib borilmoqda va mavjudlari dartaraf qilinmoqda².

Darhaqiqat, inson ijodiy faolligi uning har tomonlama kamol topishida muhim omil bo'lib, uni estetik to'laqonliksiz tasavvur etib bo'lmaydi. Inson hayoti jism va buyumlar qurshovida kechadi. Rang–barang buyum va jismlar borliqqa go'zallik va nafosat baxsh etadi, insonga shu qonuniyatlar orqali qarashga undaydi.

O'sib kelayotgan yosh avlodni jahon andozalariga javob beradigan barkamol etib tarbiyalashda amaliy va badiiy bezak san'ati fani alohida ahamiyat kasb etadi. Yoshlarga badiiy ma'lumot berishda tabiat unsurlarini stillashtirish mashg'ulotlarining ahamiyati benihoya katta bo'lib, bu ularning umumiy dunyoqarashlarini o'stirishda muhim. Yozuv kompozitsiyasi, yozuvlarni yozishni o'rganish, oddiy naqsh namunalarini chizish, boyash va pardozlash mahoratini rivojlantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Mavjud ta'lim–tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talablari darajasiga ko'tarish, milliy kadrlar tayyorlashning yangi tizimini barpo etish, kelajak uchun barkamol, salohiyatli avlodni tarbiyalash O'zbekiston Respublikasi Prezidentining barkamol avlodni voyaga yetkazish to'g'risidagi farmonlari hamda harakatlar strategiyasi negizini tashkil qiladi.

Bu dolzarb vazifalar prezidentimiz va hukumatimizning doimiy e'tiborida bo'lib, boshqa farmon va qarorlarda o'z aksini topmoqda.

Go'zallikni his qila olishni rivojlantirish, yuqori estetik didni shakllantirish, san'at asarlarini, tarixiy va me'morlik yodgorliklarini, ona tabiat go'zalliklarini, boyligini tushunish va kadrlarni shakllantirish maqsadida har bir o'quv fani, ayniqsa

²2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha harakatlar strategiyasi. –T.: 2017.

shaxsning bilim doirasini kengaytirishga xizmat qiladigan va katta tarbiyaviy kuchga ega bo'lgan adabiyot, musiqa, tasviriy san'at, estetika kabi fanlar imkoniyatlaridan unumli foydalanish kerak.

Amaliy va badiiy bezak san'atini o'rganish yoshlarga atrofdagi jismlarning stillashtirgan holda, badiiy tafakkur, ijodiy qobiliyat, ko'rib eslab qolish, fazoviy tasavvurni shakllantirish, san'at asarlariga nisbatan estetik munosabatni, go'zallikka bo'lgan muhabbatni rivojlantirish, amaliy va badiiy bezak san'atida kompozitsiya masalalari, naqsh turlari, badiiy naqqoshlikda zamonaviy ramzlar, o'quv va tarbiyaviy jarayonda badiiy bezak san'atining o'rni, amaliy bezak san'atida kompozitsiya, shriftlar, reklama, e'lon, shior, tabrik matni namunalari, interer va ekstererda badiiy bezash bilan tanishtirish orqali nazariy jihatdan o'rgatadi hamda ularning estetik didlarini o'stirishga xizmat qiladi. Bu esa, o'z navbatida, o'rta maxsus, kasb–hunar va oliy o'quv yurtlarida o'qitilayotgan maxsus fanlarning chuqur va asosli bo'lishini taqazo etib, pedagoglar, olimlar, ustalar va rassomlar zimmasiga mashaqqatli va ayni paytda sharaflil va yuksak mas'uliyat yuklaydi.

Yoshlarga yuqori darajada ta'lim–tarbiya berish — bo'lajak rassom–pedagogdan amaliy va badiiy bezak san'ati sohasida amaliy malakalarini yuqori darajada egallagan bo'lishdan tashqari, psixologiya sohasida ham yetarli ma'lumotga ega bo'lishni taqazo etadi. Hozirgi vaqtda o'rta maxsus kasb–hunar kollejlari mutaxassislik fanlar, jumladan tasviriy san'at mashg'ulotlarini o'qitishning nazariy va uslubiy asoslarini ishlab chiqish va ilmiy jihatdan asoslangan yangi yo'li, shakli, mazmuni hamda usullarini takomillashtirish eng dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Talabalarga — amaliy va badiiy bezak san'ati fanini o'qitilishida quyidagi texnik vositalardan foydalaniladi: Amaliy san'at namoyandalari, xalq ustalari, yetuk o'zbek va xorijiy tasviriy san'at usta rassomlarining jahon miqiyosida tan olingan san'at asarlari namunalari hamda metodik jihatdan mukammal reproduktiv ishlari; zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda mashg'ulotlarni tashkil etish taqazo etiladi. Buyuk san'at ustalari va ularning ijod etish jarayonlarini aks ettirishga bag'ishlangan kino lentalaril, chop etilgan namuna va elektron versiyalaridan keng foydalanilgan holda mashg'ulotlarni tashkil etish tavsiya etiladi.

Shuningdek, naqqoshlik san'atiga xos yo'l ichidagi 10 ta naqsh kompozitsiyasi, islamiy, girih, gulli girih hamda madohil naqsh kompozitsiyalari, turli reklama e'lonlari, loyihalashga oid tasvirlar aks ettirilgan plakatlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

O'qishga kelish bolalar uchun quvonchli va qiziqarli bo'lishi kerak. Bu esa birinchi galda, o'quv jarayonining xarakteri va ularni qurshagan muhitga boqliq. O'quv yurti binosining ichki va tashqi qiyofasi hech qachon o'quvchilarni e'tiboridan chetda qolmaydi. Bunda me'morlik — loyihalashda ko'rilgan tadbirlar qatorida o'quvchilar qo'li bilan bezatilgan turli ko'rgazmalarni nazarda tutish lozim.

O'quv yurtini bezatish, undagi badiiy bezak ishlarini yaxshi tashkil eta oladigan mutaxassislar kamligi, bu ishlarni o'rgatish uchun o'zbek tilida maxsus adabiyotlar nashr etilmagani sababli o'quv yurtlarda badiiy bezak ishlari asosida amalga oshiriladigan ta'lim–tarbiyaviy tadbirlar murakkablashmoqda.

Yuqorida bayon etilgan muammolarni ijobiy hal etish — bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Yoshlarning ijodiy tasavvurlarini o'stirish dastlabki bosqichlardan amalga oshirilishi lozim.

Amaliy va badiiy bezak san'ati fanini o'zlashtirish jarayonida talabalar:

- o'zbek milliy san'atida badiiy naqqoshlikning roli;
- badiiy naqqoshlikning o'ziga xosligi va estetik mohiyati;
- amaliy va badiiy bezak san'atida kompozitsiya masalalari haqida tasavvurga ega bo'ladilar;
- tasviriy san'atda amaliy san'atning o'rni va roli;
- naqsh turlari, badiiy naqqoshlikda zamonaviy ramzlar va milliy qadriyatlar;
- murakkab naqshli kompozitsiyalar tuzish;
- amaliy–dekorativ san'atda kompozitsiya;
- amaliy bezak san'atida kompozitsiyaning qo'llanilishini o'rganadi va ulardan foydalanadi;

- kompozitsion markaz, konstruktsiya, mavzu, harakat, yaxlitlik, kolorit, nisbatlar, me'yor, mutanosib va nomutanosiblik;
- dekorativ san'at turlarida janrli kompozitsiya;
- o'quv va tarbiya jarayonida badiiy bezak san'atining o'rni;
- amaliy bezak san'atida kompozitsiya, rang masalalari;
- shriftlar va materiallarda ishlash texnikasi;
- interer va ekstererda badiiy bezash;
- kompozitsiyaning asosiy qonuniyatlari, frontal kompozitsiya elementlari, zamonaviy ekspozitsiya va konstruktsiyalar;
- badiiy bezak san'atida xalq amaliy san'ati turlaridan foydalanish ko'nikmalariga ega bo'ladilar.

Amaliy va badiiy bezak san'ati fanini o'rgatish barcha umumta'lim va boshqa fanlar bilan uzviy bog'liq holda amalga oshiriladi.

Mazkur qo'llanma shu sohadagi qiyinchiliklarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Talabalar olgan bilimlaridan kelajakda o'quv yurtlaridagi amaliy va badiiy bezash ishlarida ijodiy foydalanadilar. O'quv yurti intereri, xona va zallari, fasadi hamda hovlisini panno, plakat va hokazolar bilan bezatishda, devoriy gazetalar, albomlar, e'lonlar, taklifnomalar tayyorlashda faol qatnashadilar hamda bu ishlarga boshchilik qiladilar, degan umiddamiz.

Qo'llanma asosan pedagogika oliy o'quv yurtlarining tasviriyl san'at va muhandislik grafikasi, shuningdek kasb ta'limi yo'nalishi talabalariga mo'ljallangan bo'lib, undan kasb–hunar maktablari, kollej va litseylar, umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilari, tarbiyaviy ishlar uchun mas'ul shaxslar, maktabdan tashqari muassasalarning to'garak rahbarlari va havaskor bezakchi ustalar ham foydalanishlari mumkin.

Muallif tomonidan o'quv qo'llanmaning mazmunini yanada boyitish borasidagi izlanishlari davom etishi tabiiy. Kitobni yanada takomillashtirish yuzasidan taklif va mulohazalaringiz bo'lsa, bizga yozib yuborsangiz Sizdan minnatdor bo'lar edik.

1–§. Amaliy va badiiy bezak san'ati fanining predmeti

Inson hayoti va faoliyati davomida zarur bo'lgan bilimlar sarhadi tobora kengayib borayotgan hozirgi sharoitda muayyan faktlar yig'indisini o'zlashtirish bilan chegaralanib qolishi uni ma'naviy qashshoqlikka olib keladi. Shuning uchun talabalarga o'z bilimlarini mustaqil ravishda to'ldirib va boyitib borishni, o'zining diqqat–e'tiborini axborotlarning eng muhimlariga qaratishni o'rgatish talab etiladi. Bu vazifa talabalarning badiiy bezash ishlarini ta'lim–tarbiya jarayoni bilan uzviy bog'liq holda kengaytirish va rivojlantirishni taqazo etadi.

Amaliy va badiiy bezak san'ati turlari ijodiy mehnat bilan chambarchas bog'liq va shuning uchun talabalarda ishga ijodiy munosabatni tarkib toptiradi, ularni ma'naviy jihatdan boyitadi. Amaliy va badiiy bezak san'ati bugungi hayotimizning turli sohalarini, har xil voqealarni to'la qamrab olishi lozim. U davlatning tashqi va ichki siyosatini, xalqning mehnatdagi yutuqlarini, mamlakat tarixi, ilmiy, badiiy hayotidagi yangiliklarni, tabiat va boshqalarni ifodalashi kerak.

Talaba kunning ancha qismini ta'lim muassasalarida o'tkazadi. O'quv yurtidagi butun muhit uni go'zallik qonunlari asosida yashashga, hayotdagi rang–barang holatlarni ko'ra bilishga o'rgatishi lozim.

Talaba o'zi ta'lim olayotgan muassasa binosiga, uning yonidagi hududga va sport maydonchalariga qarab, ulardagi go'zallikni his etishi, umuman o'quv dargohining qiyofasi unda o'zi bilim oladigan muhit haqida ijobiy tasavvur hosil qilishi lozim. Bunda puxta o'ylab, chiroyli qilib bezatilgan va alohida e'tibor bilan tutiladigan tabiat burchagi, did bilan ishlov berilgan yo'lka va gulzorlar, hovli, kiraverishdagi me'morial taxta, mehnat, kiyinish madaniyati va odob–axloq kategoriyalari kabi mavzulardagi stendlar, binoning joylashishi tasvirlangan sxema va hokazolar katta yordam beradi. Mana shularning hammasida mazkur badiiy bezash uslubi ko'zga yaqqol tashlanib turishi shart.

Badiiy bezak san'atining binoni bezatishdagi asosiy yo'nalishlari o'quv xonalarini, sport va majlislar zallarini, koridorlarni bezash, ko'rgazmalar tashkil etish, o'quv muassasasi teatri uchun dekoratsiya ishlash, dekorativ–amaliy san'at buyumlari

yasash, plakatlar chizish, turli axborot vositalarini tayyorlash va hokazolardan iboratdir.

O'quv muassasasiga kiraverishda unga nomi berilgan shaxsning byusti yoki portreti, dars jadvali, talaba–yoshlarning ijodiy ishlaridan namunalar ko'zga tashlanib turishi kerak. Ular naqqoshlik, ganch va yog'och o'ymakorligi, mozaika, misgarlik va hokazolar bo'yicha har xil ishlarni bajarib dekorativ–amaliy san'atning qiyinroq va murakkabroq turlarini o'zlashtirib boradilar. Turli muammolarga doir munozaralar, adabiy kechalar, bayram tadbirlarini o'tkazish, ko'rgazmalar tayyorlash, devoriy gazetalar chiqarish va badiiy bezash ishlarini amalga oshirish talaba–yoshlardan o'tkir did, ixtirochilik va bilimdonlikni talab qiladi³.

Talaba–yoshlarga har bir ishda ijodiy qatnashish imkonini berish, ularning faoliyatini shoshilib, haddan tashqari, ortiqcha talabchanlik bilan baholamaslik, ammo ishni sifatsiz bajaraverishlariga ham yo'l qo'ymaslik, shogirdlarning taassurotini o'stirish va ularga o'z taassurotlarini ifodalashning qulay shakllarini topishda ko'maklashish lozim. Mana shular mustaqil fikrlashni rivojlantirish, o'z kuchiga ishonchni tarbiyalashning muhim omillaridir. Bu ham asosiy vazifalarimizdan biridir. Binobarin, yoshlarning ta'lim–tarbiyaviy ishlar jarayonida faol qatnashuvi hozirgi hamma pedagogik yo'nalishlarning bosh mazmunidir.

Amaliy va badiiy bezash ishlari talaba–yoshlar bilan olib boriladigan g'oyaviy–tarbiyaviy ishning eng muhim maqsadlarini amalga oshrishga, ya'ni o'g'il va qizlarda dunyoqarash asoslarini, ijtimoiy faollikni, ongni, intizomni, madaniy xulq–atvorni tarkib toptirishga, xuquqiy bilimlarni, mehnatga, ijtimoiy mulkka munosabatni shakllantirishga, politexnik va estetik bilimlar doirasini kengaytirishga, badiiy qobiliyatni o'stirishga xizmat qilish kerak.

Dekorativ san'at vositalari orqali mana ma'naviy–ma'rifiy kechalarning har biri uchun kerakli muhit yaratilishi kecha mavzusi, uning mazmuni murakkabligidan qat'iy nazar, talaba uni chuqur his etishida katta yordam beradi. Har qanday metodik vazifa singari badiiy bezash ishlari ham professional aniqlikka va ijodiy yondashishni

³Қодирхўжаев П. Бадий безак санъати. –Т.: Иқтисод–Молия, 2007, –108 б.

talab etadi. Professional o'qituvchi talabaning badiiy izlanishlarini to'qri va konstruktiv yo'nalishga solib, ijodiy yondashish, yetuk badiiy xulosalar chiqarishga olib boradi.

Tayanch tusunchalar: ma'naviy–ma'rifiy, ta'lim–tarbiya, xulq–atvor, kasb–hunar, ijod, ijodiy, professional, dekorativ, konstruktiv, san'at, muassasa, bezak.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Amaliy va badiiy bezak san'ati fani nimani o'rganadi?
2. Amaliy va badiiy bezak san'ati fanining maqsad va vazifalari nimalardan iborat?

Mustaqil ta'lim

1. O'quv muassasasi rejasi bilan tanishish.
2. Amaliy va badiiy bezak san'ati turlari bilan tanishish.
3. Ta'lim olayotgan muassasa binosi, uning yonidagi hudud va sport maydonchalari hamda ekin maydonlari va gulzorlarni o'rganish.

2–§. Badiiy bezash ishlarida amaliy san'atning o'rni

Amaliy san'at keng miqyosda rivojlanayotgan xalq amaliy ijodi turlaridan biridir. Unda kishining haqiqiy san'atga estetik munosabati yaqqol namoyon bo'ladi. Xalq amaliy san'atining bu turi haykaltaroshlik, rangtasvir, me'morlik, raqs va musiqa bilan hamoqangdir.

Bezak san'atining o'ziga xos estetik jihatlarini tushunish uchun uning mavzui, mazmuni, asardagi tiplar, badiiy taxnika vositalari diapazonining odatdan tashqari katta miqyosini nazarda tutib qarash kerak. Bu badiiy bezak o'ymakorligi — monumental, dastgoqli, predmetli–miqyos va turli xalqlarning milliy kiyimlari, so'zanalar, taqinchoqlar va istirohat bog'lari san'ati, devorlardagi monumental dekorativ rasmlar, vitrina, devoriy gazeta, tabriknomalarning bezaklari hamda mebel buyumlaridagi o'ymakorlik va hokazolardir. Shakllari bir–biriga o'xshamagan bu

asarlarni o‘zaro biriktirib turgan jiqat ularning asosiy vazifasi — insonni qurshab turgan muhitni estetik bezashdan iboratligidadir.

Shuni ta’kidlash kerakki, dekorativ san’at turlari rang–barang bo‘lsa ham, ularning ko‘pchiligi amaliy–foydali ob’ektlarga: liboslar, mebel, o‘yinchoqlar, vitrinalar, binolar va hokazolarga badiiy ishlov berish jihati bilan o‘zaro bog‘lanadi. Mana shu ma’noda dekorativ–amaliy san’at deyiladi. Biroq bezak san’atiga, yuqorida aytganimizdek, amaliy jiqatdan bevosita foydasi sezilmaydigan asarlar ham qo‘shiladi. Masalan, zargarlik buyumlari, turli taqinchoqlar, o‘ymakorlik buyumlari va boshqalar. Bularning hammasi rassomlik yoki haykaltaroshlikdan farqli o‘laroq kundalik konkret muhitda, o‘zlarining xususiyatlariga ko‘ra konkret holatda foydalanilsagina estetik ma’no kasb etadi.

Inson yashayotgan va harakat qilayotgan muhitning nafosat boyligi ana shu muhitga olib kirilgan zeb–ziynat buyumlarining soni bilangina belgilanmaydi. Muhimi shundaki, bu zeb–ziynat elementlari mazkur muhitning hayotiy sharoitiga moslashib, uning ijtimoiy mazmuniga, odamlarning amaliy va ma’naviy ehtiyojlari vujudga keltirgan talablarga nechog‘liq javob berishiga qarab baholanadi. Nafosat elementlari muhitni shunchaki bezabgina qolmasdan, balki uning badiiy obrazli mazmunini kuchaytirib, oshirib, rivojlantirib ham ko‘rsatadi. Dekorativ san’at mana shu vazifasini san’atning boshqa turlari — me’morlik, rassomlik, haykaltaroshlik bilan birgalikda bajarsa, uning qimmati yanada ortadi.

Bezak san’ati asarlari vositalarida ma’lum davr doirasida sharoitning badiiy obrazli mazmunini dinamik tarzda o‘zgartira olish mumkinligi ularning o‘ziga xos xususiyatidir. Dekorativ san’atning shu xususiyatiga binolar, ko‘chalarning bayramona bezatilishi misol bo‘ladi. Bu bezaklar o‘sha joylarning odatdagi qiyofasini ma’lum vaqtgacha o‘zgartirib turadi. Bezak san’atining barcha turlariga oid asarlar, shu jumladan, ularga yaqin turuvchi grafik san’at asarlari ham ma’lum darajada mana shunday rolni bajarishi mumkin. Masalan, bayramona tabriklar yoki tasvir tushirilgan vimpellar.

Har bir tarixiy davr alohida g‘oyaviy va axloqiy tasavvurlarni olg‘a surib, kishilar ijtimoiy hayotining alohida ideallarini ifodalar ekan, takrorlanmas dekorativ

san'atni vujudga keltirgan. Bezak san'at asarlarida inson, jamiyat va davrning xarakterli hissiyotlari to'g'risida mavjud g'oyaviy hamda axloqiy tasavvurlarni ifodalash san'atning rostgo'yligi yoki ta'sirchanligining asosiy shartidir. Mana shu tamoyilga amal qilinmasa, badiiy maqsad hamda shaklni hal qilishda yasamachilik, asarda emotsional qiyofa bo'lmasligi, formalizm vujudga keladi.

Bezak san'atning ta'sirli chiqishi uchun tasvirdagi realizm birdan–bir shart emas. Bezak san'at asarlariga qo'yiladigan talablar talaygina. Shaklni ifodalashda ishlatilayotgan materiallarning, ko'p hollarda esa usullarning o'ziga xos jihatlari (o'ymakorlik, to'qimachilik buyumlari va boshqalar), o'ziga xos tomonlari yaqqol ifodalanishi talab etiladi. Bezak san'atida umuman materiallar, ulardagi xususiy jiloning go'zallik sifatleri ayniqsa muhim, ayrim hollarda yetakchi o'rin tutadi. Bu holat bezak asarlar shakllarining o'ziga xos jihati bo'lib, u asarlar mazmuni umumlashtirilganligi va mavhumligining natijasidir. Ularni ko'pincha so'z bilan ifodalab bo'lmaydi. Biroq bu materialning ko'rki bezak san'at asarlari mazmunidagi kamchilikni to'ldirish, uni «bo'yab ko'rsatish» kerak, degani emas. Ijodiy vazifalarni bunday tushunilsa, har doim asarlarning kompozitsiyasida formalizm, mazmunan qashshoqlikka yo'l qo'yiladi.

Bezak san'atida qo'llanadigan materiallarning estetik jihatdan eng kerakli sifatleri — yorqinligi, rangi, fakturasi, hajmi, vazni yoki pishiqligi sanaladi. Bular yaratilayotgan shakllarning aniqlik darajasi, umumiy hajmning mutanosibliigi va boshqalarda ko'rinadi. Materiallarning mana shu sifatlerini nazarda tutib to'g'ri tanlanishi asar shakli va qiyofasini yaratayotganda bu sifatlardan to'g'ri foydalanish mazkur asar beradigan taassurotlarning (masalan, bayram, sport o'yinlari, tantanalar va sh.k. ruhini) yorqinligini ta'minlaydi.

Intererni badiiy bezashda dekorativ–amaliy san'atning yog'och va ganch o'ymakorligi, naqqoshlik, dekorativ haykaltaroshlik, mozaika, vitraj, chekanka va boshqa turlaridan foydalaniladi. Badiiy bezash ishlarida amaliy bezak san'atining ana shu turlarini qo'llashdan maqsad ta'lim va tarbiya maskani bo'lmish o'quv yurti intererining o'ziga xos xususiyatlerini to'laroq yoritishdan, yoshlarda san'atga

qiziqish uyg'otishdan va amaliy bezak san'at sirlarinidan voqif bo'lishlari va bu san'atga yaqinroq bo'lishlarini ta'minlashdan iboratdir.

Afsuski, ba'zi o'quv yurtlarining intererini badiiy bezashda g'oyat jiddiy nuqsonlar va kamchiliklarga yo'l qo'yiladi. Amaliy bezak san'atining sifatsiz va saviyasiz namunalari, tasviriy san'atning boshqa turlariga bevosita bog'lanmagan ayrim stendlar, devoriy gazetalar, chaqiriqlar, e'lonlar, portretlar intererining ko'rinishini buzib turganini kuzatish mumkin.

Badiiy bezash ishlarida amaliy bezak san'ati elementlarini qo'llashda asosan quyidagilarni nazarda tutish shart:

- ❖ qo'llanilayotgan dekorativ–amaliy san'at namunasi interer xarakteriga mos bo'lishi kerak;

- ❖ auditoriyaning vazifasini;

1–rasm. Temuriylar tarixi Davlat muzeyi.

- ❖ badiiy bezash ishlarida qo'llanilayotgan dekorativ–amaliy san'at elementlari mavsumiy, ya'ni vaqti–vaqti bilan almashtirib turiladigan elementlar bilan mos bo'lishi zarur;

- ❖ o'quv yurtidagi badiiy bezash ishlarida qo'llanayotgan amaliy san'at

elementlari tasviriy san'atning boshqa turlari bilan uzviy bog'lanishi kerak (rangtasvir, haykaltaroshlik, grafika va me'morlik intererini badiiy bezashda bir–biriga garmonik bog'lanmasa, hal qiluvchi omil bo'la olmaydi).

Yuqorida ta'kidlanganidek, intererini badiiy bezashda bevosita uning vazifasidan kelib chiqqan qolda ish ko'rish lozim.

Agar o'quv yurti muzeyi, ko'rgazmasi va ekspozitsiyalari haqida gap ketadigan bo'lsa, eng avvalo, undagi fazo bo'shlig'i saqlanishi, eksponatlarni tomosha qilish uchun qulaylik yaratilishi lozim. Yana shuni ta'kidlab o'tmoqchimizki, badiiy bezash ishlarida dekorativ–amaliy san'at elementlarini qo'llash murakkab jarayon bo'lib, ko'r–ko'rona qo'llaniladigan elementlar ko'ngildagidek natija bermaydi. Ular avvalo yuksak badiylikka ega bo'lib, auditoriya va intererlarning boshqa qismlarining vazifasiga, rang yechimlariga, undagi jihozlar, mebellar va yoritilganlik darajasiga mos bo'lishi kerak.

2–rasm. Xotira va Qadrlash maydoni majmuasi.

O'zbekiston o'quv yurtlarining intererlarini badiiy bezashda amaliy bezak san'tning naqqoshlik, yog'och va ganch o'ymakorligi kabi turlari nisbatan ko'proq qo'llanilmoqda. Bu tabiiy hol, chunki dekorativ–amaliy san'atning xuddi shu turlari qadimdan e'zozlanib, juda ko'p binolarni bezashda qo'llanib kelingan. Bunga Samarqanddagi Registon ansambli, Go'ri Amir maqbarasi, Buxorodagi Minorai Kalon, Ismoil Somoniy maqbarasi, Xivadagi Islomxo'ja minorasi, Toshkentdagi Ko'kaldosh madrasasi, Qo'qondagi Xudoyorxon o'rdasi, Shahrisabzdagi Oqsaroy binosi va boshqalar misol bo'la oladi.

Hozirgi paytda ma'muriy, turar joy va boshqa binolarni badiiy bezashda amaliy san'ning yuqorida aytilgan turlari keng qo'llanilmoqda. Masalan, Alisher Navoiy nomidagi O'zbek Davlat akademik katta teatri, Toshkent Davlat sirki binosi kabilar fikrimizning yaqqol dalilidir. Toshkent metrosining «Xalqlar do'stligi» bekatida naqqoshlik, ganch o'ymakorligidan; «Kosmonavtlar prospekti» bekatida dekorativ devoriy suratlardan, «Chilonzor» bekatida sopol dekorativ figuralardan, «Alisher Navoiy» bekatida dekorativ–amaliy san'atning bir necha turidan foydalanilgan. Bunday ishlarni respublikaning boshqa shaqarlaridagi qator binolarda hamko'rish mumkin.

Shu yillarda Respublika maxsus ijodiy–ishlab chiqarish «Usto» birlashmasi, «Musavvir» va «Hunarmand» ilmiy–ishlab chiqarish markazlarining tashkil topishi ayni muddao bo'ldi. Chunki, «Usto» birlashmasi a'zolari Davlat ahamiyatiga ega bo'lgan yirik–yirik inshootlar va qurilishlarda o'z ijodlari bilan ishtirok etib, binolarni badiiy jihatdan bezak ishlari ruhiyatni ko'tarib kelishayotgan bo'lsalar, «Musavvir»

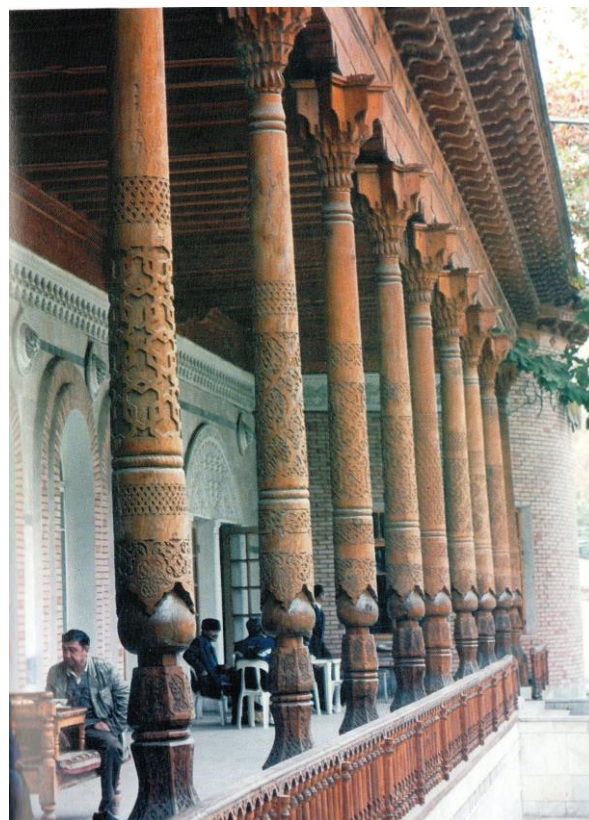
3–rasm. Qatag'on qurbonlari muzeyi.

va «Hunarmand» ilmiy–ishlab chiqarish markazlari a'zolari o'z ijod namunalarini mazkur markaz orqali tarqatadilar. Shu tariqa markaz ustalarga metodik yordam ko'rsatadilar, ularning ijod namunalarini omma orasida, shuningdek, Respublika va xorij davlatlarida bo'ladigan yirik ko'rgazmalarda, tanlovlarda ishtirok etishini ta'minlaydi va

targ'ib qiladi. Ushbu markazlar tufayli bugungi kunda qator ustalarimizning ijod namunalari xorij muzeylaridan va shaxsiy kolleksiyalardan o'rin olib kelmoqda.

«Xozirgi kunda yog'och o'ymakorligi san'ati o'zining o'tmishdagi mavqeyini qayta tiklab, poytaxtimiz Toshkent shahrida va Respublikamiz viloyatlarida hamda Qoraqalpog'iston Respublikasining boshqa yirik shaharlarida bunyod etilib

foydalanishga topshirilayotgan yoki qayta ta'mirdan chiqarilayotgan ko'plab diniy va dunyoviy xarakterdagi inshootlarda o'z aksini topib kelmoqda. «Usto» birlashmasi a'zolari tomonidan so'nggi yillarda ko'plab yirik ob'ektlar qurilib, binolarning eshigi, darvozasi va ustunlari yog'och o'ymakorligi san'atining eng so'nggi yutuqlaridan keng-ko'lamda foydalanilgan holda go'zal va jozibador qilib bezatmoqdalar. Masalan, 1989–92–yillarda Rossiyaning Voronij va Moskva shaharlaridagi «O'zbekiston» va «Namangan» savdo majmualari; 1993–yilda O'zbekiston Tashqi ishlar vazirligining qabullar uyi, Bekobod shahridagi metallurgiya kombinatining oromgohi; 1994–yilda «Yunusobod tennis» korti, «Turkiston» konsert zali va «Algoritm» zavodi; 1995–yilda O'zbekiston Ichki ishlar vazirligi binosi; 1996–yilda Temuriylar tarixi Davlat muzeyi (1–rasm); 1997–yilda Oliy Majlisning yangi binosi, «Guliston» sport majmuasi; 1996–98–yillarda Toshkent shahar hokimligining yangi binosi, O'zbekiston Prezidenti Apparating Matbuot markazi; 1998–99–yillarda O'zbekiston Prezidentining «Oq saroy» qarorgohi, Davlat «Sirk»i binosining eshigi, «Xotira va Qadrlash maydoni» (2–rasm) va «Shaxidlar maydoni» va

4–rasm. Farg'ona viloyati Yaypan shahridagi choyxona.

«Qatag'on qurbonlari muzey» majmualari (3–rasm), «Sheroton–Toshkent» mehmonxonasi; 2000–yilda O'zbekiston Banklar Assotsiatsiyasi binosi, O'zbekiston Respublikasining Hindiston, Germaniya, Malayziya (1993–yilda) davlatlaridagi elchixonalarining binolari, shuningdek, Toshkent shahri Saylgoh ko'chasidagi choyxona ayvoni, Samarqand shahridagi Imom al–Moturudiy majmuasini, Chelak tumanidagi Imom al–Buxoriy majmuasini, Bulung'ur tumanidagi Juma masjidini,

Fargʻona viloyatidagi Ahmad al-Fargʻoniy majmuasi, Yaypan shahridagi choyxonalari (4-rasm) shular jumlasidandir»⁴.

Oʻquv yurtlarini badiiy bezashda dekorativ–amaliy sanʼat turlaridan naqqoshlik koʻproq uchraydi. Naqqoshlik ishi yetakchi rol oʻynovchi mustaqil vazifaga ega emas. U faqat badiiy bezash ishlarining badiiy sifatini boyitadigan, boʻrttiradigan omil boʻlib xizmat qilishi lozim.

Badiiy bezash ishlarida qoʻllaniladigan naqqoshlik sanʼati ham taʼlim–tarbiyaviy ahamiyatga ega. Unda ishtirok etadigan elementlar tabiat neʼmatlari (paxta, barg, gul, gʻuncha, anor, bodom, nok, olma, lola, kurtak va hokazolar)ning stilizatsiyalashtirilgan shaklidir.

Bir qarashda dekorativ–amaliy sanʼat alohida emasdek tuyulsa–da, usiz intererni tasavvur qilish qiyin. Misol uchun, metallarga badiiy ishlov berish, payvandlash, bukish, chekanka qilish, qirqish, boʻyash va loklash orqali intererning turli burchaklarida turadigan gullarga taglik, eshik va derazalarga panjara, toʻsiq va yoritgich kabi boshqa bezaklar yasash mumkin.

Bundan tashqari, badiiy bezash ishlarida kulolchilikdan ham keng foydalaniladi. Dekorativ laganlar, turli pannolar, relʼeflar, gultuvaklar, vazalar va hokazolar eng avvallo talabalarning estetik tarbiyasini takomillashtirishda katta yordam beradi.

Tayanch tusunchalar: stend, relʼef, kulolchilik, panno, gultuvak, vaza, lagan, element, mozaika, libos, mebel, oʻyinchoq, vitrine, vitraj, chekanka.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Badiiy bezash ishlarida amaliy sanʼatning oʻrni deganda nimani tushunasiz?
2. Bezak sanʼatida qoʻllanadigan materiallarning estetik jihatdan eng kerakli sifati deganda nimani tushunasiz?
3. Bezak sanʼati asarlari vositalarida maʼlum davr doirasida sharoitning badiiy obrazli mazmuni nima?

⁴Ахмедов М.Б. Ёғоч ўймакорлиги. –Т.: Адабиёт учқунлари, 132–133 б.

4. Badiiy bezash ishlarida amaliy bezak san'ati elementlarini qo'llashda asosan nimalarni nazarda tutish shart?

Mustaqil ta'lim

1. Badiiy bezash ishlaridagi amaliy bezak san'ati elementlarini o'rganish.

2. Dekorativ san'at turlari rang-barangligi, ularning ko'pchiligi amaliy-foydali ob'ektlarga: liboslar, mebel, o'yinchoqlar, vitrinalar, binolar va hokazolarga badiiy ishlov berish jihati bilan o'zaro bog'langanligini o'rganish.

I–bob. AMALIY SAN'AT

I.1–§. O‘ZBEK MILLIY SAN'ATIDA BADIY NAQQOSHLIKNING ROLI

I.1.1–§. Amaliy san'at va uning turlari

Amaliy san'at xalq hunarmandchiligining asosini tashkil etib kelgan. Zero, o‘zbek xalq hunarmandchiligining tarixiy ildizlari amaliy san'at asosida taraqqiy etib juda qadimiy, mumtoz hamda ota–bobolarimizning asriy tajribalarga tayanib o‘zining serunum, serjilo, shu bilan bir vaqtda har bir insonni hayratga solib kelgan madaniy merosimizni o‘z ichiga oladi. Odamzotning yaxshi yashashga, madaniyatga bo‘lgan ilk qadami ibtidoiy davrdan boshlanganligini tarixiy manbaalardan bizgacha yetib kelgan ma'lumotlardan bilib olishimiz mumkin.

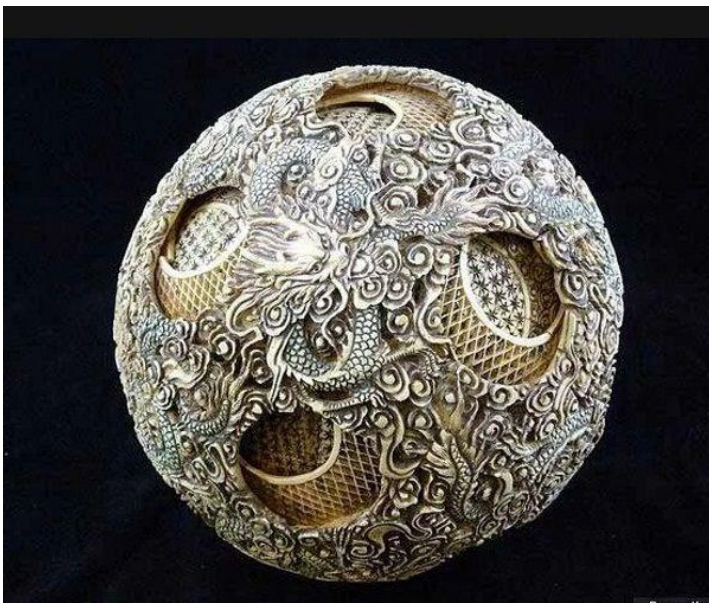
Chunki, har bir mavzuda Vatanimiz madaniyati va san'ati durdonalarini o‘rganish bilan birga o‘tmish ajdodlarga bo‘lgan mehr–muhabbat kuchayib, uni kelajak avlodga o‘rgatish xissi oshib boradi. Shu bilan ajdodlarimizdan bizgacha yetib kelgan boy ma'naviyatimizdan boxabar bo‘lib boramiz. Iqtisodiy ahvolning yaxshilanishi esa insonning aqliy kamoli va ma'naviy rivoji uchun kuchli turtki berdi. Bu davrga kelib suv havzalari bo‘ylarida o‘z xususiyati jihatidan qishloq jamoalariga o‘xshash jamoa manzillari ko‘paya bordi. Xorazm va Buxoro havzalarida esa ovchilarning o‘ziga xos madaniyati shakllandi. Kaltaminor madaniyati miloddan avvalgi VII–III–minginchi yillarga neolitning so‘nggi va bronza asriga to‘g‘ri keladi. Bu madaniyat Jonbosqal'a balandliklari yodgorliklarini o‘z ichiga olib katta hududni tashkil qiladi. Bu yerda chayla tipidagi turar joy topilgan. Bu turar joyda bir qancha oila guruhi yashagan. Kaltaminor madaniyatida kulolchilik rivojlangan. Ularning shakllari rang–barang.

Neolit davrida yangi usullar — silliqlash, parmalash, arralash usullarini ixtiro etdilar. Toshidan boltalar yasalgan, kulolchilikda ayollar dastlabki yumaloq idishlar yasaganlar, keyin bu ishni erkaklar bajarganlar. Jundan ip yigirib matolar to‘qiganlar, yopinchiqlar o‘rniga kiyim–kechaklar to‘qiganlar. Dehqonchilik madaniyati vujudga kelgan. Miloddan avvalgi V–III–ming yilliklarda Xorazm va Buxoro vohasi hududlarida Kaltaminor madaniyati vujudga kelgan. U yerdan topilgan idishlarni tagi yumaloq, sirti chizma naqshlar bilan bezatilgan.

Turli xil sopol idishlar — ko‘za, kosa va cho‘michga o‘xshash idishlarning yuzasiga turlicha yo‘nalgan siniq chiziqlar naqsh hosil qilish vositasi sifatida keng ishlatilgan. Bu madaniyatga oid sopol buyumlar yuzasi o‘yma va chizma naqshlar bilan bezatilgan. Turmush, tirikchilik hamda uy–ruzg‘or taqozosi talabalari bilan vujudga kelgan buyumlar, kundalik zarurat uchun kerakli bo‘lgan asbob–anjolalar yasash hamda ularni har xil ko‘rinish va shakllarda ijod etish har bir davrning majburiyatiga aylanib qolgan. Bu buyumlar turmushda foydalanishga qulay, sodda, shu bilan bir qatorda katta kuch talab qilmay yasash mumkin bo‘lgan va yillar o‘tishi bilan ularning zamon talabalariga moslanishi, yangicha nusxa va ko‘rinishlarda ijod etilishi o‘z davrining mohir ustalaridan ijodiy izlanish va safarbarlik talab etib kelgan.

Madaniy merosimiz hisoblanmish mahobatli me'moriy obidalar, noyob va go‘zallikni o‘zida tarannum etgan zebu–ziynatlar, har xil ro‘zg‘or anjonlari, ip va ipakdan tikilgan matolar, loy va ganchdan yasalgan sopol hamda chinni idishlar, xum va xumdonlar, kulolchilik san‘atiga mansub bo‘lgan buyumlar barchasi xalqimizning moddiy hamda madaniy merosi bo‘lib kelmoqda. Shu boisda xalq ustalari yaratgan noyob asarlarga e’tibor yanada kuchaymokda. Usto bobokalonlarimizning hayotiy va ijodiy yo‘lini o‘rganish, ularning sermahsul an‘analarini bilish, ular yaratgan uslub va yo‘llarni yanada takomillashtirish bugungi davr talabi. Qadimshunos va tarixchi olimlarning tadqiqotlaridan ko‘rinib turibdiki, O‘zbekiston hududida qadimdan har vohaning amaliy hunarmandchiligi markazlari vujudga kelgan va asrlar davomida shakllanib borgan.

Bu markazlarda, yukorida ta'kidlaganimizdek, xalq ehtiyoji uchun kerakli bo'lgan buyumlar ishlab chikarilgan va bozorlarda sotilgan. Farg'ona viloyatining Marg'ilon, Qo'qon, Namangan viloyatining Chust, Andijon viloyatida Shahrixon, Buxoro viloyatida G'ijduvon, Buxoro shahri, Qashqadaryo viloyatida Qarshi, Samarqand viloyatida Urgut, Surxondaryo viloyatida Boysun ana shu markazlardandir. Bu shaharlarda hunarmandlar alohida–alohida yoki to'p–to'p bo'lib yashashi natijasida har bir mahalla muayyan kasbiy hunar nomi bilan atalib kelingan. Bular misgarlik, to'qimachilik, po'stindo'zlik, yo'rmado'zlik, pichoqchilik, zargarlik,

**5–rasm. Tosh o'ymakorligi san'atidan
namuna.**

ko'nychilar, mahsigarlar, do'ppido'zlik, tandirchilar va o'nlab boshqa turdagi hunar nomlarini misol qilish mumkin.

Bobokalonimiz sohibqiron Amir Temur chet el yurishlaridan keyin Samarqandga 150000 dan ziyod turli kasb egalari va hunarmandlarni olib kelib, ular uchun shaharlarda va ayrim qishloqlarda hunarmandlar mahallarini tashkil qilganlar.

Bunday harakat va uzoqni ko'ra bilish albatta Movaraunnahrning moddiy–madaniy taraqqiyotini yanada yuksaltirishga qaratilgan reja bo'lgan. Albatta bunday jamoatchilik an'alariga tayanish, maxsus mahallarda yashab bir–birlari bilan yaqindan kasbiy–ijodiy aloqada bo'lish o'zi va hamkasbining shaxsiy manfaatini qo'llab–quvatlash, kerak bo'lsa uni kezi kelganda qo'llash maqsadini olg'a surgan.

O'tmishda mamlakatimizning ba'zi bir sarhadlarining tarixiy va etnik rivojlanish sharoitlari o'zlarining xududiy xususiyatlariga ega bo'lib, xalq amaliy san'ati hamda hunarmandchiligida o'sha zaminning tabiati, iqlimi, hayvonot va nabotot olami, shuningdek, mahalliy, tub axolining yashash tarzi, urf–odatlar, an'analari, qadriyatlari asosida mahalliy maktablarning vujudga kelishiga olib kelgan.

Bunga misollar talaygina. Masalan, erkakmi yoki ayol bo'lsin boshidagi do'ppisining guli yoki ustidagi kiyimiga, ko'p hollarda kiygan tuniga qarab o'tkinchining qaysi hududdan ekanligini bilib olishimiz mumkin.

Xalq amaliy san'atining naqqoshlik, yog'och o'ymakorligi, ganch o'ymakorligi, tosh o'ymakorligi, suyak o'ymakorligi, kashtachilik, zardo'zlik, zargarlik, misgarlik, do'ppichilik, xattotlik, bo'yrachilik, pichoqchilik, gilamchilik, matoga gul bosish, chitgarlik, ko'nchilik, kulolchilik, kandakorlik, savatchilik, taqachilik, beshikchilik, shishasozlik, kigizchilik, jiyakchilik, koshinkorlik, to'qimachilik kabi 150 dan ortiq turi mavjud.

Tosh o'ymakorligi toshni o'yib, yo'nib, tirnab naqsh yoki biror tasvir ishlash kasbi bo'lib, toshtaroshlik yoki sangtaroshlik deb ham yuritiladi (5-rasm). Tosh o'ymakorligi xalq amaliy bezak san'atining noyob turlaridan biri hisoblanadi. Bu san'at kishidan iste'dod va intilishdan tashqari mehnatsevarlik va g'oyatda zo'r sabr-toqat talab qiladi. Toshni o'yib ishlashning chiziqli o'yma, zanjira o'yma, yassi o'yma, chuqur o'yma, panjarasimon o'yma va hajmli o'yma turlari bor.

6-rasm. Panno. Marmar.

Tosh o'ymakorligida ishlatiladigan materiallar o'rni, maqsadi hamda vazifasiga qarab yumshoq, o'rtacha qattqlikdagi va qattiq toshlar ishlatiladi. Yumshoq toshlarga gipstosh, ohaktosh, o'rtacha qattqlikdagi toshlarga oniks, porfir, ohakli marmar, marmar (6-rasm) va qattiq toshlarga lazurit, amozon, agat, malaxit, jadent, nefrit, yashma va boshqalar kiradi. Bu toshlardan qozon, ko'za, lagan, piyola, haykalcha va haykallar tayyorlanadi.

Yurtimiz sarhadlaridagi vodiy va tog'lar insoniyat taraqqiyotidagi uzoq o'tmishda moddiy madaniyatning o'chog'i hisoblangan. Tabiiy g'orlarga,

qoyalarga tushirilgan rasmlar (petrogliflar) qadimiy yodgorliklar tarixidan dalolat berib turibdi. O'yib ishlangan tasvirlarni qoya toshlarda va so'qmoq hamda daryo yon bag'ridagi toshlarda ko'rish mumkin. Tosh asrida ovchilar faqat hayollariga kelgan shakllarni o'yib, chizib tashlamasdan, balki, voqe'likni aks ettirganlar.

Qadimgi avlod–ajdodlarimizning qoyalarga hamda toshlarga ishlagan tasvirlari o'tmish kishilarining hayoti, turmush tarzi, an'analari va qadriyatlarini o'rganishda noyob hujjat bo'lib xizmat qiladi. Insonlar mehnat faoliyati davomida qadimdan turli toshlardan foydalanib kelgan. Ular vulqonlarning otilishi yoki zilzilalar tufayli vujudga kelgan o'tkir qirrali toshlardan mehnat quroli vositasi sifatida foydalanganlar. O'tkir qirrali toshlardan go'sht maydalashda, yog'ochni yo'nishda, chopishda, tilishda va boshqalarda foydalanilgan.

Poleolit davriga kelib esa tosh asosiy mehnat quroliga aylandi va undan keng miqyosda foydalanganlar. Shuningdek tosh qurilishda asosiy material sifatida xizmat qildi. Odamlar toshni turli navlaridan qurol va asboblari, uy–ro'zg'or buyumlari va bezak ashyolari sifatida foydalanganlar. Qadimiy O'rta Osiyo hududlarida istiqomat qilgan odamlar qimmatbaho toshlardan turli bezak buyumlari tayyorlaganlar va insoniyatga bezak vositasiga aylandi. Bu yerlarda turli toshlardan tashqari yog'och, ganch juda ko'p bo'lgan. Geografik sharoiti taqozosi bilan me'morchilikda bezak sifatida toshlardan juda kam foydalanilgan. Bundan tashqari islom dini jonli mavjudotni tasvirlashni man etganligi haykaltaroshlikni rivojlanishiga katta to'siq bo'lgan. Ammo yirik monumental binolarni bezashda asosan marmar va xarsangtoshdan foydalanib kelganlar.

I–III–asrlarda O'zbekistonning janubida binolarni ustunlari hamda poydevorlarni bezashda xarsangtosh, marmartosh va ohaktoshdan foydalanganlar. Fayoztepa, Ayritom, Qoratepa kabi xarobalardan ko'rinib turibdiki, marmar va xarsangtoshdan bezash ishlarida keng foydalanilgan. Toshni kesish, unga badiiy ishlov berish sirlari to'g'risida Sharq mamlakatlarida risolalar yozib qoldirilgan,

XV–asrda O‘rta Osiyoda ayniqsa, toshtaroshlik rivojlandi va takomillashdi. Masalan, Amir Temur, Ahmad Yassaviy maqbarasi, Bibixonim masjidi va boshqalar jozibador qilib bezatildi.

Poyustun — aksariyat, mahalliy me'morchilikka xos arxitektura detali bo‘lib, ustun o‘rnatiladigan asos, tagkursi (7–rasm). U yog‘och ustunlarni chirishdan saqlaydi hamda ularning balandligini ta'minlaydi. Poyustun marmarni, toshni o‘yib ishlangan naqshlar islimiy, geometrik, chiroyli yozuvlar, naqshu nigoralar bilan bezatilgan.

7–rasm. Poyustun.

Ayniqsa, Xivadagi Toshhovlida kishiga zavq bag‘ishlaydigan poyustunning ajoyib namunalari bor. Bu esa tosh o‘ymakorlik san’atining yuksak darajada rivojlanganligida dalolat beradi. Nurota va G‘ozg‘on qishloqlarida marmardan idishlar, ya'ni lagan, piyola va boshqalar tayyorlash avj oldi⁵.

Kulolchilik san'ati esa asrlar davomida qora loydan mo‘jizakor go‘zallik yaratib, undan nafaqat uy–ro‘zg‘or

buyumi sifatida, balki Sharqning eng qadimiy hamda navqiron san'at turlaridan biriga aylangan amaliy bezak san'ati turlaridan biridir (8–rasm). Bu qora loy, sahovat, halollik, ezgulik timsolidir. Tuproq insonlarning barcha extiyojini qondira oladigan farovonlik, to‘kinlik, rizq–ro‘z, go‘zallikning eng oliy ko‘rinishidir. Kulolchilik bilan dunyodagi barcha xalqlar shug‘ullanadi. Ular o‘ziga xos tomonlari bilan bir–biridan farq qiladi. O‘zbek kulolchiligi uzoq tarixga, ajoyib an‘analar, shakl, mazmun, ijodiy jarayon va o‘ziga xos uslubga ega.

⁵Masharipova S.A. San'at, arxitektura va shaharsozlik tarixi. –T.: TAQI, 2013.

Sopol buyumlari sodda bo'lsada uning ko'rinishi qismlarining aniqligi, mutanosibligi saqlanishi, naqshlarining badiiy joylashishi, shakl va mazmunining birligi, uyg'unligi o'zbek kulollarini jahonga tanitib kelmoqda. Kulolchilik hunari loydan, piyola, kosa, tovoq, ko'za, lagan, xurmacha, tog'ora, xum, tandir, buyum, o'yinchoqlar, qurilish materiallari va boshqalar tayyorlaydigan soha bo'lib, u uzoq tarixga ega. Maxsus tuproqni o'ta qizdirganda toshsimon bo'lib pishishini, undan har xil idishlar tayyorlashni odamlar juda qadimdan neolit davrining boshlaridayoq bilganlar. Ular avval loydan idish–tovoqlar yasab, gulxanda qizdirib pishirganlar. Tuproq jahonning hamma yerlarida bo'lgani uchun kulolchilik keng tarqalgan bo'lib, dastlab bu hunar bilan ayollar shug'ullanganlar.

8–rasm. Kulol Sh.Azimov ijodi.

Kulolchilik charxi miloddan avvalgi III–ming yillikning boshlarida ixtiro qilingandan keyin bu san'at turi bilan erkaklar shug'ullana boshlaganlar. Keyinchalik loydan yasalgan idish–tovoqlarni maxsus o'choq hamda xumdonlarda pishirganlar.

Neolit davrida idishlarni tagi uchli qilib tayyorlanib yerga sanchib qo'yilgan. Enolit davrida esa Sharq mamlakatlarida hamda Qadimgi Gretsiyada nafis kulolchilik idishlari rivojlangan va me'morchilikda sopoldan foydalana boshlangan. VIII–XII–asrlarda kulolchilik O'rta Osiyoda yaxshi rivojlangan. Buni Afrosiyobda va O'rta Osiyoning boshqa yerlarida topilgan kulolchilik buyumlari isbotlab berdi. O'sha davrda O'rta Osiyo madaniyati tez sur'atlar bilan rivojlandi. Ko'pgina olim, yozuvchi va mutafakkirlar, ya'ni Abu Ali ibn Sino, Abu Rayxon Beruniy, Firdavsiy, Rudakiylar yetishib chiqdi. Butun dunyoga mashhur bo'lgan me'morchilik yodgorliklari bunyod etildi. Buxoroda Ismoil Somoniy maqbarasi qurildi.

XIII–asrda mo‘g‘ullar bosqinchiligi oqibatida Buxoro, Samarqand, Urganch, Mavr, Balx yong‘in ostida qoldi. Oqibatda kulolchilik san'ati rivojiga putur ketdi. XIV–asrdan boshlab O‘rta Osiyo sarhadlarida kulolchilik tez sur‘atlar bilan rivojlandi. Amir Temur xalq amaliy san'atini rivojlantirishda juda katta xizmat qildi. Bosib olingan joylardan ustalarni olib kelib ular uchun rastalar ochtirdi. Mashhur go‘zal, nafis binolar, qasrlar, saroylar qurdirtdi. Amir Temur vafotidan so‘ng o‘zaro ichki janglar oqibatida Temuriylar xonligida markazlashgan xonlik kuchsizlanib ketdi. Natijada Buxoro, Xiva, Qo‘qon xonliklari paydo bo‘ldi. O‘rta Osiyoda bir necha feodal davlatning bunday ajralishi natijasida o‘zaro aloqa susayib ketishiga sabab bo‘ldi. Shuning uchun ham kulolchilik turli yerlarda turlicha rivojlandi. O‘rta Osiyoda suvga bo‘lgan ehtiyoj katta bo‘lgani uchun sopol idishlarni tez sur‘atlar bilan ishlab chiqarishga ehtiyoj sezildi. Asrlar osha ularning shakli va bezagi nafislashib bordi. Ustalar turli–tuman kulolchilik buyumlarini yasashdan tashqari ularni yuksak did bilan bezay boshladilar.

XIX–asrda arzon baho chinni ishlab chiqarilishi va Rossiyadan chinni idishlarni ko‘plab olib keltirilishi O‘rta Osiyo hududlarida sopol buyumlar ishlashni birmuncha pasaytirib yubordi. Lekin arzon sopol idishlarni me'morchilikda keng foydalanilishi kulolchilikning rivojlanishiga to‘sqinlik qila olmadi.

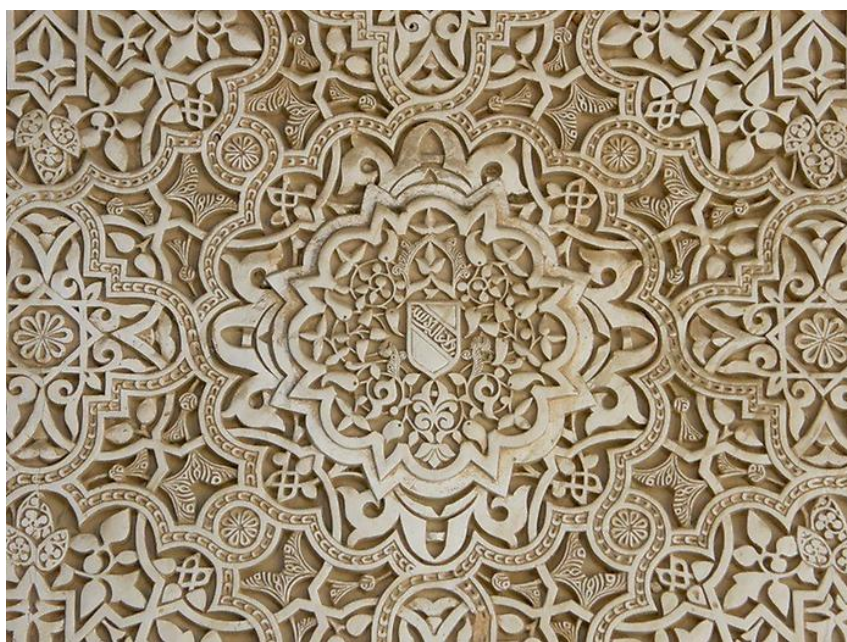
XIX–asrda O‘rta Osiyoda tojik va o‘zbek xalqlari o‘rtasida kulolchilik juda keng rivojlanib G‘ijduvon, Panjikent, Samarqand, Shahrisbz, Toshkent, Rishtonda kulolchilik markazlari paydo bo‘ldi. Ular sopol idishlarini sirlab bezatishning o‘ziga xos uslublarini vujudga keltirdilar. Ayniqsa, ishlab chiqarilayotgan kulolchilik mahsulotlarining sifatligi, chiroyliligi, naqshlarining nafis va ta'sirchanligi bilan shuhrat qozondilar.

1930–yilda Toshkentda eksperimental keramika va Samarqandda keramika ustaxonalari ochildi. 1932–yilda Toshkentda o‘quv–ishlab chiqarish ustaxonasi tashkil etilib u yer xalq amaliy san'ati ustalari shu qatori kulollar tayyorlaydigan kurslar tashkil etildi. 1943–yilda Shahrisabzda o‘quv–ishlab chiqarish badiiy kombinati ishga tushdi. Kulolchilik sir–asrorlarini mashhur kulollar yoshlarga

sitqidildan o'rgatdilar. Bular rishtonlik Uzoq Shermatov, Xolmat Yunusov, g'ijduvonlik Muhammad Siddiq, Usmon Umarov, toshkentlik Turob Miraliev, shahrisabzlik Rustam Egamberdiev, Karim Hazratqulov va boshqalar shular jumlasidan. Ko'pgina kulolchilik ustaxonalari, artellari tashkil etildi. O'tgan asrning 40–yillarda G'ijduvondagi «Namuna», Rishtonda «Yangi hayot» artellari faqat mamlakatimizda emas, balki butun dunyoga mashhur bo'ldi.

Ayniqsa, kulolchilikni tatbiq etishda O'zbekiston xalq rassomi, san'atshunoslik nomzodi Muhiddin Rahimov samarali mehnat qildi. U o'ziga xos kulolchilik maktabini yaratib, xalq san'atiga oid bir qancha asarlar va ajoyib shogirdlar qoldirdi.

Ganch o'ymakorlik san'ati ham qadimiy san'at turlaridan biri hisoblanadi. Salavkiylar va undan keyingi Grek–Baqtriya podsholigi davrida Markaziy Osiyoning

9–rasm. Ganch o'ymakorlik san'atidan namuna.

janubiy hududlarida me'morlik komplekslari yuzaga keladi, shaharsozlik yangi davrni boshidan kechirdi (9–rasm). Me'morlikda yangi g'oyalar rivojlandi, yangi–yangi shaharlar barpo etildi. Me'morlik san'atida avvalgidek asosan xom g'isht asosiy qurilish materiali sifatida

ishlatilsa ham, lekin shu bilan birga qumtosh, marmar va pishiq g'isht hayotga keng ko'lamda kirib kela boshladi, devor pardoziqiga maxsus qorishmalar, alebastrli qoplamalar ishlatila boshlandi.

Ganchkorlik O'rta Osiyo, Eron, Turkiya, Arabiston, Afg'oniston va boshqa Sharq mamlakatlari me'morchiligida o'zini namoyon qilib kelmoqda. Ayniqsa, O'rta Osiyoda yaratilgan asarlar o'ziga xos badiiyligi, kompozitsiyasi va ishlanish uslubi

bilan farq qiladi. Hozirgi kunda ganch serquyosh O'zbekistonimizda ardoqlanib, avaylab muhofaza qilinayotgan ko'pgina yodgorlik obidalariga ko'rkamlik, go'zallik baxsh etib turibdi. U Samarqand, Buxoro, Toshkent, Qo'qon, Marg'ilon, Xiva, Shaxrisabz va boshqa shaharlardagi obidalarni qurish va bezatishda ishlatilgan.

Ganch qorishmasi yangiligida oson kesiladi, undan xohlagancha shakllarni o'yish, yasash mumkin, lekin u qotgandan so'ng qattiq toshga o'xshab qoladi. Ustalarimiz uning bu ajoyib xususiyatlaridan qadimdan foydalanib kelganlar. Shu tariqa hozirgacha bu hunar avloddan–avlodga o'tib tarixiy an'ana sifatida rivojlanib borayapti.

Ganch o'ymakorligi san'ati asrlar davomida o'ziga xos uslub bilan rivojlanib keldi. Bu san'atning eng qadimgi, o'rta asrlardagi va XX–asrdagi rivojlanishini ko'zdan kechirib, o'rganib chiqsak bu davrlardagi ganch o'ymakorligi bir–biridan mutlaqo farq qiladi. Qadimgi ganch o'ymakorligi hajmiy bo'lib, realistik tasvirlar asosida ishlangan. Ularda ko'pincha odamlar, hayvonlar, qushlar tasviri ishlatilgan. Eramizning birinchi asrlaridayoq kishilar ganchni ajoyib xususiyatga ega ekanligini bilib, qal'alar, karvonsaroy va boshqa joylarni bezay boshlaganlar. Bo'lib o'tgan janglar oqibatida ular vayronaga aylanib, faqat qoldiqlari saqlanib qolgan.

III–asrda Tuproqqal'aning serhasham saroy mehmonxonalari o'yma ganch bilan bezatilgan. Varaxsha shaharchasida juda katta ahamiyatga ega bo'lgan va eramizdan avvalgi IV–III–asrlarda ishlangan ganch o'ymakorligi namunasi topilgan. Unda o'simliksimon naqshlar, geometrik shaklli naqshlar ganchdan ishlangan. Ayniqsa, gorelefli ishlangan baliq tasvirida o'yilgan ganch namunasini ko'rsatish mumkin.

X–XI–asrlarda naqqoshlik, yog'och, tosh va ganch o'ymakorligi yanada rivojlangan. Murakkab abstrakt tasvirni aks ettiradigan naqshlar paydo bo'ldi. Ganch o'ymakorligi ishlari uyning ichki va namgarchilik tegmaydigan qismiga ham qo'yilgan. Har xil geometrik shaklli qilib g'isht terish rivojlangan. Afrosiyobda arxeologik qazishmalar natijasida X–XI–asrlarda ishlangan saroylarning qoldiqlari topilgan. Ayniqsa izora (panel) ganchi topilgan bo'lib, unda geometrik va o'simliksimon naqshning chuqur o'ymalari ishlatilgan. O'yma chuqurligi 2–3 sm

bo'lgan, naqsh qoramtir soya hisobiga aniq oppoq bo'lib ko'rinib turibdi. Ganch devorga qalin qilib suvalgan, naqsh tasviri devor sirtiga to'ppa-to'g'ri chizilib o'yilgan. O'sha davr ustalari axtadan (ulgudan) foydalanmaganlar. Binolarning tashqi qismiga esa quyma asosida ganch ishlari bajarilgan.

III–asrlarda murakkab naqshlar paydo bo'ladi. Ustalar tabiatdan o'simlik va hayvonlarning tasvirini stillashtirib, ganch o'ymakorligida ishlatganlar. Shu devorlarda o'ymaning chuqurligi 7 mm dan oshmagan. Uylarning tashqi qismiga namoyon, ustun va peshtoqlariga ganch o'yma ishlatilgan. Farg'ona vodiysida XII–asrda bezak sifatida har xil plitkasimon o'yma ganch namunalari ishlatilgan. Bu binolarni ganch bilan bezatish keng avj olganligini ko'rsatadi. O'zgan yodgorliklari shartli ravishda shimoliy, o'rta, janubiy deb nomlangan maqbaralarning intereri, devor peshtoqlari, ravoqlari juda ham nafis o'yma naqshlar bilan ishlangan.

Termiz maqbaralaridagi ganch o'ymakorlik san'ati o'sha davrning yuqori cho'qqisi desa bo'ladi. XII–asrda muqarnaslar hosil bo'ladi va ko'pgina binolarda ishlatila boshlangan. Muqarnaslar oddiy ganch o'ymakorligidan farq qilib, ancha murakkabdir. U taxmon va boshqa joylarda bezak sifatida qo'llanila boshlandi. Binolarnig ichki qismlariga ishlangan muqarnaslar ayniqsa ajralib turadi.

XIII–asrda ganchkorlik san'ati yanada yuksaldi. Bunga Afrosiyobda topilgan ajoyib ganch o'ymakorligi ishlari misol bo'la oladi. XIV–XVIII–asrlarda binolarning ichki tomonlarini bezatishda ganchkorlik san'atidan foydalanilgan. Bu davrlarda yangi–yangi naqshlar yaratildi. Binolarda ganch o'ymakorligi, uzviy bog'langan koshinlar va toshdan yasalgan bezaklar keng ishlatila boshlandi. Koshin va toshdan o'yilgan bezaklardan foydalanish natijasida ganchkorlik asta sekin minoralarning ichki qismiga qo'llaniladigan bo'ldi. Uning tashqari qismiga esa juda kam qo'llanildi. Ganch o'ymakorligida mashhur bo'lgan XVIII–asr ustasi Usta Mulla Obid, uning farzandi Muhammad Muso otasining kasbini qunt bilan egallab, o'sha vaqtda xalqqa tanilganlardan. Muxammad Muso o'g'illari Madusmon, Isoxon va Yusufalilar ganchkorlikda bir qancha vaqt ishlagan, g'isht terishda ham obro' qozonishgan.

Ganchkorlikning gullab yashagan davri XVIII–asrning oxiri — XIX–asrning boshlari bo'ldi. Uning uslublari, texnikasi ancha murakkablashdi. Ganch

o'ymakorliginig barcha turlari rivojlandi. Qurilgan binolarda xalq ustalari yorqin jilvali bo'yoqlar bilan ganchga jilo berdilar. Bezaklarning hamma turlariga xos aniq kompazitsion qonunlar ishlab chiqildi. Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona vodiysi va Xivada o'ziga xos mustaqil maktablar vujudga keldi. Ganch o'ymakorligi texnikasi kishini qoyil qiladigan darajada o'sdi. Buxoro bezaklari mayin, gullari juda ham nafis, Marg'ilonning guldor bezaklari yaxlit ko'rinishga ega, Toshkentniki esa qat'iy va ritm asosida tuzilgan, Xivaning dinamik o'yma naqshlari o'ziga xos spiralsimonligi bilan farqlanadi.

XIX-asrning boshlarida buyuk ganch o'ymakorlaridan Abdurahim Hayotov, Usta Murod, Usta Fuzayl, Usta Nosir, Usta Hayot Nosirov, Usta Xoji Xofiz, Usta Nasrulloboy, Usta Abdujalil, Usta Azim, Usta Omonullo, Usta G'ofir, Usta Ibrohim, Usta Savri, Usta Abdufattoh va boshqalar faoliyat ko'rsatdilar. Asr boshlaridagi ishlar esa o'yma rel'efli juda muayyan uslub texnikasi paydo bo'ldi. Rangli ganchlar, bo'yoqlar, naqsh va tasvirlar qo'llaniladigan bo'ldi. Boylar, xonlar va amaldorlar o'zlariga saroylar, bog'lar va qasrlar qurdirib, ularni o'yma ganch bilan bezattirdilar.

10–rasm. Ganch o'ymakorlik san'atidan namuna.

XX-asrning boshlarida diplomat amaldor A.Polovtsev Toshkentda yashardi. U Turkiston

arxeologiyasi havaskorlari to'garagiga a'zo bo'lib, Sharq madaniyatiga juda qiziqar edi. Shuning uchun u qiziga yevropacha uy qurdirdi. Bino baland ayvon, mehmonxona, yotoqxona va boshqa xonalardan iborat edi. A.Polovtsev o'zbek xalqi san'atini yaxshi biladigan etnograf M.S.Andreevni bezak ishlariga boshliq qilib tayinlaydi. U o'zbek xalqi san'ati namunalarini yig'ib, ularni o'rganishga hayotini baxsh etgan ajoyib etnograf olim edi. Bu binoni bezashga Toshkentdan tashqari

Fargʻona, Buxoro, Qoʻqon va boshqa shaharlardan ganch oʻymakorlar, yogʻoch oʻymakorlar va naqqoshlar taklif qilingan edi. Shular jumlasidan Usta Shirin Murodov, Usta Arslonqul Nazarov, Usta Usmon Ikromov, Toshpoʻlat Arslonqulov va boshqa ganch oʻymakorlar ham bor edi. M.S.Andreyev ganchkorlik ishlarini ustalarga taqsimlab berdi, chunonchi Toshkent ustalariga ayvon, mehmonxonaning sharqiy va shimoliy devorlari, tokcha, gʻarbiy va janubiy devorlarni bezatish Buxoro ustalariga topshirildi.

1902–1903–yillarda yevropacha qurilgan uy oʻzbek milliy bezagida pardozi qilindi. Binoning ayvon, katta zali va yotoqxonasi juda jimjimador qilib bezatilgan. Ayniqsa, Toshkent ganchkorlarining ishlari oʻziga xos xarakterda boʻlib, oʻyma naqsh kompozitsiyasida katta shohbarg va toʻpbarglar yirik jimjimador qilib bezatilgan. Bu yerda pardozning hamma turlari qoʻllanilgan. Devorlarga oʻyilgan ganch oʻymakor namoyonlar vertikal hamda gorizontaal joylashtirilgan, atrofi geometrik, mayda ensiz zanjira, islimi hoshiya naqshlar bilan bezatilgan. Namoyonlar xuddi yuqoriga qarab oʻsayotgan tabiat oʻsimliklarini eslatadi.

Pardoz turlari xonaga tushayotgan yorugʻlik hisobiga juda oʻrinli tanlangan. Derazadan tushadigan yorugʻlik oʻymani yanada badiiylashtirgan. Namoyonga nazar tashlab turgan kishi xoh uzoqdan xoh yaqindan qaramasin, u oʻziga xos jozibaga ega ekanligini koʻradi. Albatta, ularni ustalar avvaldan hisobga olganlar. Namoyonlar xuddi goʻzal tabiat manzarasinig nafis tasvirini eslatadi. Oʻyma ganch zaminlari ajoyib ranglarda berilgan. Bu bino XX–asrning boshlaridagi eng koʻzga koʻringan arxitektura yodgorligi boʻlib qoldi.

1913–1914–yillarda Buxoroda amir Ahadxon tomonidan Sitorai Mohi–Xosa qurildi. U ganch oʻymakorligi bilan bezatildi. Ayniqsa oq uy mehmonxonasi oʻsha davrdagi ganch oʻymakorligining ajoyib namunasi desa boʻladi. Bunda oyna zaminida ganch oʻymakorligi bajarilgan. U oʻzining nozikligi, jimjimador qilib bezatilishi bilan ajralib turadi. Mazkur saroyning bezak ishlarini Usta Shirin bajargan. Oʻsha davrda eng koʻzga koʻringan ganchkor ustalardan edi.

Maʼlum oʻlchamga moʻljallab, ikki qavat, yaʼni ganch va gul ganch qilib qoʻyiladi. Ganch plita tayyor boʻlganidan keyin uning ustiga naqsh kompozitsiyasi

axta va xoka yordamida tushiriladi yoki qo'lda qora qalamda to'g'ridan-to'g'ri chizish mumkin. Naqshning o'yiladigan chegara chiziqlarini skalpelda tirnab kesib chiqiladi. Chunki ganchni o'yish jarayonida chiziqlar o'chib ketisha yoki o'yma noto'g'ri o'yilishi mumkin. Naqsh zaminini skalpelda o'yib, iskana yordamida uning zamini tekislab chiqiladi. O'yma relefiga mos pardoz turi beriladi. Masalan, pax pardoz, choka pardoz, lo'la pardoz yoki tabaqa pardoz. Ayrim hollarda kompozitsiyada bir necha pardozni birdaniga qo'llash ham mumkin. Ishning so'nggida o'ymaning chetiga ishlangan zanjirani o'yib pardoz beriladi⁶.

Amaliy bezak san'tining keng tarqalgan turlaridan yana biri yog'och o'ymakorlik san'atidir (11–rasm). Bunda biror naqsh yoki tasvir taxta yoki yog'och buyumlarga chizib, kesib, yo'nib, o'yib ishlanadi. Badiiy san'atning bu turi deyarli barcha xalqlarda bo'lib, qadimgi Sharqda antik dunyo mamlakatlari arxitekturasida keng ishlatilgan. Asrlar davomida Yevropa va Osiyo mamlakatlarida yog'och o'ymakorligining rivojlanib o'ziga xos badiiy uslublari kelib chiqqan. Shu singari O'rta Osiyoda ham yog'och o'ymakorligi qadimdan rivojlanib kishilarning uy-ro'zg'or buyumlarida va arxitekturasida juda keng qo'llanilgan. Bu o'ymakorlik qadimiy arxitekturaning eshik, darvoza, ustunlar, har xil to'sin, stol, xontaxta, quticha, ramka, qalamdon va boshqa buyumlarni bezashda ishlatilib kelingan.

V–VI–asrlarda yog'och o'ymakorligi namunalari Surxondaryo vohasidagi Yumaloqtepa tubidan topilgan. Olimlarimizning aniqlashicha bundan 1–1,5 ming yil muqaddam mazkur joyda yog'och o'ymakorligi san'ati bo'lib, u juda yaxshi rivojanganligi isbotlangan. Bunday noyob topilmalar Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz va boshqa shaharlardagi arxeologik qazilmalar natijasida topilmoqda. VII–asrning oxirigacha mahalliy o'zbek xalqi ichida yog'och o'ymakorlik juda tez sur'atlar bilan rivojlangan edi.

⁶Bulatov S.S., Muxtorov A. Ganchkorlik san'ati. –T.: Musiqa, 2006.

IX–X–asrlarda O‘rta Osiyoda, shuningdek mamlakatimiz hududlarida madaniyat o‘sa boshlaydi. IX–asrda Samarqand mustaqil davlat bo‘lib qoldi. Xalq madaniyatida yangi burilish bo‘ladi. Shu asrlarda buyuk olimlar, faylasuflar, yozuvchilar yetishib chiqdilar. Ular Abu Ali ibn Sino, Ro‘daki, Firdovsi, Beruniy va boshqalardir. Ajoyib arxitektura yodgorliklari yaratiladi. Masalan, jahonga mashhur Ismoil Somoniy maqbarasi shular jumlasidandir. Madaniyatning

11–rasm. Yog‘och o‘ymakorlik san'atidan namuna (K.Valiyev ijodi).

rivojlanishi yog‘och o‘ymakorligining yanada rivojlanishiga olib keldi. Yog‘och o‘ymakorligi bilan eshiklar, binolar, ustun, ravoq va har xil xontaxtalar bezatildi. Har bir o‘yma naqsh zaminida qandaydir ramziy ma'no yashiringan bo‘ladi. Ular bu murakkab naqshlar orqali voqe'likdagi eng go‘zal tilaklarni aks ettirib kelganlar.

XI–XII–asrlarda xalq amaliy san'ati yanada gurkirab rivojlandi. Murakkab naqsh turi bo'lgan geometrik naqsh, ya'ni girih naqshi bezakda yetakchi o'rinni egalladi. Arxitektura, uy ro'zg'or buyumlari yanada badiiy, nafis qilib bezatildi. Girih naqshi yanada rivojlandi. Masalan, XII–asrga oid yog'och o'ymakorligi namunasi Samarqanddagi Shohi–Zinda devorining orasidan topilgan bo'lib, u o'zining badiiy nafis va tabiiy ishlanganligi bilan kishini lol qoldiradi.

XIV–asr o'rtalarida Shayx Sayfuddin Boxarziyning dahmasiga ishlangan yog'och o'ymakorligi naqshi topildi. San'atning ustki qismida o'rnatilgan yog'och taxtasidagi o'ymalar shunday o'yilganki, o'yma naqshning nafisligi, uning murakkabligi, tabiiyligi, dinamikligi, juda sifatli o'yilganligi kishini hayratga soladi. O'ymani bajargan ustaning naqadar nozik didli, kuchli nazariyotchi hamda amaliyotchi, yetuk usta ekanligi o'z–o'zidan ko'rinib turibdi. Undagi naqshlarning erkin, nozik harakati inson ruhini ko'taradi.

Yog'och o'ymakor ustalar har xil buyumlar, xontaxta, eshik, darvoza, ustun va boshqa narsalarni bezashga jalb qilindi. O'ymakorlik ishlari mexanizatsiyalashtirildi. Toshkent va Frunze shaharlarida hunarmandchilik o'quv ishlab chiqarish kombinatlari tashkil etildi. O'quv ishlab chiqarish kombinatida juda ko'pchilik tahsil olib, usta bo'lib yetishib chiqdilar.

«Asrimizga qadar san'at asarlari turli qirg'inbarotlar tufayli vayronalar ostida qolgan bo'lsa, asrimizda «qizil ko'lanka» ostida qoldi. Xalqimizning o'qimishli, bilimdon, ziyoli farzandlarini turli sabablarni ro'kach qilib qatag'on qilishdi. Hunarmand ustalarni esa shaxsiy boylik orttirishida ayblab faoliyatlari to'xtatib qo'yildi. Biroq xalqimizning fidoyi farzandlaridan ijodkor ustalar usta Shirin Murodov, Mirxamid Yunusov, Shamsiddin G'ofurov, Yunus Ali Musaev, Usmon Ikromov, Quli Jalilov, Sulaymon Xo'jaev, Haydar Najmiddinov, Toshpo'lat Arslonqulov, Maqsud Qosimov, Mahmud Usmonov, Olimjon Qosimjonov, Yoqubjon Raufov, Maxmud Oblaqulov, Abdulla Boltaev, Qodirjon Haydarov, Ota Polvonov, Abdurazzoq Abduraxmonov va boshqa bir qator hunarmand ustalar o'zlarining hunar sirlarini maktabda va maktabdan tashqari muassasalarda yoshlarga o'rgatishni yo'lga qo'yidilar. Keyinchalik esa o'z uslubi, yo'nalishiga ega bo'lgan Xiva, Samarqand,

Buxoro, Toshkent va Qo‘qon kabi yirik yog‘och o‘ymakorlik maktablari rivoj topdi»⁷.

O‘zbek xalq amaliy bezak san'atining eng keng tarqalgan turlaridan yana biri kandakorlikdir (12–rasm). Kandakorlik deganda metallardan yasalgan badiiy buyumlarga o‘yib yoki bo‘rtiq qilib naqsh ishlash tushuniladi. O‘zbekiston sarhadlarida joylashgan shaharlarida metallardan yasalgan badiiy buyumlar ishlab chiqarish qadimdan rivojlanib kelayotgan san'at bo‘lib, bu san'at o‘zining qadimiyligi bilan kulolchilikdan keyin ikkinchi o‘rinda turadi. Savdo–sotiqda qadimdan kandakorlik buyumlariga talab katta bo‘lgan. Bu asarlar ramziy ifodalarning yangi uslublari hamda g‘oyalarini tarqatish manbai bo‘lib xizmat qilgan. Mahalliy san'at asarlari qo‘shni mamlakatlar san'atining eng yaxshi yutuqlari bilan boyib borgan. Qadimda buyum yasash urf bo‘lib qolgan. Mahalliy ustalar oltin, kumush, jez, mis va boshqa metallardan har xil buyumlar yasaganlar. Qadimgi va ilk o‘rta asr kandakorligi asosan hallangan kumush buyumlarda o‘z ifodasini topdi.

**12–rasm. Kandakorlik san'atidan namuna
(T.Qosimov ijodi).**

XI–asrdan boshlab kandakorlik mahsulotlarini mis hamda mis qotishmalaridan tayyorlay boshladilar. Arxeologik

topilmalardan eramizdan avvalgi III–asr oxiri hamda II–asr boshlarida birinchi (maxsus mis qotishmasi) to‘g‘nag‘ichlar Misr, O‘rta yer dengizi, Mesopotamiya, Hindiston, O‘rta Osiyoda keng tarqalganligi aniqlangan. Bu badiiy metall buyumlari ishlashning ilk namunalari edi. To‘g‘nag‘ichlarda kichik–kichik

⁷Ахмедов М.Б. Ёғоч ўймакорлиги. –Т.: Адабиёт учқунлари, 2017, 11 б.

voqealar, hayvon va boshqa narsalar tasvirlangan. Fargʻonada topilgan marosim qozoni ming yillikning oʻrtalarida kandakorlik «hayvonot uslubi» rivoj topganligini isbotladi.

IV–asrda Oʻrta Osiyo janubiy viloyatlarining Aleksandr Makedonskiy tomonidan bosib olinishi tasviriy va amaliy sanʼatning mahalliy anʼanalarining tarqalishiga imkon yaratdi.

III–VIII–asrlarda, yaʼni soʻnggi antik va ilk oʻrta asr davrida Oʻrta Osiyoda kandakorlik juda yuqori darajada rivoj topdi. Qimmatbaho metallardan hokimlar hamda aʼyonlar uchun har xil nihoyatda chiroyli bezak buyumlari ishlatildi. Bu oltin yoki kumush buyumlarda toʻy tomosha, taxtga oʻtirish marosimlari, dunyoviy mavzular, shikor va kurash manzaralari, mifologik hamda epik qahramonlar, hayotiy mavjudot, parranda va boshqa tasvirlarni koʻrish mumkin edi.

VI–VII–asrlarda badiiy metall buyumlar yuksak texnik sifatda bajarilganligiga Anikov lagani misol boʻla oladi. Bu laganda qalʼa darvozasi oldidagi sahna tasvirlangan, «Yakkama–yakka olishuv» voqeasi tasvirlangan kosa oʻsha davr hayotidan bir parcha boʻlib, undagi oʻyning mayinligi, aniq nafosati, kompozitsiyasi, taʼsirchanligi, kuchliligi bilan mashhurdir.

IX–X–asrlarda islom dini Oʻrta Osiyo viloyatiga kirib borishi munosabati bilan turli xalqlarning sanʼati anʼanalarini oʻzida mujassamlashtirgan yangi gʻoyaviy uslub paydo boʻldi. Musulmon Sharqda birinchi va mis buyumlar koʻp tarqalgan boʻlsa–da keyinchalik ular oʻrnini kumush va oltin metallar egalladi.

Qimmatbaho metallardan qilingan idishlar islom dini dunyosining koʻpgina burchaklarida urf boʻlib qolgan edi. Oltindan juda koʻp narsalar ishlanar, binolarning bezaklariga oltin suvi yugurtirilar edi. Keyinchalik esa xom ashyo sifatida birgina qimmatbaho metallarning oʻzi kifoya qilmay hiyla arzon materiallar mis va uning turli qotishmalari ishlatildi. Qizil misdan har xil koʻzalar, dekchalar, idish–tovoqlar, jezdani va sariq misdan qalamdonlar, oq mis hamda brinjidan koʻzalar, kir togʻoralar, katta–kichik piyola va shu kabilar yasalar edi.

Yuqorida aytib o'tilgan materiallardan yasalgan buyumlar oltindan juda kam farq qilar edi. Shoir Nosir Xusrav asarlarida brinjidani qilingan ko'zani ko'rib qolgani, uni oltindan hech farq qilmasligini bayon qilib o'tgan edi.

XI-asrning o'rtalarida O'rta Osiyo xalq amaliy san'atida katta burilish bo'ldi. Kandakorlik tez sur'atlar bilan rivojlandi, mis va uning qotishmalaridan yangi–yangi buyumlar paydo bo'ldi, to'g'ri to'rtburchakli barkashlar, qorni sharsimon hamda bo'yniga naqsh solingan ko'zalar, siyoqdonlar, hovoncha va boshqalar juda ko'p ishlatilar edi. Bu buyumlarning yuzalariga bo'rtma kandakorlik usulida naqsh ishlash kamayib borib, uning o'rniga o'yib naqsh ishlash (gravyura) urf bo'lib qoldi. Ishlangan bezaklar IX–X-asrlarda beoxshov qopol shaklini yo'qotib juda chiroyli ko'rinishga ega bo'ldi.

IX–XII-asrlarda kandakorlik san'atida ham katta yangilik bo'ldi. Idishlarni bezashda yozuvli naqshlar keng miqyosda qo'llanildi. Qadah va idishlarga har xil yozuvlar masalan, shon–sharaf, omad, baxt–saodat, farovonlik degan naqshli yozuvlar «kufiy» va «nasx» usulida bitilgan. Bu yozuvli bezaklar shunday rivojlanib juda mayda, juda nafis bo'lib, hattoki ularni o'qiy olish qiyin edi.

XIII–XV-asrlarda kandakorlar bezaklarga kumush va oltin iplarni qadab zeb berib, naqshlarni judayam nafis bo'lishiga harakat qilishgan. Registon maydoni yaqinida topilgan xazinalar, ya'ni oltmishdan ziyod turli–tuman idishlar, piyolalar, ko'zalar, qopqoqlar, tagliklar, qozonchalar kandakorlikning XIV–XV-asr badiiy an'analari to'g'risida ma'lumot bergan. XIV-asrda metallga badiiy ishlov berishda jiddiy siljish bo'ldi. Temur o'z davrida xalq hunarmandchiligi rivojlanishiga katta e'tibor berdi. Temur va temuriylar avlodi hukmronlik qilgan davrda buyumlar ishlab chiqarish yuksak darajada rivojlandi. Bu davr xalq amaliy san'atining barcha turlarida badiiy uslubning o'zgarishi bilan xarakterlidir. Metall buyumlarni bezash yanada o'zgardi, o'sdi. Buyumlar naqshlari yanada badiiylashdi, noziklashdi, mayda islimiy naqshlar, yozuvli naqshlar yanada ko'p ishlatildi. Masalan, Ermitajdagi shamdonlar, halqa, yetti xil metallardan quyilgan qozonlar misol bo'la oladi. Shamdonlar, sadaf suyak qadab ishlangan eshiklar uchun qilingan nafis halqalar o'simliksimon gullari zaminida yaratilgan. Bu

yozuvlarda shamdonlarning ishlangan vaqti (1397–yil) va usta Izaad Din Isfaxoniy nomi bitilgan. Qozon o‘simliksimon naqsh va yuksak badiiy husnixat yozuvi bilan naqshlangan. Bu afsonaviy qozon dunyoda yagona bo‘lib, uni tabrizlik Abdulaziz ibn Sharofiddin rixtagar yaratgan.

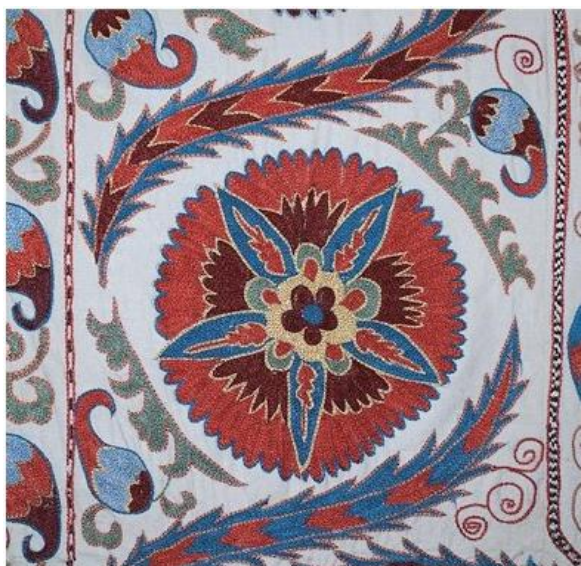
Mamlakatimizdagi qazilmalardan topilgan metall buyumlarda chet ellik ustalar nomini uchratish mumkin. Chunki Temur yurishlari vaqtida chet ellardagi ustalarni ko‘chirib Samarqandga olib keltirgan. Ular o‘z asarlarida mahalliy badiiy did va qarashlariga bo‘ysungan.

Ispan elchisi Klavixoning esdaliklarida Amir Temur qabulida va ziyofatida bo‘lgan vaqtida ko‘rgan ajoyib idishlarni yuksak darajada bajarilganligi haqida aytib o‘tgan. O‘sha davrlarda Samarqand, Buxoro va Xivada yuqori sifatli va bejirim metall buyumlar ishlab chiqilgan.

XVIII–XX–asrlarda kandakorlik yaxshi rivojlangan bo‘lib, Buxoro, Qo‘qon, Xiva, Samarqand, Shahrisabz, Qarshi hamda Toshkent shaharlari kandakorlik buyumlari chiqariladigan markazlar aylangan. Boy xonadonlar naqsh tushirilgan idishlar bilan bezatilgan. Ular xonadon sohibining davlatmandligini namoyish qilib turgan. XIX–asr o‘rtalarida vopurushlar paydo bo‘lgan. Farg‘ona vodiysida do‘kondor Buxoro va Toshkentda esa vopurush (olibsotar)lar deb yuritiladi. XIX–asr o‘rtalaridan boshlab vopurushlar hunarmandlardan buyumlarni arzon baholarga sotib olar edilar. Ularni savdogarlarga oshirilgan narxda o‘tkazganlar yoki bozorlarga olib borib sotganlar. Ular xalq amaliy san‘ati ustalarining tayyorlagan gilam, oftoba, quticha, qilich, har xil idish va boshqalarini xalqqa yetkazib berishda «Savdo vositachilari» rolini o‘ynaganlar. O‘rta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi fabrika mollarini kelishi va uni shu yerda ishlab chiqarilishi mahalliy hunarmandchilar ishiga jiddiy ta'sir etdi. Shuning uchun ham hunarmandlar talabiga bo‘lgan ehtiyoj pasayib ketdi.

O‘zbek milliy kashtachiligi (kashtado‘zlik) amaliy san‘atning eng qadimiy turlaridan bo‘lib, u xalqning o‘z turmushini go‘zal qilish istagi natijasida yuzaga kelgan (13–rasm). Kashtachilik san‘ati nafaqat mamlakatimizda, balki chet ellarda ham shuhrat qozongan. O‘zbek xalq ustalari qo‘llari bilan

tikilgan kirpech, so‘zana, zardevor, gulko‘rpa, choyshab kabilar Belgiya, Amerika Qo‘shma Shtatlari, Hindiston, Afg‘oniston kabi xorijiy, shuningdek, mamlakatimizning Farg‘ona vodiysida faqat xonadonlarda emas, balki muzeylarda doimiy ekspozitsiyaga aylanib qolgan. Hozirgacha buyumlar o‘ziga xos go‘zallik, nafis bezaklarning rang–barangligi bilan kishilarni hayratga solib kelmoqda. Badiiy kashtachilik uzoq tarixga ega, buni arxeologik topilmalar va

yozma manbalar isbotlab bermoqda. O‘zbek kashtachiligi iqlim, tabiiy sharoit, muhit bilan bog‘liq holda barcha kasb–hunarlar bilan birgalikda rivoj topgan. Kashtachilik san'atining eng qadimiysi saqlanmagan.

13–rasm. Kashtado‘zlik san'atidan namuna (M.Hamdamova ijodi).

o‘zbek milliy kashta bezaklarini ko‘rganini kundaligida yozib qoldirgan. 1467–yili Kamoliddin Behzod «Zafarnoma»ga ishlagan «Temur taxtda» miniatyurasida chodirga ishlangan kashtani ham aks ettirgan.

XIX–asrning ikkinchi yarmida kashta tikish mashinasining ixtiro etilishi kashtachilik korxonalarining vujudga kelishiga asos soldi. Mashinada kashtalarning ko‘p ishlab chiqarilishi ularning badiiyligiga putur yetkazdi. Qo‘l kashtalari unutila boshlandi. Lekin ayrim xillarigina saqlanib qoldi. O‘zbek kashtachiligi qo‘shni xalqlar kashtachiligi ta'sirida boyidi va rivojlandi. O‘zbek kashtalariga nazar solsak, unda Hind, Xitoy, Rus, Afg‘on, Qozoq, Qirg‘iz va Tojik kashtachiliklarining usul va uslublarini uchratamiz.

Bu san'atda har bir millatning o‘ziga xos eng ko‘p qo‘llaydigan naqshlari bo‘ladi. Chunonchi o‘zbek kashtalarida o‘simliksimon, geometrik hamda gul naqshlari ko‘p bo‘lsa, rus kashtachiligida geometrik, o‘simliksimon

shakllar, gullar, qush va mevalar ko'p tasvirlanadi. Hayvonlar, shox va tuyoqlarni eslatuvchi elementlar tasvirlanadi.

Qadimiy an'analarga ko'ra, o'zbek qizlari — bo'lajak kelinchaklar seplari — har xil kashtachilik buyumlarini o'zlari tayyorlashlari lozim edi. Kashtalar qanchalik nozik, chiroyli bo'lsa, qayliq shunchalik yuqori baholanar edi. Qizlar 7–9 yoshidan boshlab kashta tikishga o'rgatilardi. Ular uch, to'rt yildan keyin mustaqil kashta tika boshlaydilar. Yetishib chiqqan kashtachilar o'zining san'ati va tabiatiga ko'ra go'zallik haqidagi orzularini ifodalashga harakat qilganlar. Kashtachilikning muhim turlaridan biri zardo'zlikdir.

14–rasm. Zardo'zlik san'atidan namuna.

Zardo'zlik — hunarmandchilikning qadimiy turlaridan biri zar ip bilan naqsh (kashta) tikish kasbi. U forscha zar (tilla), do'zi (tikmoq) so'zini anglatadi (14–rasm). Zardo'zlik san'ati uzoq tarixga ega. Zardo'zlikning vatani Vavilon bo'lib, u Rim imperiyasiga qarashli bo'lgan, zar, ipak va jun ip qo'shib tikilgan rang–barang kashtachiligi bilan butun dunyoga mashhur bo'lgan. Vizantiyada zardo'zi kiyim–kechaklarni faqat imperator a'yonlari, aslzodalar kiyishgan. Vizantiya bilan muntazam madaniyat hamda siyosiy hamkorlik qilishi tufayli zardo'zlik san'ati Eron podsholigi saroyida ham rivoj topgan. Eronda zardo'zlik san'atining rivojlanganligiga XV–XVII–asrda ishlangan zardo'zlik namunalari misol bo'la oladi. Vizantiyadan Qadimgi Rusga ham zardo'zlik san'ati kirib keldi.

Kichik Osiyo doirasida zardo‘zlik XIII– va XV–asrlarda ham rivojlandi. Xullas Vizantiya kaerga ta’sirini o‘tkazgan bo‘lsa o‘sha yerda zardo‘zlik rivojlangan.

O‘rta Osiyoda zardo‘zlik juda qadimdan rivojlanib kelayotgan xalq amaliy san'ati turlaridan biridir. Arxeologik topilmalar va tarixiy manbalardan ma'lumki, O‘rta Osiyo xalqlari orasida qadimdan I–II–asrlarda zarbof kiyimlar, badiiy buyumlar keng tarqalgan. 1947–yili Toshkent viloyatining Vrevskiy qishlog‘ida o‘tkazilgan arxeologik topilmada ayol qabridan I–II–asrlarga tegishli zarbof kiyimlar topilgan. Abdurazzoq Samarqandiy «Hindiston safarnomasi» asarida 1442–yili Shohrux zamonida Shimoliy Hindiston bilan Hirot o‘rtasida turgan elchilarning sovg‘alari orasida zarbof kiyimlar bo‘lganligini aytib o‘tgan. 1465–yili «Ashratxona» maqbarasi haqidagi hujjatlarda zarbof kiyimlar haqida bayon etib o‘tgan. Hirotida yashab ijod etgan Vasfiy o‘zining risolalarida zarbof kiyimlar va zardo‘zlik kasbi to‘g‘risida bayon etgan.

XVII–asrda yashagan samarqandlik shoir Fitratning asosiy kasbi zardo‘zlik bo‘lgan, u matolarga zardan ajoyib kashtalar tikkan. XIX–XX–asr boshlarida zardo‘zlikning o‘ziga xos maktabi yaratilgan. O‘zbekistonda Buxoro, Samarqand, Farg‘ona va boshqa joylarda zardo‘zlik maktablari ochilgan. Qimmatbaho matodan tayyorlanadigan zardo‘zi kiyimlar mahalliy aholining turli tabaqalari o‘rtasida keng tarqalgan. Bu kiyim–kechaklar asosan amir saroyidagilar, shahar boylari uchun tikilgan. Yuzlab qo‘li gul ustalar hammasi amir saroyining ehtiyoji uchun ishlagan.

Tayanch tusunchalar: silliqlash, parmalash, arralash, usul, kiyim–kechak, zardo‘zlik, zarbof, ko‘za, dekcha, idish–tovoqlar, jez.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Neolit davrida qanday usullar hayotga joriy qilingan?
2. Xalq amaliy san'atining qanday tur va janrlari bor?
3. Arxeologik topilmalardan aniqlanishicha eramizdan avvalgi III–asr oxiri hamda II–asr boshlarida birinchi maxsus mis qotishmasidan tayyorlangan to‘g‘nag‘ichlar qayerlardan topilgan?

Mustaqil ta'lim

1. Xalq amaliy san'atining tur va janrlarini o'rganish.
2. Xalq amaliy san'atining tur va janrlarining o'ziga xos jihatlarini o'rganish.

I.1.2–§. Naqqoshlik san'ati

Orta Osiyo naqqoshlik san'ati qadimdan dunyoga mashhur. O'tmishda ota–bobolarimiz qurgan muhtasham binolar hozirgi kungacha maftunkor jilvasini yo'qotmagan. Yuksak did bilan ishlangan naqshlar bizni hayratga solib kelmoqda.

Milliy naqshlarimiz g'oyatda boy mazmunga ega. Oddiy qoshiq, lagan, quticha, sandiq, belanchak, cholg'u asboblari, uy–ro'zg'or buyumlaridan tortib turar joy va jamoat binolarining devor hamda shiftlariga solingan naqshlar insonni hayratga soladi, uni o'ylantiradi. Bu go'zal naqshlar naqqoshlar tomonidan

15–rasm. Naqqoshlik san'atidan namuna (M.To'rayev ijodi).

yaratilgan bo'lib, asrlar davomida shakllandi, rivojlandi, me'morchilik hamda tasviriy san'at rivoji bilan bog'langan holda takomillashib bordi.

Naqsh — arabcha tasvir, gul degan ma'noni anglatadi. Qush, hayvon, o'simlik, geometrik va boshqa elementlarni ma'lum tartibda takrorlanishidan hosil qilingan bezakdir. Ganchkorlik, kandakorlik, kashtado'zlikda, zardo'zlik, kulolchilik, zargarlik, gilam to'qish, to'qimachilik, panjaralar va hokazolarda har xil

yo'llar bilan naqshlar ishlanadi. Masalan, o'yib, chizib, chok yordamida, zarb bilan, qadab va boshqa usullarda naqsh solinadi. Naqqoshlik san'ati tarixi insoniyat madaniyati bilan bir qatorda qadimdan shakillanib kelgan. Madaniyatning rivojlanishi natijasida rassomlik va naqqoshlik ajralib chiqdi hamda rivojlandi. Har xil arxeologik qazilmalar shuni ko'rsatadiki, naqqoshlik jahondagi barcha xalqlarda qadimdan mavjud ekanligi bizga ma'lum bo'ldi⁸.

Xitoyda, Qadimiy Eronda, Hindistonda va boshqa joylarda naqshning har xil turlarini ko'rish mumkin. Naqqoshlik har bir davlatning o'ziga xos muhitiga: geografik o'rniga, o'lkaning o'simlik dunyosiga ko'ra rivoj topdi. Masalan, arman va gruzinlarda uzum va uzum bargi, shimol xalqlarida gullar, qalampir va boshqalarni ramziy naqsh tariqasida ishlatilganligini ko'rasiz. Yevropada barokko, gotika, roman, klassitsizm uslublari har xil davrlarda hukmron bo'ldi. Bu esa o'z-o'zidan naqqoshlik san'atining rivojlanishiga ta'sir etdi.

O'zbekiston hududidagi arxeologik qazilmalardan Xorazm, So'g'd, Baqtriya va boshqa viloyatlarda naqsh san'atining rivojlanganligi

ma'lum. Olimlarimiz Surxondaryo viloyatidagi Fayoztepa (I–II–asr), Dalvarzintepa (I–asr) budda ibodatxonalari qazilmalaridan topilgan rasm, naqsh qoldiqlari orqali isbotlab berganlar. Xorazmdagi Tuproqqal'a zallari monumental naqshlar bilan bezatilganligi bizga ma'lum. VI–VII–asrlarda ibodatxonalar, qasrlar va boylarning uylari o'yma naqshlar hamda tasvirlar bilan bezatilgan. Tantanali marosimlarga mo'ljallangan xonalardagi dabdabali ajoyib naqsh, rasmlarni ko'rib hayron bo'ladi kishi. Ularning birini qarasangiz devorlarda bazmi jamshid, ov,

16–rasm. Arab yozuvidan namuna.

⁸Булатов С.С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. –Т.: Меҳнат, 1991.

urish manzaralari hamda diniy rasmlar tasvirlangan. Jonli mahluqlar qizil va ko'k ranglar bilan bo'yab tasvirlangan.

VII-asrning oxiri VIII-asrning boshlarida O'rta Osiyoni arablar bosib olishi natijasida qaror topgan islom dini o'zidan oldingi madaniyatning ildiziga bolta urdi. Yangi din hamda yangi g'oya O'rta Osiyo tasviriy san'atiga ta'sirini o'tkazdi. Jonli mavjudotlarni aks etdirish man etildi. Islom talablariga bo'ysunish oqibatida jonivorlar, parrandalar va odamlarni tasvirlash yo'qolib borib naqqoshlik rivoj topdi. Arab yozuvi o'zlashtirildi. Natijada naqshlar bilan unvonli yozuv (epigrafika) uslubi paydo bo'ldi.

Arab yozuvi naqshlar bilan birga chizildi. Arab yozuvi ham bezak, ham duo-afsunlar vazifasini bajardi. Buning hisobiga xalq amaliy bezak san'ati

17-rasm. Arab yozuvidan namuna.

naqqoshlik hisobiga rivoj topdi.

IX–X-asrlarda O'rta Osiyoda naqqoshlik san'ati avj olib rivojlandi. Arxitekturada g'isht qalab naqsh solish yuksak darajada rivojlandi, binolarning ichki tomoniga ganch, yog'och o'ymakorligini qo'llash yuksak rivoj topdi. Ayniqsa

maqbaralarning peshtoqlari devor va ravoqlar ganch naqshlar bilan juda nafis bezatiladi. Naqshlar murakkablashib bordi. Ularning yangi nusxalarida ramz tasvirlar, timsol, duo-afsunlar, tasbih va boshqalarni ko'ramiz. Ramziy naqshlar dunyoda sodir bo'layotgan voqeliklar, tilaklarni aks ettirgan. Har bir chizilgan naqshda o'ziga xos ma'no bo'lgan.

Chunonchi, o'simliksimon naqsh gulsapsarni olaylik, u osoyishtalik va umr uzoqlik timsoli, «pechak islimiy» naqshi boylik va farovonlikni, novda va

yaproqlar esa to'kinchilik hamda bahor chog'ida uyg'onishni bildiradi. Musavvirning tasvirlari bu uning ona tabiatga bo'lgan muhabbatini bildiradi. Uning ranglari o'ziga xos ma'no va xarakterga ega. Naqsh o'zbek madaniyatining hamma bosqichlarida hamroh bo'lib kelgan. Eng oddiy printsiplari bir biriga mutanosiblik, uyg'unlik, yo'sin va usullarini ajoyib qayta-qayta takrorlashuvidir. Xalq naqqoshlari naqshlarning har bir detaliga alohida e'tibor berib, uning tabiiyligini yo'qotmaganlar, har bir element ustida puxta fikr yuritganlar. Har bir naqsh negizda ma'lum ramziy ma'no singdirilgan. XI–XII–asrlarda O'zbekiston hududida arxeologik topilmalar shuni ko'rsatadiki, naqshlar ichida geometrik naqsh ko'p ishlatilgan.

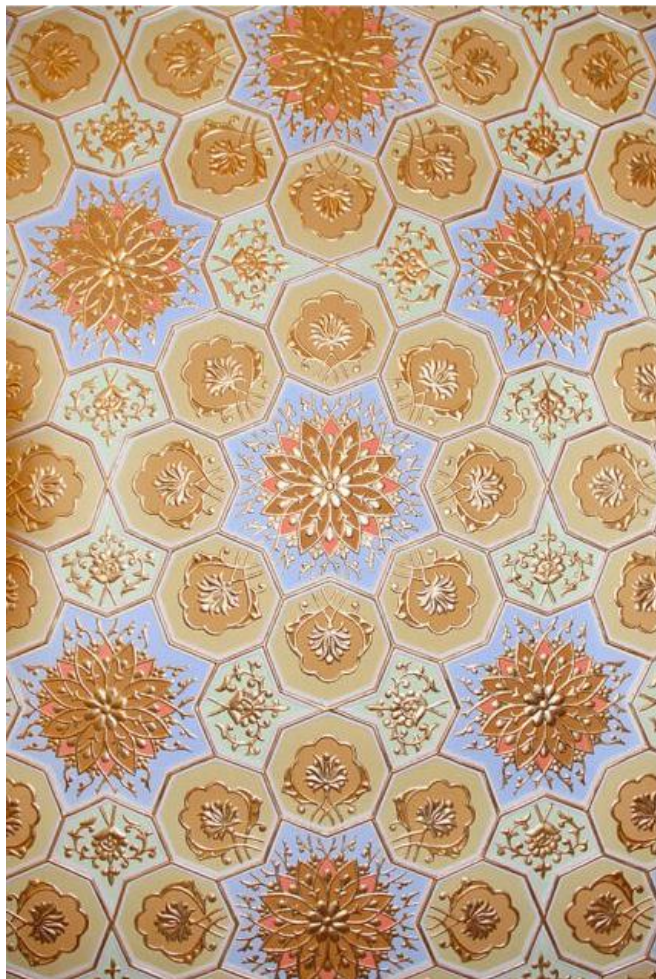
XIV–XV–asrlarda O'rta Osiyo xalqlari tarixida taraqqiy etgan feodalizm iqtisodiy–ijtimoiy formatsiyasi davrida feodal ishlab chiqarishga asoslangan o'ziga xos bir iqtisodiy–madaniy ko'tarinkilik ro'y berdi. Bu davrni biz hozir Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Kamoliddin Behzodga o'xshash juda ko'p iste'dodli adiblar, olimlar, mutafakkirlar, san'atkorlar nomlari bilan bog'liq bo'lgan Uyg'onish (Renessans) davri deb ataymiz.

XIV–XV–asrlarda Samarqandda tez sur'atlar bilan turli–tuman inshootlar qurila boshlagan. Bu qurilishlarda Hindiston, Eron, Iroq, Zakavkaze, xullas Amir Temur hukmronligi ostida bo'lgan barcha o'lkalardan kelgan me'morlar, hunarmandlar, ustalar, san'atkorlarni ko'rish mumkin edi. Ular o'zlari bunyod etayotgan inshootlarga butun bilimlari, hunarlari va san'atkorona mahoratlarini baxsh etganlar. O'sha davrda Samarqand va Movarounnahrning boshqa joylarida bunyod etilgan juda ko'p hashamatli tarixiy madaniy obidalarda O'rta Osiyo xalqlaridan tashqari butun yaqin va O'rta Sharq xalqlarining o'ziga xos boy, sermazmun badiiy–estetik merosining sintezi qorishib, uyg'unlashib ketgan.

Temuriylar xonligida hunarmandchilik yuksak darajada rivojlandi. U bosib olgan yerlardagi hamma ustalarni Samarqandga yig'di. U tikuvchi, toshtarosh, zargar, kulol, naqqosh va boshqa ustalarni olib kelib o'z hunarlarini va mahoratlarini namoyon etish imkonini berdi. Shu san'at turlari qatori naqqoshlik

ham tez rivojlana boshladi. Temur hukmronligi ostida juda ko‘p bino, masjid, madrasa va boshqalar qad ko‘tardi. Undagi bezaklar yanada badiiylashtirildi.

Shaharlar atrofi bog‘u bo‘stonga aylantirildi. Xullas u o‘zbek milliy madaniyatini rivojlantirishda katta hissa qo‘shdi. Ayniqsa, tasviriy san‘at qaytadan tiklanib, tez orada rivojlanib ketdi. Devorlarda osmon, sobitu sayyoralar, tog‘lar, dengizlar, sahrolar, odamlar, hayvonlar va boshqalar aks ettirildi. O‘sha davrda tasviriy san‘atning asosiy vazifasi hukmdorlarning kuch–qudratini, harbiy shavkatini ulug‘lashdan iborat edi. Afsuski ko‘pgina urushlar oqibatida hozirgacha qasrlardagi, turar joylardagi va jamoat binolaridagi tabiat rasmlari bizgacha yetib kelmagan. Ayrim qoldiqlargina saqlanib qolgan. Oppoq ganch ustidan chizilgan gullar, manzaralar, qushlar tasviri nihoyatda nafis ifodalangan.

**18–rasm. Kundal naqsh namunasi
(A.Ilhomov ijodi).**

Kundal — arxitekturada devorga bo‘rtib ishlangan bezak texnikasi. Me‘morchilikda keng tarqalgan. Mo‘yqalam bilan devorga surtilgan qizil kesak bo‘rtma shakl oladi, ustidan bo‘yoq va zarhal beriladi. Zamin zarhalga, asosiy bo‘rtma naqsh elementlari turli–tuman ranglarga bo‘yaladi yoki aksincha, bo‘rtma naqsh zarhalga, zamin esa turli rangga bo‘yaladi. XV–asrdan boshlab Samarqanddagi Ashratxona maqbarasi, Buxorodagi Amir maqbarasi, Baland masjidida jozibador namunalar saqlangan. O‘rta yerda kundal texnikasidagi bezaklar keng tarqalgan.

XVI–XVII–asrga kelib syujetli rasmlar deyarli chizilmay, balki kundal usulida naqshlar bilan bezash rivoj topdi. Kundal usulida Buxorodagi Xo‘ja Zayniddin xonaqosi (XVI–asr), Baland masjid (XVI–asr), Abdulazizxon madrasasi (XVI–asr), Samarqanddagi Tillakori madrasasi (XVII–asr) va boshqalar bezaldi. Bu arxitektura binolarida bezalgan naqshlar o‘zining badiiyligi, harakatchanligi, o‘ziga xos originalligi bilan kishini hayratga soladi. Naqshlarning har biri bir katta asar bo‘lib voqelikni naqqosh tili bilan kuylayotgandek tuyuladi. Lekin XVII–asrning oxiriga kelib, bir necha joyda takrorlanadigan naqshlar va mavzularning bir xilligi, tillaning haddan tashqari sarf etilganligi ko‘zga tashlandi. Ayniqsa bu sohada ijodiy izlanishlar kam bo‘lganligi sezildi.

XVI–XVIII–asrlar orasida o‘zaro ichki urushlar va nizolar madaniyatning rivojlanishiga salbiy ta'sir etdi. Bu esa milliy naqqoshlik san'atining rivojlanishiga ta'sir etdi. Buxoro, Xiva, Qo‘qon xonliklari vujudga kelish bilan san'atkorlar bu shaharlarga yig‘ila boshladi. Shu vaqtdan naqqoshlik xalq amaliy san'at turlari kabi gullab yashnay boshladi. Xivadagi Tosh hovli, Qo‘qondagi Xudoyorxon o‘rdasi Buxorodagi Sitorai Mohi Xosa singari yirik binolar ajoyib naqshlar bilan bezatildi. Hajmli — planli naqsh kompozitsiyalar paydo bo‘ldi. Bu bezaklar nihoyatda nafisligi bilan ajralib turaradi. Naqqoshlik san'atining rang–barang rivojlanishi, har bir shahar va vohaning o‘ziga yarasha naqqoshlik maktabi paydo bo‘ldi. Chunonchi Farg‘ona, Toshkent, Xiva, Samarqand va boshqalarni aytib o‘tishimiz mumkin. Ular o‘zining kompozitsiyalari, rangi jihatidan va boshqa tomonlari bilan farqlanadi.

XIX– va XX–asr boshlarida turar joy binolari, mahalla masjidlari, saroy va o‘quv yurtlari binolari, choyxonalarning devor va shiftlari jimjimador naqshlar bilan bezatildi. Ayniqsa, devorlar sirtiga daraxtlar, guldastalar, guldonli guldastalar, gulli butoqlar jonli chiziqlar bilan bezatildi. Chunonchi Quvadagi Zayniddin boyning uyi, Toshkentdagi knyaz N.K.Romanovlar saroyi, A.A.Povlovtsevning uyi, Marg‘ilondagi Saidahmadxo‘ja madrasasi va boshqalar shular jumlasidandir.

O‘zbek binosining ichki qismidagi har bir me'moriy qismi o‘ziga xos ornamental bezak tipidan tashkil topgan. Interer, ya'ni xona devori uzunasiga 3

qismga bo'lingan, devorning pastki qismi izora (panel), o'rta qismi va tepa qismi friz. Devorning o'rta qismi namoyonlar, manzaralar, katta–kichik naqshlar, unvonli yozuvlar va boshqalar bilan bezatilgan. Friz qismiga har xil geometrik va o'simliksimon naqshlar ishlangan. Devorning tepa qismi bilan shift o'rtasiga ganchdan ishlangan ajoyib karnizlar ishlatilgan, buni sharafa deb yuritiladi. Shiftning o'rtasi o'yib ishlangan ganchli qubbalar bilan bezatilgan, bu hovuzak deyilgan. Bunday hovuzaklarga islamiy yoki geometrik naqshlar, shuningdek turunjlar ishlatilgan. Xonaning hovuzaklariga silliq qilib vassajuftlar yarim silindrsimon tayoqchalarni yonma–yon terib chiqish natijasida to'liqinsimon yuza hosil qilingan. U ko'pincha umumiy rang yoki oddiy islamiy naqsh bilan bezatilgan. Bu bezaklar o'zbek xonadonining ziynati hisoblangan.

Devorlardagi tokchalar, taxmonlar cheti, kitobalar ajoyib naqsh namunalari bilan bezatilgan. Tokchalar har xil idish–tovoqlar bilan bezatilgan. Uy–ro'zg'or buyumlariga naqsh berish yanada rivoj topdi. O'rta asr miniatyuralari ham rivojlandi. O'zbek xonadonlari sergul gilamlar, rang–barang adyol va choyshablar, idish–tovoqlar, naqshinkor xontaxtalar, devorlari manzarali namoyon, hashamdor shiftlar — bular hammasi birgalikda xalq bezak san'atining butun bir serjilo asarini tashkil etadi. Uy–ro'zg'or buyumlari — xontaxtalar, qalamdonlar, qutichalar, devoriy naqshlar, ularning rangin bezaklari bir–biri bilan qandaydir bog'liqlikka egadir. Ana shu devorlarda yaratilgan naqshlar o'zining mutanosibligi, puxtaligi, ranglarining uyg'unligi, bichimi, nafisligi, badiiyligi bilan diqqatga sazovordir.

Naqqosh ustalar ham boshqa ustalar qatori masjid, madrasa, turar joylarni, saroylarni ta'mirlashni boshlab yubordilar. 30–yillardan so'ng ko'pgina jamoat uylari, choyxonalar, madaniyat uylari, saroylari va boshqa joylarni yog'och naqsh va ganch bilan bezatila boshlandi. 1939–yilda Samarqand va Buxoroning eng yaxshi ustalaridan 12 kishi Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi binosini ajoyib naqshlar bilan bezadilar. Shu yillari «Bahor» kontsert zalini naqsh, ganch o'ymakorligi, yog'och o'ymakorligi bilan bezatildi. 40–yillarda qurilgan Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri, Alisher Navoiy nomidagi opera va balet teatri binolari ajoyib naqsh, ganch va yog'och o'ymakorliklari bilan bezatildi.

Naqqoshlik san'atini rivojlantirishda ajoyib xalq ustalari fargʻonalik Saidmahmud Norqoʻziev, toshkentlik Olimjon Qosimjonov, Yoqubjon Raufov, Tohir Toʻxtaxoʻjaev, Jalil Hakimov, xivalik Abdulla Boltaev, S.Xudoyberganov, X.Rahimov, samarqandlik Jalol va Bolta Jalilovlar, usta Madaminjon Husanov va boshqalar hamda ularning shogirdlari yaratgan asarlar hozir ham xalqqa xizmat qilyapti. Ular avloddan avlodga meros boʻlib kelayotgan naqqoshlik san'atiga katta hissa qoʻshdilar. Ular oʻzbek naqshlarining elementlariga yangicha elementlar yangicha gʻoyalar kiritdilar. Lekin oʻzimizning an'anaviy oʻzbek xalqining oʻziga xos milliy san'atini saqlab qoldilar. Ular zamonaviy binolarga moslab oʻzbek milliy naqsh elementlari boʻlmish nozik majnuntol nihollari, anor butogʻi, gulli butalar va boshqa oʻsimliklarni tasvirladilar.

XX–asrning oʻrtalarida naqqoshlik san'ati yanada rivoj topdi. Mashhur usta Chingiz Ahmarov moʻyqalamiga mansub devorlardaga manzarali monumental Sharq miniatyurasining eng yaxshi namunalari, Oʻrta Osiyo naqqoshlik san'ati qadimdan dunyoga mashhur. Oʻtmishda otabobolarimiz qurgan muhtasham binolar hozirgi kungacha maftunkor jilvasini yoʻqotmagan. Yuksak did bilan ishlangan naqshlar bizni hayratga solib kelmoqda.

Tayanch tusunchalar: naqsh, naqqosh, naqqoshlik, barokko, gotika, roman, klassitsizm, kundal, zarhal, maqbara, madrasa, masjid, izora, friz, namoyon, qubba, hovuzak, vassajuft, tokcha, taxmon, kitoba, epigrafika, ibodatxona, monumental, moʻyqalam, meros, an'ana.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Naqqoshlik san'ati nima?
2. Kundal texnikasi deganda nimani tushunasiz?
3. Zarhal nima?
4. Naqqoshlik san'atining rivojlanishida qaysi ustoz san'atkorlarning xissasi muhim deb oʻylaysiz?
5. Epigrafika deganda nimani tushunasiz?

1. Kundal texnikasini o'rganish.
2. Epigrafikani o'rganish.
3. Naqqoshlik san'atining rivojlantirish bosqichlarini o'rganish.
4. Naqqoshlik san'atining rivojlanishiga xissa qo'shgan ustoz san'atkorlarning hayoti va faoliyatini o'rganish.

I.1.3–§. Naqqoshlik san'atida ishlatiladigan asbob–uskunalar va materiallar

Mashg'ulotni boshlashdan avval uni yaxshi o'tkazish uchun auditoriya jihozlangan bo'lishi zarur. Jihozlar mashg'ulotni metodik va didaktik jihatdan to'g'ri tashkil etishni ta'minlaydi va darsning samaradorligini oshiradi. Xona keng derazali bo'lib, unga quyosh nuri chap tomondan tushishi lozim. Xona doim quruq va toza bo'lishi, xarorati 18–20 gradusda saqlanishi kerak. O'qituvchi talabalar ishi ustidan to'la nazorat qilib turishi va har bir talaba bilan individual ishlay olishi uchun xonada to'la imkoniyat yaratilishi lozim. Xonada o'quv qurollari va materiallar, ko'rgazma materiallar hamda talabalar ishlarini saqlash uchun shkaf yoki tokchalar bo'lishi zarur.

Talabalar mashg'ulot paytida asbob–uskunalardan foydalanishda metodik va xavfsizlik qoidalariga rioya qilish kerakligi tushuntiriladi va ko'rsatiladi. Naqqoshlik san'ati asarlarini tahlil qilishda, xalq ustalarining asarlarini, ularning ijodiy faoliyatlaridagi ayrim davrlarni, ustalar ish uslubini qiyoslab, ularning bir–biridan farqini ko'rsatishda texnik vositalardan foydalanish katta samara beradi. Bunday texnik vositalarga epidaskop, filmoskop, kinoproektor va diaproektor, magnitofon, televizor, kompyuter, audio, video, proektor va boshqalar kiradi. Naqqoshlik xonasida bu vositalarning bo'lishi maqsadga muvofikdir.

Texnik vositalardan to'g'ri va unumli foydalanish talabalarda san'atga katta qiziqish uyg'otadi. Ularda ijodkorlik va faollikni orttiradi. Ma'lum qiyinchiliklarni bartaraf etishda, o'z navbatida mashg'ulotlarning mazmunli olib borilishiga yordam beradi. Shuningdek, ko'rsatmalilik yordamida o'tkazilgan mashg'ulotlar kinofilmlar

fikrlash, narsa va xodisalarni bir biriga taqqoslash, ular o'rtasidagi umumiylik yoki tafovutni aniqlash, o'tilgan mavzuni uzoq vaqt esda olib qolish ko'nikmalarini hosil qiladi.

Naqsh chizish uchun yaxshi sifatli rasm daftari, albom va butun oq «vatman», o'rtacha yumshoqlikdagi oddiy qora qalam, yumshoq oq yoki qora o'chirgich, uchburchakli yoki to'g'ri chizg'ichlar, sirkul, 1 dan 10 gacha sonli har xil mo'yqalam (kist) lar, kerakli bo'yoq turlari: quruq bo'yoq, mineral bo'yoq, moy bo'yoqlar, guash, tempera bo'yoqlari, bo'yoq qorish uchun idishchalar yoki bankachalar, aralashtirish uchun tayoqchalar mavjud bo'lishi lozim.

Qalam (arabcha) — o'rtasiga ingichka, uzun ko'mir, grafit, qo'rg'oshin, quruq bo'yoqdan qilingan qotishma joylangan cho'p shaklidagi yozuv asbob. Qalam asosan yozish, rasm solish hamda chizmachilik uchun ishlatiladi. O'rta Osiyoda hattotlar siyoh bilan yoziladigan qamishlardan foydalanganlar. Chex olimi Y.Graxmut maydalangan grafit va gil aralashmasidan yozuv sterjenlar tayyorlashni taklif qilib, ishlab chiqarishga asos solgan. Yog'och qalamlar ishlash joyi va hususiyatiga qarab grafitli, rangli va boshqalarga bo'linadi, shuningdek ular joyiga qarab ishlatilishi bilan ham ajralib turadi. Grafit qattiq va yumshoqligiga qarab uch turga bo'linadi. Qattiq qatlamlar T, 2T, 3T, H, 2H, 3H; yumshoq qalamlar M, 2M, 3M, 4M yoki B, 2B, 3B; o'rtacha yumshoqlikdagi qalamlar TM, HB, F harflari bilan belgilanadi.

Qattiq qalamlar qog'ozni tilib yuboradi va o'chirganda iz qoldiradi. Haddan tashqari yumshoq qalam bilan ham naqsh chizish yaramaydi, u bo'yalib ketadi. Qalamni ishga tayyorlashga alohida ahamiyat berish kerak. Qalam uchini chiqarishda yog'och qismi 15–20 *mm* grafit qismi taxminan 5–6 *mm* ochiladi.

Chiziladigan chiziqlarni barmoqlar to'sib qolmasligi uchun qalamning ochilgan uchidan sal balandroqdan uch barmoq bilan ushlanadi. Qattiq qisib ushlamaslik kerak, bularning hammasini ustoz ko'rsatib tushuntiradi. Chizilgan naqshning markazini aniq belgilash va ramkalar hosil qilishda to'g'ri va uchburchakli chizgichdan, har xil o'lchamdagi aylanalar chizishda va ularni teng bo'laklarga bo'lishda tsirkuldan foydalaniladi.

Naqshga buyoq yaxshi mo'yqalamlar bilan surtiladi. Mo'yqalamlarning ishga yaroqlisi quyidagicha tanlab olinadi: uni toza suvga solib silkitiladi, agar mo'yqalamning uchi birikib ingichka holga kelsa, u ishga yaroqli, to'zib tursa, yaroqsizdir. Mo'yqalamlar bo'rsiq, suvsar, olmaxon kabi hayvonlar yungidan tayyorlanadi. Biz bo'rsiq yungidan yasalgan 1 dan 10 gacha raqamli mo'yqalamlardan foydalanishni tavsiya etamiz.

1. Siyoh mo'yqalam — 1, 2 va 3 raqamli mo'yqalamlar bo'lib, axta yordamida naqsh tushirilgandan so'ng ularni yurgizib chiqish va gullar tortishda ishlatiladi. 4 va 5 raqamli mo'yqalamlar esa band va marg'ulalarni ranglashda qo'llaniladi.

2. Obi mo'yqalam — 6 va 7 raqamli mo'yqalamlar bo'lib, ular barg, gul va kichik yuzlarni ranglash hamda naqsh kompozitsiyalarini chekkalarini (ramkalarni) yurgizib chikish uchun ishlatiladi.

3. Mola mo'yqamlari — 8, 9 va 10 raqamli mo'yqalamlar bo'lib, katta barg, band, gullar va naqshlar tagiga (katta zamin, kichik zaminga) rang berish uchun foydalaniladi.

Naqqoshlikda ishlatiladigan bo'yoq turlari quyidagilardan iborat: quruq bo'yoq, guash, akvarel, emulsiya, bo'yoq, mineral bo'yoq, moybo'yoq, tempera bo'yoqlari. Naqqoshlik mashg'ulotlarida eng ko'p qo'llaniladigan bo'yoq guashdir.

Guash kichik idishchalarda yoki alohida bankalarda bo'lib, u suvda yaxshi eriydi. Guashning yana bir qulayligi shundaki, u bilan turli rangdagi qog'ozlar va yog'ochlarni ham bo'yash, bir rangni ikkinchi rang bilan aralashtirib, uchinchi bir rang hosil qilish mumkin.

Xoka tayyorlash: yupqa mato yoki ikki qavat dokaga maydalangan pista ko'mir kukuni, sinka, bo'r yoki belil poroshogi solinadi va xaltacha holida tugiladi. Shy tariqa xoka tayyor bo'ladi.

Axta tayyorlash: yupqa xitoy qog'ozi (kalka) naqshlanadigan buyum yuzasiga qo'yilib, o'lchab olinadi va shu yuzaga mos axta tayyorlanadi. Naqshning yarim yoki chorak qismi qog'ozga yumshoq qora qalam bilan chiziladi. Naqsh simmetrik o'qlari bo'yicha ikki, to'rt va undan ortiq bo'laklarga buklanadi. Naqshni yumshoq yostiqla

ustiga qo'yib, nusxa ustini igna bilan teshib chiqiladi. Teshilgan nusxa aniq va ravshan ko'rinishi uchun teshikchalar oralig'i naqsh nusxasining yirik yoki maydaligiga qarab belgilanadi. Nusxa qanchalik mayda bo'lsa, teshikchalar oralig'i shunchalik yaqin bo'lishi kerak. Shundan so'ng qog'oz yoyib yuborilganda butun naqsh (axta), ya'ni nusxa hosil bo'ladi. Tayyorlangan axtalardan bir necha marotaba foydalaniladi, shuning uchun ular ehtiyotlab saqlanadi⁹.

Axta yog'och yuzasiga yoyilib, ustidan xoka urib chiqiladi yoki bosib yurgiziladi. Yuzaga tushirilgan iz o'chib ketmasligi uchun naqsh yo'llari ustidan kichik raqamli mo'yqalam, qora yoki biror to'q rangdagi qalam bilan siyohqalam qilib chiqiladi. Chizilgan va naqshlangan yuzaning eng chetidan qora bo'yoq bilan 3–5 mm yo'g'onlikda obi tortiladi.

Yog'och yuzasiga tushirilgan naqshlarning izlari bo'yaladi va buyoqlar o'chib va surkalib ketmasligi uchun ustidan 2 yoki 3 marta laklab chiqiladi. Laklarning rangi toza va tiniq bo'lishi kerak. Laklangan buyumlar 18–22 gradusli, changsiz va quruq joyda saqlanadi.

Tayanch tusunchalar: asbob–uskuna, kompyuter, audio, vidio, proektor, albom, mineral bo'yoq, moy bo'yoqlar, guash, tempera bo'yoqlari, ko'mir, grafit, qo'rg'oshin, axta, kompozitsiya, zamin, guash, akvarel, emulsiya, mineral bo'yoq, jilvir qog'oz, bo'r, pista ko'mir, sinka, doka, xitoy qog'ozi, kalka, nina, alif, yelim, shpaklevka, gruntovka xoka.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Ishga yaroqli mo'yqalamlar qanday tanlab olinadi?
2. Ishga yaroqli mo'yqalamlarni qanday aniqlash mumkin?
3. Naqqoshlikda ishlatiladigan bo'yoq turlarini bilasizmi?
4. Xoka nima va u qanday tayyorlanadi?
5. Axta nima va u qanday tayyorlanadi?
6. Xoka va axtadan nimada foydalaniladi?

⁹Холматов Б.Қ. Наққошлик. –Т.: Иқтисод–Молия, 2007.

1. Mo'yqalam turlarini o'rganish.
2. Mo'yqalamlarni ishchi holatga tayyorlashni o'rganish.
3. Naqqoshlikda ishlatiladigan bo'yoq turlarini o'rganish.
4. Xoka va uni tayyorlashni o'rganish.
5. Axta va uni tayyorlashni o'rganish.

I.2–§. BADIY NAQQOSHLIKNING O'ZIGA XOSLIGI VA ESTETIK MOHIYATI

I.2.1.–§. Naqsh va uning turlari

Orta Osiyo san'ati qadimdan mashhurdir. Naqqosh ustaning chizadigan naqsh kompozitsiyalari shunchaki qog'oz betini to'ldirish yoki bo'yash, o'yma yuzini o'yish uchun emas, balki, ongli ravishda tabiat va badiiylik qonun–qoidalarga amal qilgan holda naqsh kompozitsiyasini chizish tushuniladi. Shu nuqtai–nazardan olib qaraganda o'ymakor ustaning ijodiy jarayonidagi eng qiyin va eng mas'uliyatli bosqich naqsh kompozitsiyasi nusxasini chizishdan iboratdir. Agarda naqsh kompozitsiyasi tabiat qonunlariga zid ravishda tuziladigan bo'lsa, u holda xoh bo'yashda bo'lsin, xoh o'yishda bo'lsin yoki pardoz berishda bo'lsin har qancha yutuqqa erishilmasin ish ko'ngildagidek go'zal va jozibador chiqmaydi.

O'tmishda ota–bobolarimiz qurgan muhtasham binolar hozirgi kungacha maftunkor jilvasini yo'qotmagan. Yuksak did bilan ishlangan naqshlar har bir tomoshabinni hayratga solib kelmoqda. Xattoki chet ellardan tashrif buyurgan sayohatchilar ham mamlakatimizdagi qadimiy yodgorliklarni, badiiy did bilan ishlangan naqshlarini ko'rib lol qolmoqdalar. Buxorodagi Ulug'bek madrasasi, YuNESKO muhofasidagi Ismoil Somoniy maqbarasi, Kalon minorasi, Samarqanddagi Shohi–Zinda maqbarasi, Go'ri Amir maqbarasi, Ulug'bek, Sherdor, Tillakori madrasalari va boshqalar Sharqning nodir go'zalligi, soddaligi hamda naqsh motivlarining ulug'vorligi bilan kishilarni sehrlab kelmoqda.

Yuzlab, minglab xalq me'morlarining qovargan qo'llari bilan yaratilgan yodgorliklardagi jonli naqshlar xuddi tabiatning go'zallik olamini kuylayotganday tuyuladi va kishilar ruhiyatiga ko'tarinki ruh bag'ishlaydi. Chunonchi, Samarqanddagi asrlar davomida musulmon sharqida dong taratgan oliy bilim maskani Ulug'bek madrasasini tomosha qilar ekanmiz, uning ta'lim–tarbiya maqsadida ko'zlab bunyod qilganligini naqqoshlar bezagi orqali sezish oson. Madrasaning bezagidagi bir birini kesib o'tgan behisob chiziqlardan ko'p burchakli va ko'p qirrali yulduzlardan tashkil topgan naqshlar xuddi koinotdagi charaqlab turgan yulduzlarni tarannum aylagandek asrlar osha hikoya qilib turganday tuyuladi. Ana shu bir birini kesib o'tgan behisob chiziqlar, har xil burchakli va qirrali yulduzlardan tashkil topgan geometrik naqshlarni girih deb yuritiladi. Xo'sh, girih nima o'zi? U qanday ma'noni anglatadi?

Girih — forscha chigal, tugun degan ma'noni anglatib, handasiy naqshlar turiga kiruvchi murakkab naqsh demakdir. Geometrik naqsh muayyan taqsimlarga ega bo'ladi. Har bir taqsim o'z tuzilishiga ega. Girih O'rta Osiyoda va Yaqin Sharqda keng tarqalgan naqsh bo'lib, XII–XVI-asrlarda ayniqsa O'rta Osiyoda juda keng taraqqiy qilgan. Pokiston, Turkiya, Ispaniya, Xitoy, Yaponiya kabi mamlakatlarda keng tarqalgan. Dunyoda girihni eng ko'p tarqalgan joyi O'rta Osiyodir. O'rta Osiyoda girihlarning juda ko'p turi mavjud. Bu girihlarni arxitektura minoralaridan tortib kitob varag'igacha bezatilganining guvohi bo'lamiz. Albatta biz tarixga nazar tashlar ekanmiz o'sha zamon uchun girihni chizmachilik asboblari, matematik formulalar asosida ishlanishi bu katta ilmiy kashfiyot edi. Bu girihni ishlagan ustalar matematika fanini egallagan kishilar bo'lganlar.

Arxitektura yodgorliklaridagi geometrik naqshlar shunday aniqlikda ishlanganki, kishini lol qoldiradi. Olimlarimiz ana shu girih ishlash sirlarini topish maqsadida ko'p izlanishlar qildilar. Lekin bu jumboqlardan to'la ma'lumotlar ololmadilar. Chunki o'sha vaqtdagi ustalar bu geometrik naqshni qurishni sir deb bilib qog'ozda yoki tushuntirib qoldirmaganlar. Shuning uchun ham otadan–bolaga o'tib unutib yuborilgan. Ana shu sabablarga ko'ra hozirgi zamonamizda ham ko'pgina ustalarimiz girihni yechimini topishga qiynaladilar.

Sharqning mashhur olimlaridan Abdulvafo al Buzjoniy (940—998) o‘zining kitoblarida 20 ga yaqin geometrik naqshlar yechimi to‘g‘risida yozib qoldirgan. Bularda girihni ba’zi oson yo‘llarini tushuntirib o‘tgan. Masalan, uning kitoblaridan birida qurilish va geometrik naqsh yechimi to‘g‘risida yozilgan. Bu kitob hozir Parijdagi muzeylardan birida saqlanmoqda. Abdulvafo al Buzjoniy o‘zining asarlarida girihni tayyorlash usullarini ko‘rsatib o‘tsada, bizga girih yechimi to‘g‘risidagi ma’lumotlar berilmagan¹⁰.

U o‘zining kitobida kvadratni uchga, beshga bo‘lishning eng sodda va oson yo‘llarini keltiradiki, bu o‘sha davr uchun katta ilmiy va amaliy ahamiyatga molik edi. Murakkabligidanmi yoki yasash qonun–qoidalarining asta–sekin unutib ketganligidanmi, xullas biz uchun noma’lum. XVII–asrga kelib, girih san’ati juda kam ishlatiladigan bo‘ldi. Girih chizadigan ustalar nihoyatda kam qolgan. Girih chizish murakkab bo‘lgani uchun hamma ustalar chiza olmaganlar. O‘sha davrlarda girih naqshini yaxshi bilgan ustalar yetuk ustalar bo‘lib hisoblanganlar. Shunday ustalardan biri Usta Shirin Murodov bo‘lgan. U yangi girihlarni osonlik bilan chiza olgan hamda o‘z o‘rnida ustalik bilan qo‘llay olgan. U o‘z davrida girihni piri hisoblangan, uni girihkor usta deb hisoblaganlar. Shuning uchun girih chiza olmagan ustalarni yetuk usta deyilmagan.

Bunday olimlardan 3.Bositxonovni keltirishimiz mumkin. 3.Bositxonov 300 ga yaqin ishlagan yangi girih naqshlari bilan mamlakatimizda mushhurdir. Hozirda har bir binoni bezashda geometrik naqshlar qo‘llab kelmoqdalar. Girih naqshining o‘z qonun–qoidalari bor. Shuning uchun ham biz ularga girih naqsh yasash geometriyasini qonun–qoidalarini chuqur o‘rgatmog‘imiz lozim.

Gulli girih — o‘simlik va geometrik naqsh elementlaridan tashkil topgan. Uning elementiga geometrik va o‘simliksimon naqshlar kiradi.

¹⁰Булатов С.С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. –Т.: Меҳнат, 1991.

Ramziy naqshlar esa kabutar, sher, baliq, davlat gerbi va boshqalarni stillashtirib tasvirlangan naqsh elementlaridan tashkil topadi. Ustalar tabiatdagi gul, barg, novda, g'uncha, kabutar, tovus va boshqalarning tuzilishini, o'sish qonun-qoidalari, ko'rinishini sinchiklab o'rganib, ulardan turli naqsh kompozitsiyalar ishlash

19–rasm. Turunj naqsh namunasi.

uchun har xil elementlarni stillashtirib olganlar. Chunonchi, usta gulni stillashtirib olishda uning go'zalligini qaysi holatdagi (ustidan, yonidan yoki tagidan) ko'rinishini tasvirlashni izlab topadi.

Madoxil — (arabcha — ostona, kirish, eshik) chapurost takrorlanuvchi islami naqsh turi, u kompozitsiyada chiqish nuqtasi, ya'ni manbai, ildizi, asosi yoki o'zagi bo'lib hisoblanadi. Madoxili ko'rinishi jihatidan xilma xil bo'lib, g'uncha, lola, gul, uch barg va boshqa shakllardan iborat. Ana shu shakllarning orasiga naqqoshlar har xil gullar kiritib o'ziga xos nom qo'yganlar. Masalan: madoxili lola — g'uncha, lola shakliga yaqin qilib ishlangan madoxili naqsh turi; qo'sh madoxili — lola, g'uncha, gul va boshqa shakldagi madoxilining biri yuqoriga, biri pastga qaratib chiqilgan

nusxasi; madoxili islimi — naqshning taqsimini, asosini madoxili shakli egallovchi islimi naqsh turi. Madoxili naqshlari arxitekturada, yog‘och, ganch, tosh, mis o‘ymakorligida, naqqoshlikda, kashtado‘zlikda va boshqalarda keng tarqalgan. Madoxili turlari borgan sari ko‘payib bormoqda va zamonaviy binolarning uy–ro‘zg‘or buyumlarini bezashda keng qo‘llanilyapti.

Turunj — arabcha «limon» degan ma‘noni bildiradi. Ruscha medalon, naqshlarda kompozitsiyaning markaziga chiziladigan naqsh turi. O‘rta Osiyoda o‘ziga xos ko‘rinishga va mazmunga ega bo‘lib, qadimdan ishlatilib kelinadi. Turunj naqshning ko‘rinishi, limon shaklida bo‘lgani uchun uni shunday deb yuritiladi. Turunj hech qanday naqshga ulanmay muallaq turadigan kompozitsiya bo‘lib, uning shakli asrlar davomida rivojlanib boyigan. Uning hozirda doira, 5–10 raxli yulduz, oval, romb, ellips shakllari bor. Turunj nusxasi 4, 8 yoki 16 ga bo‘linadi.

Naqqoshlar ko‘pincha to‘rtburchakli kompozitsiya chetiga oddiy naqsh, ya‘ni ruta ishlab o‘rtasiga turunj ishlaydilar. Turunj ko‘pincha devor o‘rtasiga, shift markaziga, kashta, gilam markazlariga bajariladi. Usta turunj ulgisini tayyorlashda qog‘ozni 4, 8 yoki 16 ga buklab bir bo‘lagiga nusxa chizadi. Shu naqsh chiziqlarini ignada teshib so‘ngra qog‘oz yoyilsa qolgan bo‘laklariga ham nusxaning takrori hosil bo‘ladi. Tayyorlangan turunj nusxasini kerakli yuzaga tushuriladi.

Anorgul — naqqoshchilikda, kulolchilikda, misgarlik, kashtachilik va shu singari turlarida ishlatiladigan o‘simliksimon naqshdir. Anorgul naqshi qadimdan ishlatilib kelinayotgan naqsh turi bo‘lib, ko‘pincha Farg‘ona naqshlarida ayniqsa ko‘p uchraydi. Bu naqsh turi hayotdagi to‘qchilik va to‘kin–sochinlik, serfarzanblilik ramzi sifatida ifodalangan. Anorgul naqsh kompozitsiyasida anorni ikki xil, ya‘ni naturalistik, bunda tabiatda qanday bo‘lsa shunday tasvirleydilar, gohida stillashtirilgan naqsh uslubida tasvirlanadi. Anor tasvirlangan bu naqshda anorning ko‘pincha ichki qismini ham ko‘rsatib tasvirleydilar.

O‘simliksimon naqshlari esa tabiatdagi barg, band, daraxt, buta, g‘uncha va boshqa narsalarni naqqosh tomonidan stillashtirib olingan shaklini ma‘lum qonuniyatlar asosida takrorlanishidan hosil qilingan.

Islimiy — o‘simliksimon naqshi amaliy san‘atning deyarli barcha turlarida juda keng tarqalgan. Islimiy klassik naqsh turi bo‘lib, barg, gul, kurtak, tanob va boshqalardan tashkil topgan bir–biriga ulanib takrorlanishdan hosil bo‘ladigan naqsh.

20–rasm. Islimiy naqsh namunasi.

Islimiyning turlari juda ko‘p, usta kompozitsiyasi qaysi shakl bilan to‘ldirilgan bo‘lsa, shu shaklning nomini qo‘shib aytiladi. Chunonchi, islimi mehrob, islimi bodom, islimi bulbul va boshqalar.

O‘rta Osiyo, Hindiston, Yaqin Sharq, Afg‘oniston, Eron ustalari islimiy uslubda buyumlarni badiiy bezashda ajoyib yutuqlarga erishib kelmoqdalar. Bu uslubda Xiva, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Marg‘ilon, Qo‘qon, Andijon shaharlarida ustalar qadimdan hozirgacha ishlab kelyaptilar.

Demak, naqsh chizishni o‘rganishdan oldin elementlarni chizishni, qanday nomlanishini va qaerlarda ishlatilishini bilish muhim ahamiyatga ega. Barg, gul, novda, marg‘ula, bofta, shukufta (shkuft), tanob, bog‘lam va sirtmoq kabi naqsh elementlari mavjud bo‘lib, ular tuzilishi, xarakteri va xususiyatlaridan kelib chiqib nomlanadi.

Tayanch tusunchalar: kompozitsiya, pardozi, yodgorlik, me'mor, girih, arxitektura, geometrik, kvadrat, gul, barg, novda, g'uncha, madoxil, rax, oval, romb, ellips, turunj, o'simliksimon, mehrob, novda, marg'ula, bofta, shukufta, tanob, bog'lam, sirtmoq, handasiy.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Qanday naqsh turlari bor va ular qaysilar?
2. Qanday naqsh turiga gulli girih naqshi deyiladi?
3. «Amaliy san'atning deyarli barcha turlarida juda keng tarqalgan o'simliksimon naqshi» ta'rifi qaysi naqsh turiga nisbatan berilgan?
4. Arabcha «limon» degan ma'noni bildiruvchi naqsh turi qaysi?

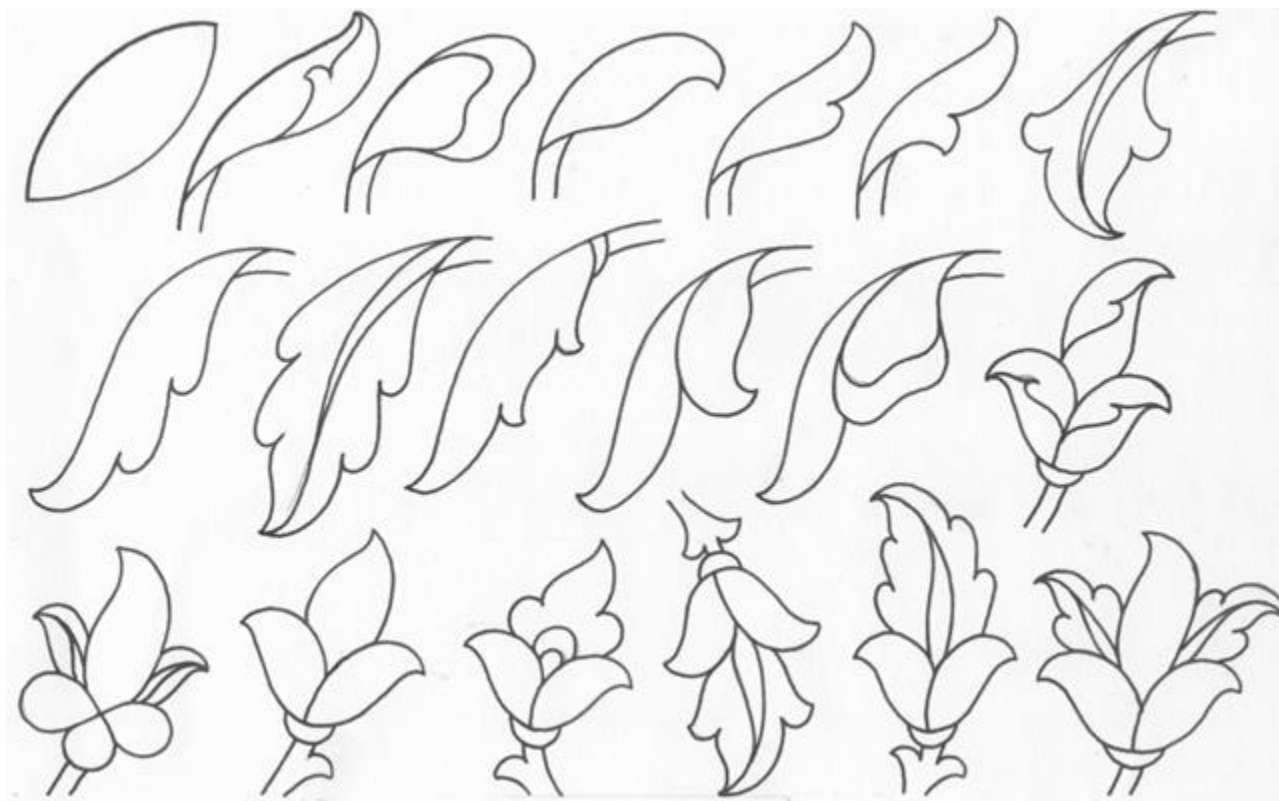

Mustaqil ta'lim

1. Forscha chigal, tugun degan ma'noni anglatib, handasiy naqshlar turiga kiruvchi murakkab naqsh turi — girih naqshini o'rganish.
2. Naqqoshlikda, kulolchilikda, misgarlik, kashtachilik va shu singari turlarida ishlatiladigan o'simliksimon naqsh — anorgul naqshini o'rganish.
3. Kabutar, sher, baliq, davlat gerbi va boshqalarni stillashtirib tasvirlangan naqsh elementlaridan tashkil topgan — ramziy naqshlarini o'rganish.
4. Arabcha — oston, kirish, eshik ma'nolarini anglatib, chapurost takrorlanuvchi islami naqsh turi bo'lib, kompozitsiyada chiqish nuqtasi, ya'ni manbai, ildizi, asosi yoki o'zagi hisoblanuvchi — madoxil naqshlarini o'rganish.

I.2.2.–§. Oddiy naqsh elementlarini chizish

Amaliy san'atga ihlos qo'ygan va uni o'rganmoqchi bo'lgan har qanday kishi amaliy san'at turlari — ganch o'ymakorligi, naqqoshlik, yog'och o'ymakorligi va boshqalarni o'rganish uchun naqsh elementlarini chiza olishni o'rganishi kerak. Bu elementlar naqsh ishlashning alifbosi hisoblanadi.

21–rasm. Barg naqsh elementlari.

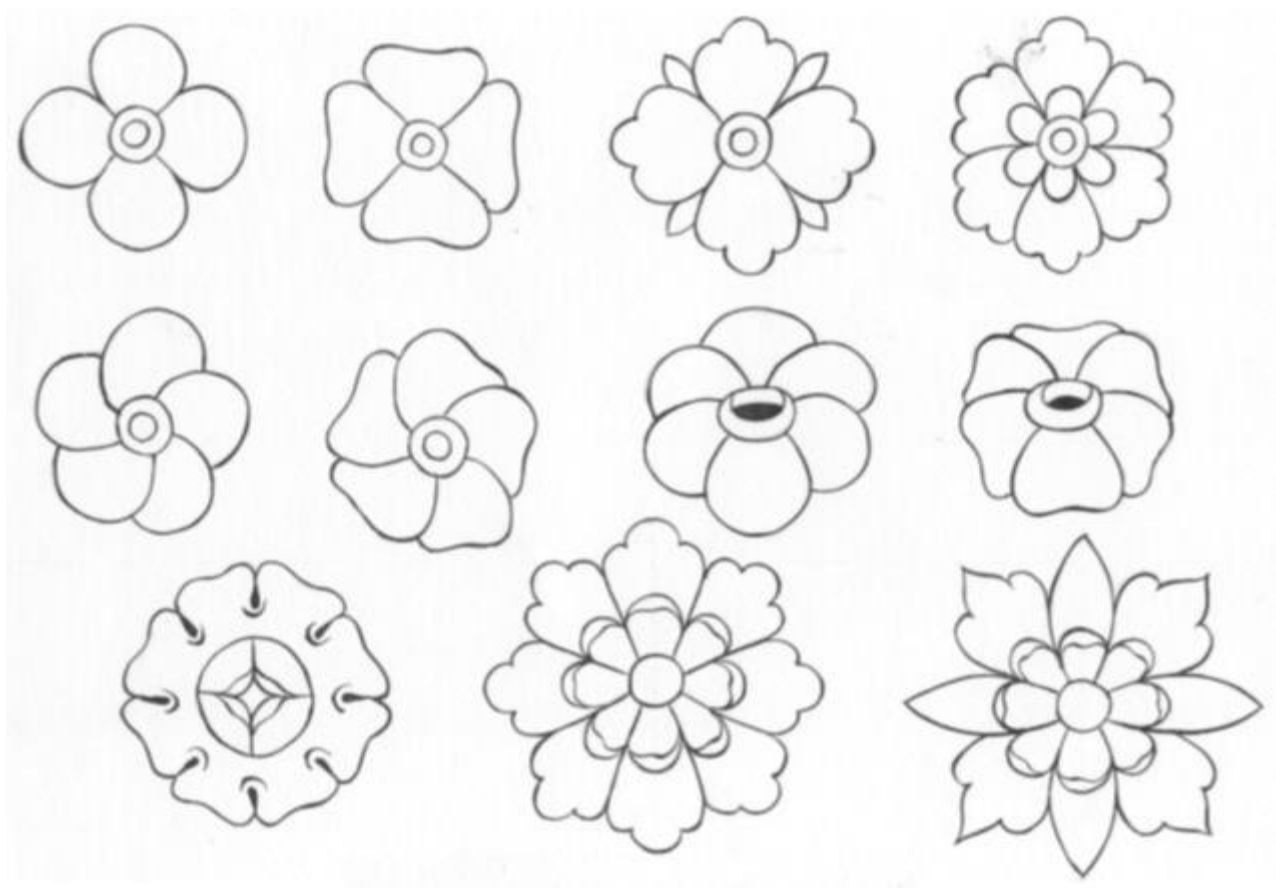
Bu mashg'ulotda biz naqsh elementlari barg, gul, marg'ula va tanob, shkift, bog'lam va sirtmoqlarning turlari, nomlari va ularni chizishni o'rganamiz¹¹.

Barg — o'simliksimon naqsh elementi bo'lib, naqqoshlar tomonidan tabiatdagi o'simlik bargini stillashtirib olingan tasviri (20–rasm). Barg naqsh kompozitsiyasida to'ldiruvchi va husn beruvchi elementdir. Ular tuzilishiga ko'ra oddiy va murakkab turlarga bo'linadi. Oddiy barglarga uch barg, bodom bargi, tol bargi va boshqalar kiradi. Murakkab barglarga esa ko'p barg, shobarg, sadbarg va boshqalar kiradi. Barglarning quyidagi turlari bor: chunonchi, shobarg (shahona barg) eng katta barg, qo'sh barg, ko'p barg, chor barg (to'rtta barg), hurmo bargi, tol bargi,

¹¹Bulatov S.S., Dadashev L. Naqsh alifbosi. –T.: Cho'lpon, 1999.

anor bargi, qashqarcha barg, madoxil barg, qo'shbodom barg, qalampir barg, nok bargi, sambit barg, butoq barg va boshqa 50 dan ortiq turlari bor.

G'uncha — tabiatdagi nabotot olamining hali ochilib ulgurmagan gullarini naqqosh tomonidan stillashtirib olingan tasviri bo'lib, naqsh kompozitsiyasida to'ldiruvchi elementlar sirasiga kiradi.

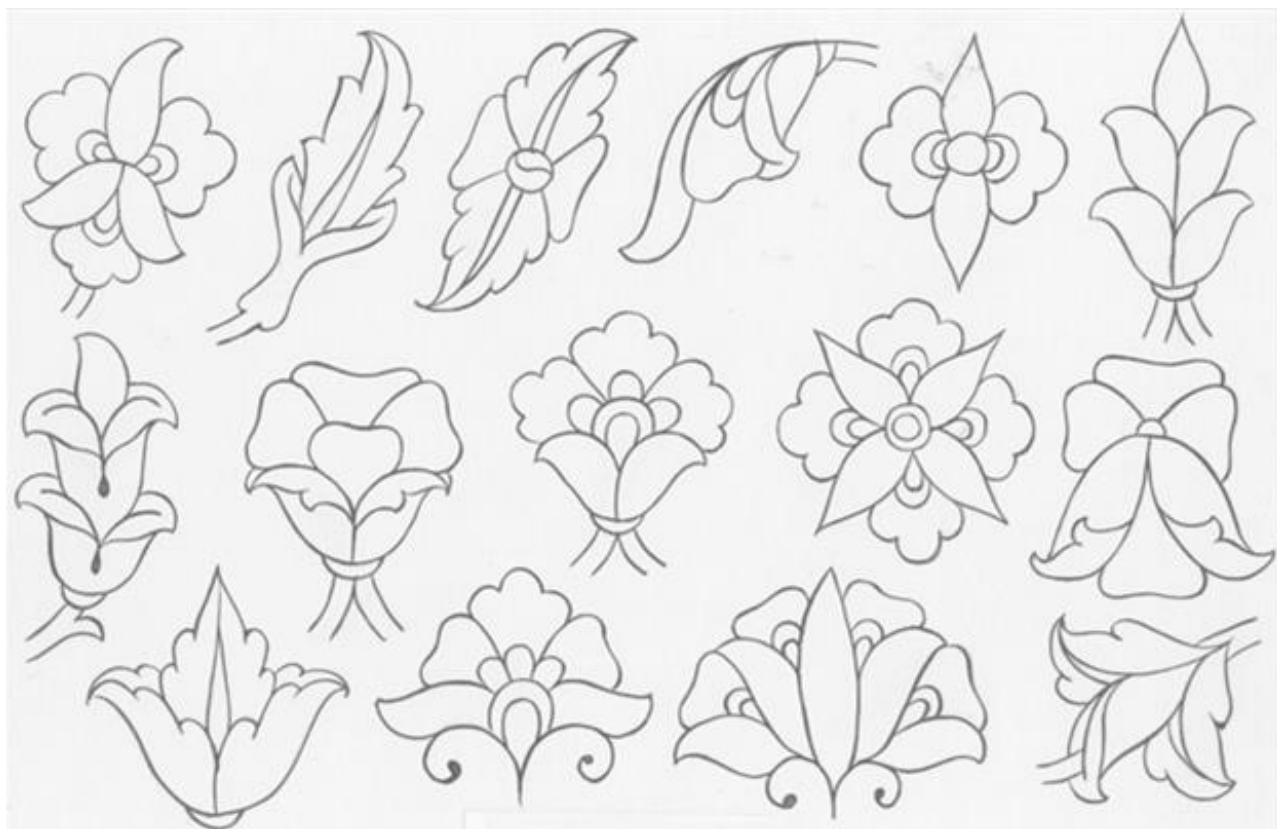
22–rasm. Gul naqsh elementlari.

Demak, gulkosa va gultoj barglari quyosh nuriga to'yinib, gul bo'lib ochilmasdan avvalgi holati g'uncha deyiladi. Bir o'ramli gullarning gul barglari yashil rangda bo'lsa, bunday gullar gulkosasimon deyiladi. Bunday gullarga lavlagi, otquloq, izen va boshqalar misol bo'la oladi.

Band — o'simliksimon naqsh elementlaridan biri bo'lib, o'simliklar morfologiyasida bargli, kurtakli poya novda, ya'ni naqqosh ustalar tili bilan aytganda esa band deyiladi. Novda asosan kurtakning rivojlanishidan hosil bo'ladi. Novdaning uchidagi doimiy kurtak uning yuqoriga qarab o'sishiga xizmat qiladi. Uchki kurtakning ostida, barg qo'ltig'ida ham kurtaklar joylashgan bo'lib, ular yon

kurtaklar deb ataladi. Yon kurtaklar novdada ketma–ket va qarama–qarshi joylashadi. Novdadagi yon kurtaklar ikki xil bo‘lib, ularning biri yon novda, ikkinchisi esa gul va barg hosil qiluvchi novda deyiladi.

Band gullarning novdasi hisoblanadi. Band amaliy san'atda tabiatdagi daraxt yoki o‘simliklarning novdasini stillashtirib olingan tasviridir. Har bir naqsh elementi

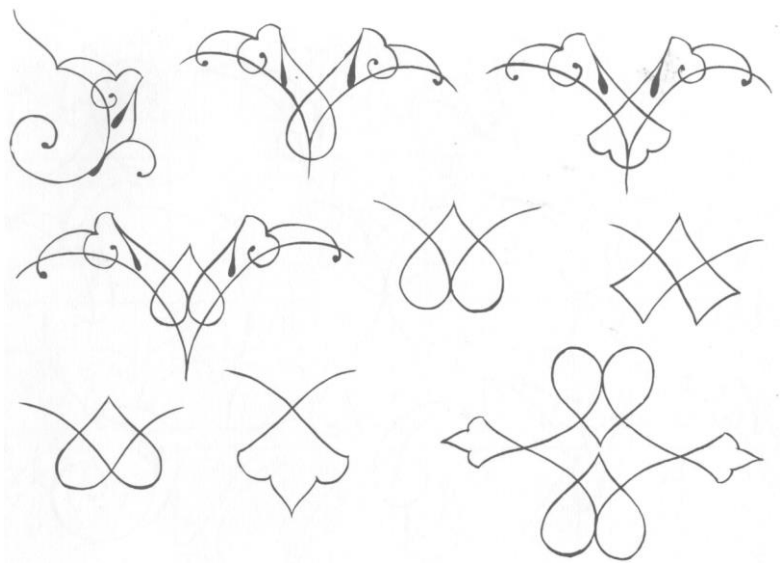

23–rasm. Bargli gul naqsh elementlari.

singari bandning ham kompozitsiyada qo‘llanishining o‘ziga xos qoidalari bor. Masalan, bandning aniq bir o‘lchamda bo‘lishi, kompozitsiyada gullarga nisbatan saqlanishi, u naqshda gullar, barglar va tanoblarning tagidan o‘tishi va hokazo. Turli naqqoshlar kompozitsiyada banddan o‘ziga xos metodda foydalanadilar, shuning uchun ham naqshlar bir biridan farq qiladi. Chunonchi, Xorazm naqshida bandlar kam kurtak va barglar deyarli bo‘lmaydi. Novdalarning o‘zi prujina singari bir biriga to‘qilib ketadi. Bundan tashqari novda shoxlash paytida Buxoro, Toshkent va Samarqand nusxalaridan ko‘pincha shukuft bilan shoxlari bir biriga mustahkamlashsa, xorazmliklarda shukuft ajratilmay o‘rniga novdacha qo‘shilib ketadi.

Gul — tabiatdagi gullarni naqqoshlar tomonidan stillashtirib olingan tasviri. Gul naqsh kompozitsiyada to'ldiruvchi va husn beruvchi element bo'lib hisoblanadi (21–rasm). Gullarning har xil turlari bo'lib, ular o'ziga xos nomlanadi. Chunonchi uch va besh yaproqli oygul, bargli oygul, lola gul, paxta gul, no'xat gul, chinni gul, savsar gul, atirgul, gulafshon, gultojxo'roz va boshqalar. Gullar tuzilishiga ko'ra oddiy va murakkabga bo'linadi. Murakkab gullarga pista gul; ko'p bargli gul va boshqalar, oddiy gullarga esa oygul, lola gul, paxta gul, no'xat gul va boshqalar kiradi. Gullar har xil tuzilishga ega bo'lganligi uchun ularni o'ziga xos nomlari bor.

Shukufta — o'simliksimon naqsh elementi bo'lib novdalar bir birini bog'lash va yuzalarni to'ldirish uchun xizmat qiladi. Shukufta tuzilishi jihatidan turlicha bo'ladi: bir yerda kichik sodda bo'lsa, ikkinchi o'rinda anchagina takomillashgan, uchinchi o'rinda ikki tomondan kelayotgan shukufta qo'shilib madohil yoki shunga o'xshash shaklini hosil qiladi.

24–rasm. Yakka bandli shukufta va bofta naqsh elementlari.

Bog'lam va sirtmoqlar — o'simliksimon naqsh elementlari bo'lib, bandi rumiy boftaning oddiy turi hisoblanadi. Ikki tanobni uchinchi sirtmoqsimon egib o'ziga bog'lashni sirtmoq deyiladi. Sirtmoqlar bir biri bilan chalkashib o'tadi, umumiy ko'rinishi xuddi sakkiz raqamni eslatadi.

Bofta — tanob aylanib o'tib hosil qilgan shakl. Islimiy naqsh elementi. Boftalar to'g'ri, egri hamda aralash chiziqlardan tashkil topgan bo'ladi.

Marg'ula — qo'sh chiziqli gajak, o'simliksimon naqsh elementi. U misgarlik, naqqoshlik, ganchkorlik, zardo'zlik va boshqalarda ishlatiladi. Agar bir novdani uchida ikki marg'ula hosil bo'lgan bo'lsa, uni qo'sh marg'ula deb yuritiladi.

Agar novda bilan marg‘ula tasvirlangan bo‘lsa marg‘ulali novda deb yuritiladi. Naqsh kompozitsiyasida marg‘ula to‘ldiruvchi element hisoblanadi.

Tanob va novdalar — (tanob) arabcha chilvir, arqon degan ma’noni beradi. Murakkab naqshlar kompozitsiyasi asosini tashkil etuvchi negizi va naqshga shakl beruvchi chiziq tanob deyiladi. O‘rta Osiyo naqshlarida bir xil yo‘g‘onlikdagi chiziq bo‘lib, ustalarimiz tabiat manzarasida uchraydigan anhorning shartli tasviri deb olganlar. Naqqosh naqsh kompozitsiyasini chizishdan oldin birinchi navbatda tanob tortib, keyin novdalarni chizadi, so‘ngra novdalarni yo‘nalishiga moslab gullar joylashtirib chiqadi.

Ustalar naqsh kompozitsiya chizishda tanobni birinchi rejaga qo‘yadilar. Tanob ustidan hech qachon, gul, novda yoki barg bosib o‘tmaydi. Bundan tashqari tanob tag ranglarni bir biridan ajratib turadi. Tanoblar xilma xil bo‘lib, bir kompozitsiyada tanob boshlanganicha uzluksiz davom etadi, ba’zi nusxalarda tanob ikki nuqtadan boshlanib bir biriga qarab yo‘nalib, bir biriga chirmashib tugallanadi, yana boshqa nusxalarda tanob bir nuqtadan boshlanib, ikki tomonga yo‘nalib taqim chetiga borib tugallanadi. Tanob egri, to‘g‘ri aralash chiziqlardan tashkil topgan bo‘lishi mumkin. Agar kompozitsiyada tanoblar kesib o‘tuvchi rangli naqshlarda ishlatilsa, unda albatta ikkalasi ikki xil rangga bo‘yaladi, agar bir xil rangda bo‘yalsa, unda asosiy shakl o‘zini ko‘rsata olmaydi. Tanoblar bir birini kesib o‘tmay, bir biriga parallel bo‘lsa, bunday nusxani «qo‘sh tanobli islami» deb ataladi. Agar tugallangan mustaqil kompozitsiya bo‘lsa, «qo‘sh tanobli namoyon» deb ataladi.

Kompozitsiyada tanob birdan ortiq ham bo‘lishi mumkin. Agar ikki tanobli kompozitsiya bo‘lsa, biri bosh, ikkinchisi yordamchi tanob deyiladi. Kompozitsiyada tanobning ustidan novda, gul, barg va boshqalarning o‘tishi mumkin emas.

Biz yuqorida aytib o‘tilgan naqsh elementlarining nomini puxta bilib olishimiz kerak. Chunki keyinchalik naqsh tuzishda va unga nom qo‘yishda muhim rol o‘ynaydi.

O‘simliksimon naqsh elementlarini o‘rganish, ma’lum qonun–qoidalar asosida mashq qilishdan boshlanadi. Buning uchun katak daftar, lineyka, qora qalamlar, o‘chirgichlar, o‘rtacha yumshoqlikdagi qora qalam, rasm daftari va boshqalar. Dastlab

to'g'ri, og'ma, egri, tik, aylana va yoylarni ko'z chamasida teng bo'laklarga bo'lish bo'yicha oddiy mashqlar bajariladi. Bu mashqni yaxshilab o'zlashtirib olganingizdan so'ng asosiy mashqqa o'tamiz.

O'simliksimon naqsh elementlarini guruhlariga bo'lib chizishni mashq qilamiz. Buning uchun katak daftarda quyidagi tartibda qora qalamda elementlarni qaerdan boshlab, qaerda tugatishni qunt bilan o'rganib olamiz, katak daftarda lineyka yordamida qalamni yengil yurgizib sxematik kataklar chizib, shu kataklarga naqsh elementlarini chizishni mashq qilamiz. Har bir betga bitta naqsh elementini qayta qayta chizish mashq qilinadi. Bunda qalamni qattiq bosmasdan bir xil yo'g'onlikda chizib simmetriya va assimetriyaga katta e'tibor berish kerak. Elementlarni ravon, to'g'ri, ingichka va toza chizish muhim ahamiyatga ega.

Chizishdan avval katak daftarlarni chizg'ich va qora qalam yordamida qalamni yengil yurgizgan holda sxematik kataklar chizib, shu kataklar ichiga naqsh elementlarini chizishdan boshlaymiz. Daftarning har bir betiga bitta naqsh elementini qayta-qayta chizib mashq qilinadi. Chizish davomida, simmetriya va asimmetriya qonun-qoidalariga e'tibor qaratish lozim.

Naqsh elementlarini chizish uchun oddiy qora qalam, ya'ni yumshoq B, 2B, 3B yoki M, 2M, 3M, 4M; shuningdek o'rtacha yumshoqlikdagi TM, HB, va F harflari bilan belgilangan qalamlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Naqsh elementlarini chizishni mashq qilishda qalamning sifatligidan foydalanishga harakat qilish, qalamning sifatli yoki sifatlessini ajrata bilish muhim ahamiyatga ega. Chunki, amaliy san'atning qaysi tur va janrlari bilan shug'ullanmasin naqqosh uchun qanchalik mo'yqalam, yog'och va ganch o'ymakor ustalari uchun esa o'yuvchi va yo'nuvchi iskanalar qanchalik muhim bo'lsa oddiy qora qalam ham shunchalik muhim ahamiyatga ega ekanligini unutmaslik kerak. Chunki, amaliy san'at ustasi naqsh kompozitsiyasini yaratishda qalam asosiy ish quroliga aylanadi. Naqqosh har bir chiziq tortganida, chizayotgan chizig'i sifatli, ravon va tiniq chiqsa usta shunchalik zavqlanadi, ruhi tetiklashadi. O'zi amalga oshirayotgan ishdan ko'ngli to'lib, ilhomlanadi, yangidan-yangi naqsh elementlarini, kompozitsiyalarini yaratadi,

kashf etadi. Oddiy qora qalamlar naqqoshning asosiy ish qurollaridan biri ekan, xo'sh qalamlarning sifatli yoki sifatsiz ekanini qayerdan ajratib olish mumkin?

25–rasm. Husn beruvchi naqsh elementlari.

Ma'lumki, bugungi kunda dunyo iqtisodiyoti shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir paytda turli tuman o'quv qurollarini, shu jumladan oddiy qalamlarning

ko‘plab markalarini savdo do‘konlarida, rastalarida uchratishimiz mumkin. Qalamni sotib olishdan avval uning markasiga e‘tibor berish zarur. Rossiya (Tomsk) ning «KOHCTPYKTOP», Germaniyaning «GLOBE NO. 555 222», Chexiyaning «HARDTMUTH «KOH-I-NOOR» 1500» hamda «POLF» va boshqa markali ko‘plab qalam turlarini uchratishimiz mumkin.

Agarda markasiga qarab sifatli qalamni ajratib olish imkoni yo‘q bo‘lsa, oddiy toza oq qog‘ozni teks stol ustiga qo‘yib qalamni bir xil kuchlanishda ohista yurgizib ko‘riladi. Qalam qoldirgan chiziq atrofida xira iz qoldirsa yoki qalam grafiti to‘kilib qolsa u sifatsiz qalam hisoblanadi. Bordi–yu siz tortgan chizig‘ingiz bir xil yo‘g‘onlikda, chiziq atrofida hech qanday iz qoldirmasa yoki qalam grafiti to‘kilib qolmasa u sifatli qalam hisoblanadi.

Naqsh kompozitsiyasining sifatli, chiroyli va jozibador chiqishi uchun qalam bilan bir qatorda o‘chirg‘ich va chizg‘ichlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Qalamda chizilgan chiziqlarni o‘chirish uchun yumshoq oq o‘chirg‘ichdan foydalanish qulay. Chunki, qalam izlari mayin va yumshoq oq o‘chirg‘ichlarda o‘chirilgandan so‘ng qog‘ozda dog‘ qoldirmaydi. Tarkibiga qum qo‘shilgan ko‘k dag‘al o‘chirg‘ichdan foydalanish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Dag‘al o‘chirg‘ichda o‘chirilganda qog‘oz sathida dog‘ qoldirish bilan birga uning sifatini buzadi, qayta chizish jarayonida ish sifatiga putur yetadi.

Chizg‘ichlardan foydalanishda esa albatta yog‘och chizg‘ichlarni ishlatish zarur. Chunki, yog‘och chizg‘ichlar qog‘oz sathida surilganda yog‘ni, namlikni o‘ziga singdirib oladi va bir teksda ishning sifatli chiqishini ta‘minlaydi. Metall, shisha, plastmassa va boshqa shu kabi materiallardan yasalgan chizg‘ichlar qog‘oz sathiga ishqalanishi natijasida qiziydi va tarkibidan yog‘ va namlik chiqarib qog‘ozga surkalaydi, har xil dog‘lar hosil qiladi. Oqibatda naqsh kompozitsiyasining sifati buziladi, kishi ruhiyatiga ta'sir etib, bajarayotgan ishidan ko‘ngli qoladi, mehnati samarasiz bo‘ladi.

Tayanch tusunchalar: shobarg, qo‘shbodom, nabotot, gulkosa, gultoj, tanob, marka, grafit.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Qanday naqsh elementlari bor va ular qaysilar?
2. Qanday naqsh elementlariga husn beruvchi naqsh elementlari deyiladi?
3. Naqsh elementlarini chizishda qanday qalamlardan foydalangan ma'qul?

Mustaqil ta'lim

1. Naqsh elementlari va uning turlarini o'rganish.
2. Naqsh elementlari va ularni chizishni o'rganish.
3. Naqsh elementlarini o'ziga xosligini, turlarini va vazifalarini o'rganish.

I.2.3.–§. Naqqoshlik san'atiga xos yo'l ichidagi 10 ta naqsh kompozitsiyasini chizish

Boshlang'ich sodda naqsh kompozitsiyalarini tuzish odatda talabalarda bu borada ayrim nazariy va amaliy tushunchalar, ish tajribalari xosil bo'lganidan so'ng mustaqil topshiriq sifatida berilishi mumkin. Dastlab talabalar buyum yoki yuza sirtini, uning o'ziga xos o'lchamlarini diqqat bilan ko'zdan kechirib, bo'lajak naqsh kompozitsiyasining shakl va elementlarini «hayolan» tanlab oladilar. Albatta, bu naqsh elementlari talabalar tomonidan qachonlardir o'zlashtirib olingan yoki kuzatilgan naqsh bo'laklaridan iborat bo'ladi. Bunda talabalarning tasavvurlar, ish tajribalari, fikr yuritishlari qanchalik yaxshi rivojlangan bo'lsa, shuningdek, xotiralari zahirasi qanchalik ko'p naqsh elementlari mavjud bo'lsa, ular ajoyib naqsh kompozitsiyalarini tuzishlari mumkin bo'ladi.

Tuzilajak naqsh kompozitsiyalari bo'laklar asosida tuzilib, uning nusxasi maxsus usulda kerakli joylarga ko'chirilib tushiriladi. Bu usuldan foydalanish uzoq vaqtlar mobaynida naqqoshlar mehnatini ancha yengillashtirib kelmokda. Shu ko'rsatmalarga muvofiq shakl yasovchi reja–qolip 4\1 nisbatda chizib olinadi.

Ramka chiziqlari yakka, qo'sh va bir necha qo'shimcha chiziqlardan iborat bo'lishi mumkin. Patnis ko'rinishidagi bu shaklga bofta va gajak elementlari ulanadi. Navbatdagi bosqich yakka yoki qo'sh bandli tanob yasovchisini topishdir. Tanob shakli mehrob va yurak shaklidan iborat bo'lishi ham mumkin. Mashqlar davomida

chiziqlar harakatining ravonligiga shakl chiziqlarining qiyshiq yoki siniq holatda chizilib qolmasligiga e'tibor qaratiladi. Yakka band yo'lidan iborat tanob ayrisi shkufta elementi bilan bog'lanadi. Endi yuza bo'shliqlariga gul, novda, barg va boshqa elementlarni bir-biriga bog'lagan holda joylashtirish rejalashtiriladi. Novda shakllar bo'yicha xarakatlantirilib chizib boriladi.

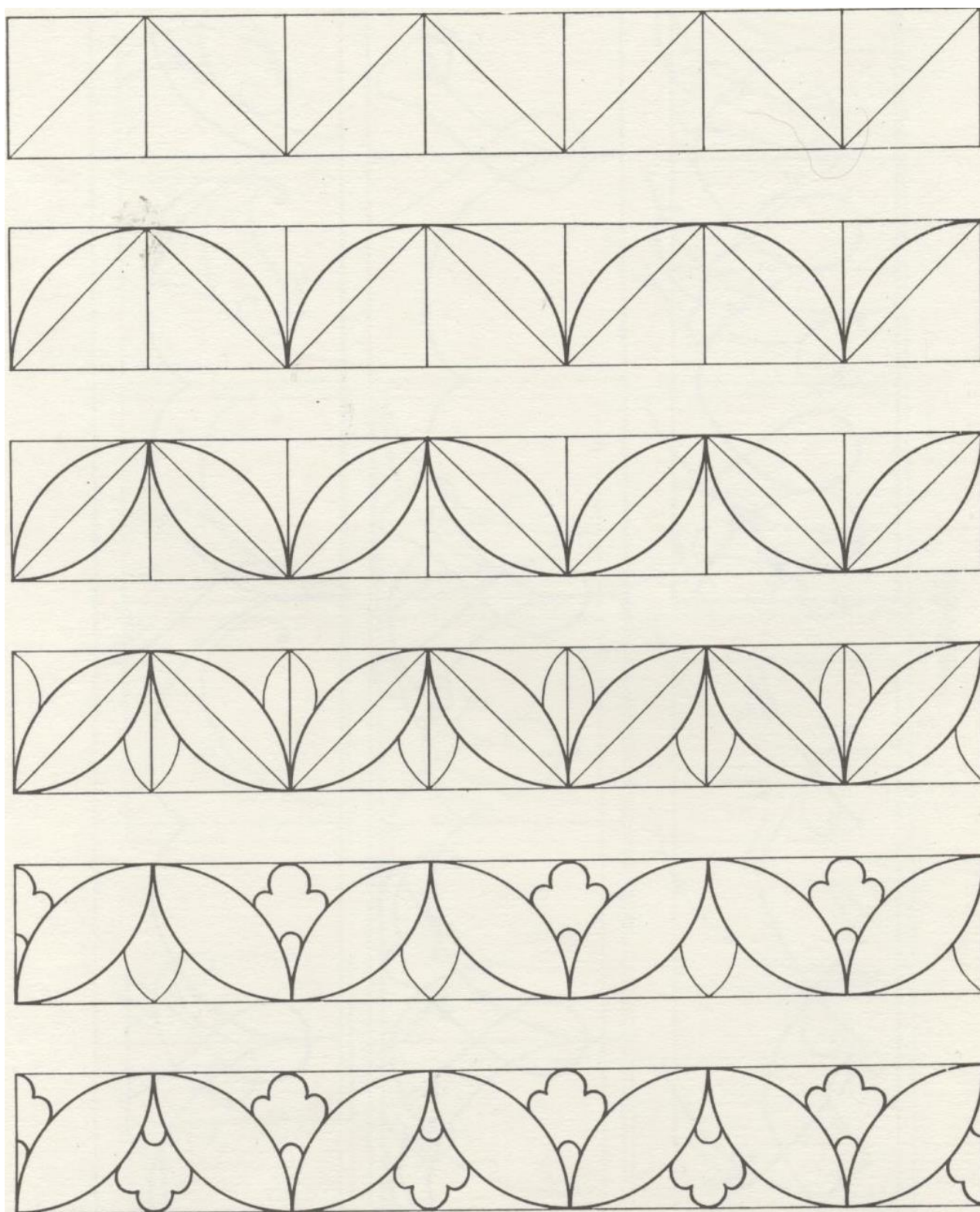
Kompozitsiya tarkibidagi novdaning chizilishi gul va boshqa naqsh elementlarining bir-birlari bilan yaxlit, uzviy bog'lanib ketishini ta'minlaydi. Naqsh namunasiga novda, gul va barg elementlarini joylashtirish, ya'ni ulash natijasida kompozitsiya mazmuni tugal yechimini topadi, mavjud naqsh kompozitsiyasi patnis ko'rinishidagi naqshlar turiga xos bo'lganligi sababli «Patnis islimi» deb ataladi.

Kompozitsiya rejasini tuzish va chizish jarayonida shakl va zamin bo'yicha tarqaluvchi ranglar va elementlarning o'zaro mutanosibligi hisobga olinishi shart. Buning uchun dastlab naqsh kompozitsiyasining qoralama nusxasi chizib olinadi. So'ng, ana shu qoralama asosida har bir bo'lakka ishlov berilgan holda uning nusxasi kerakli joylarga ko'chiriladi va yaxlit naqsh kompozitsiyasi tuziladi.

Naqsh kompozitsiyasi tuzishdan oldin, yasalgan buyumning o'lchamini aniq o'lchab olish buyumni sifatli va yanada jozibador chiqishida muhim ahamiyat kasb etadi. Buyum o'lchamini olishda esa turli asboblardan foydalaniladi. Masalan, turli burchakli va to'g'ri chizg'ichlar, reyshina, transportir, reysfeder, pargor (sirkul) va boshqa bir qator asboblari kerak bo'ladi.

Buyum o'lchami aniq o'lchab olingandan so'ng, buyum uchun qanday naqsh kompozitsiyasi tuzilsa buyum yanada ko'rkamroq, go'zal va jozibador chiqishligini ko'z oldiga keltirgan holda fikr yuritish lozim. Bunda kompozitsiya tuzuvchining dunyoqarashi, fikrlash doirasining kengligi, eng muhimi uning nozik tabiatliligi va didining yuqori darajadiligiga bog'liq. Demak, bir to'xtamga kelgach xitoy qog'oziga naqsh kompozitsiyasi chiziladi.

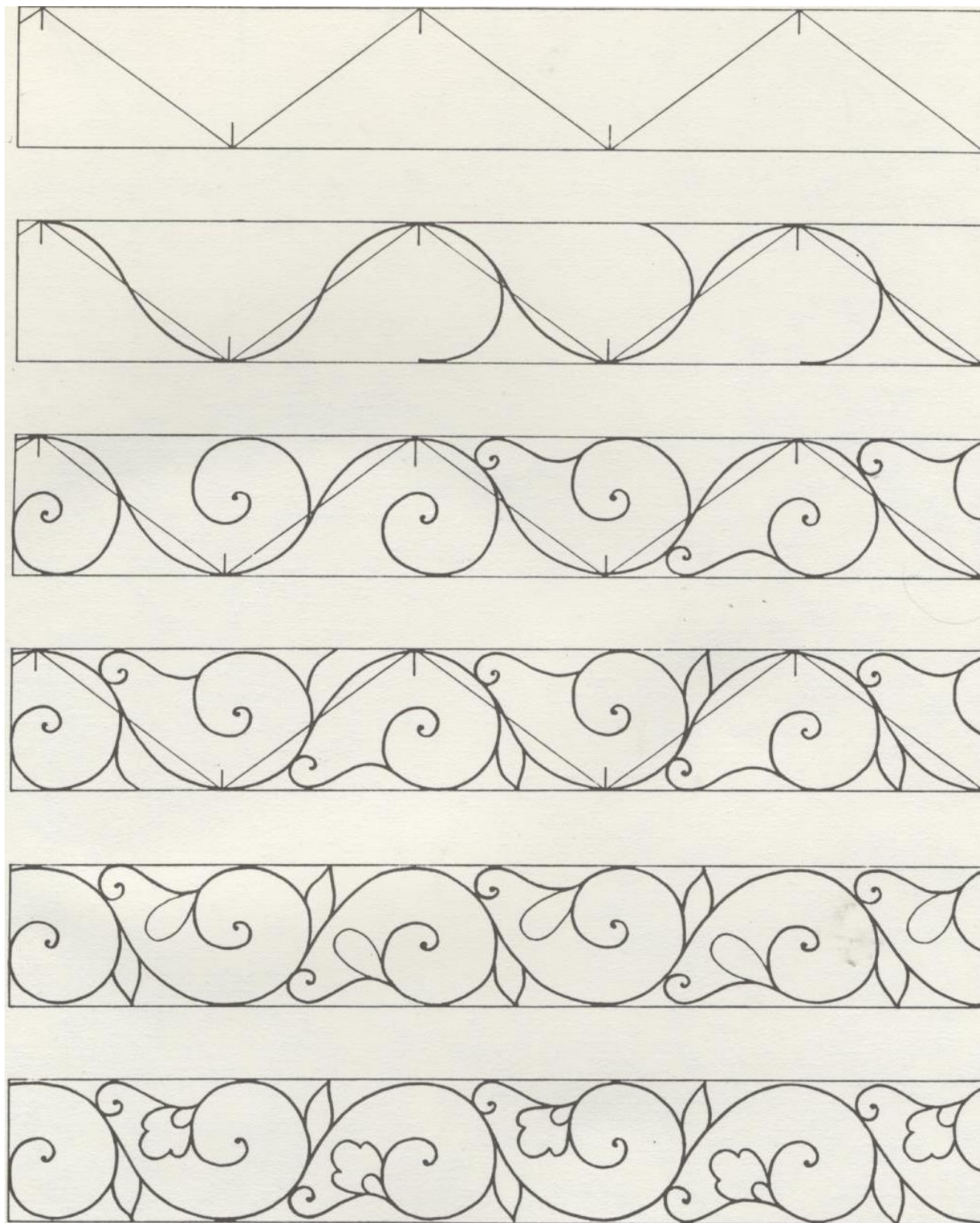
Kompozitsiya tuzishdan oldin bir narsaga aniqlik kiritib olish maqsadga muvofiq bo'ladi, ya'ni buyumning qanday materialdan tayyorlanganligini e'tiborga

26–rasm. 1–gul. «Bodom guli» naqsh namunasini chizish bosqichi.

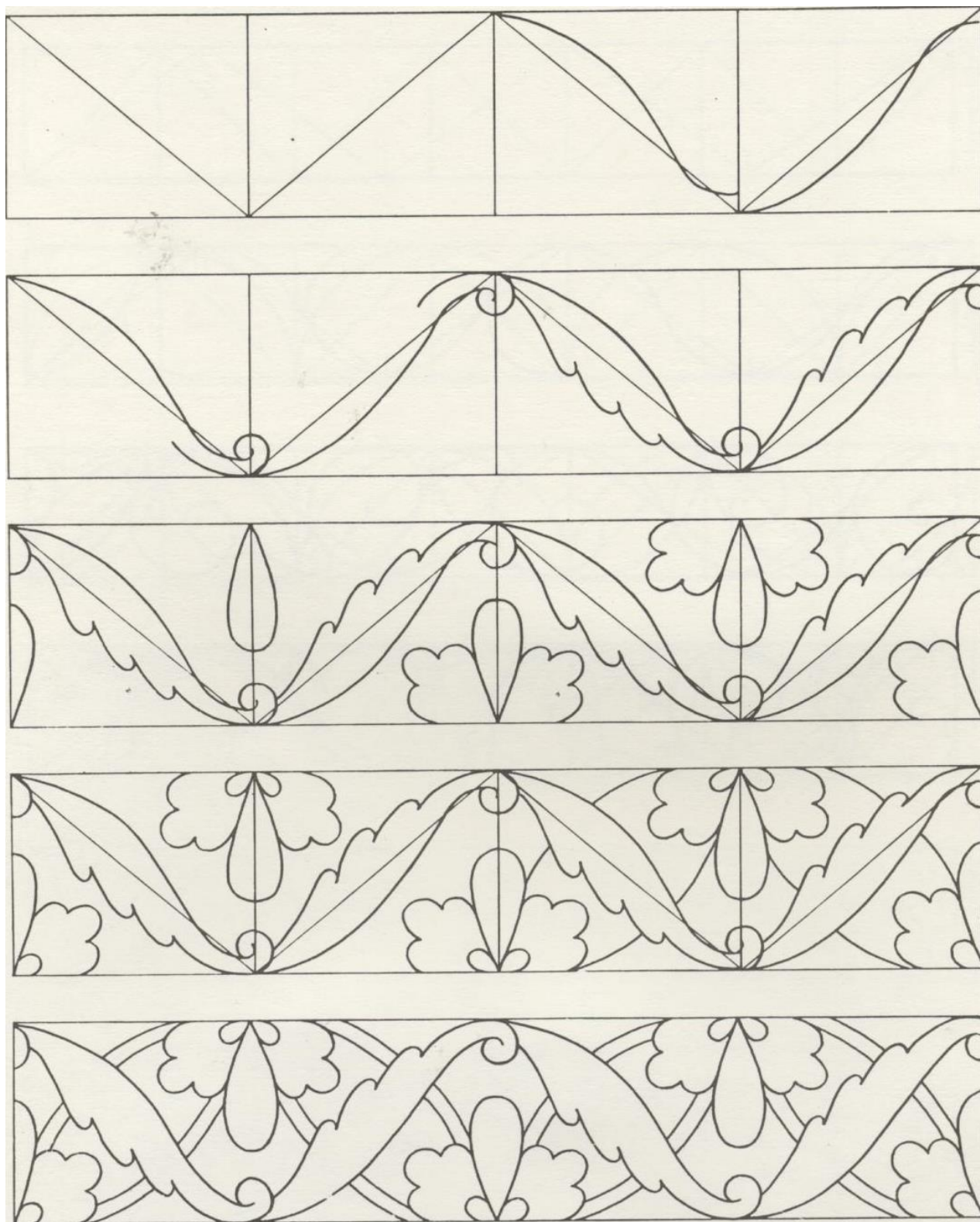
olish alohida ahamiyatga ega. Yumshoq materialdan olingan bo‘lsa yirikroq, qattiq materialdan olingan bo‘lsa maydaroq, murakkabroq naqsh kompozitsiyalaridan foydalanish mumkin.

O‘zbek xalq ustalari qadimdan qo‘llab kelayotgan jamiki naqshlar borki, ular tabiatni va voqelikning shartli tasviri bo‘lishiga qaramasdan o‘ziga xos qonun-qoidalarga ega. Bu qonun-qoidalar tabiatning aynan o‘zidan stillashtirilgan tarzda olingan. Odatda o‘simliklar bir tomonga qarab o‘sadi, bu tabiat qonunidir.

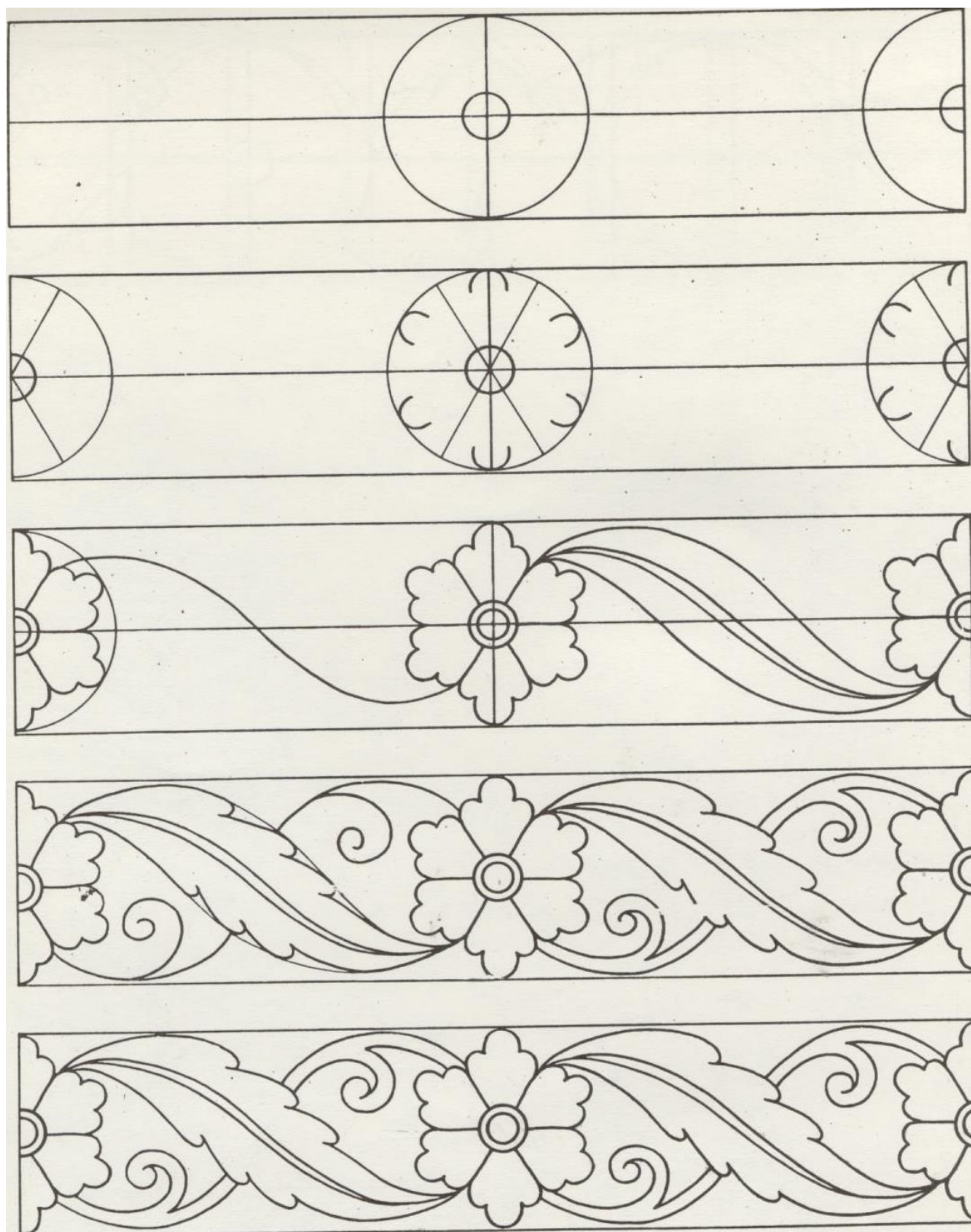

27-rasm. 2-gul. «Yak raftor» naqsh namunasini chizish bosqichi.

Masalan, majnuntol misolida ko‘radigan bo‘lsak, majnuntol xuddi pastga qarab teskari o‘sayotgandek tuyulsa–da, lekin haqiqatdan esa, u ildizdan tana, tanadan novda, novdadan barg bo‘lib, bir tomonlama yo‘nalishiga qarab o‘sadi. Tabiatning bu qonuni naqshda ham o‘z aksini topgan.

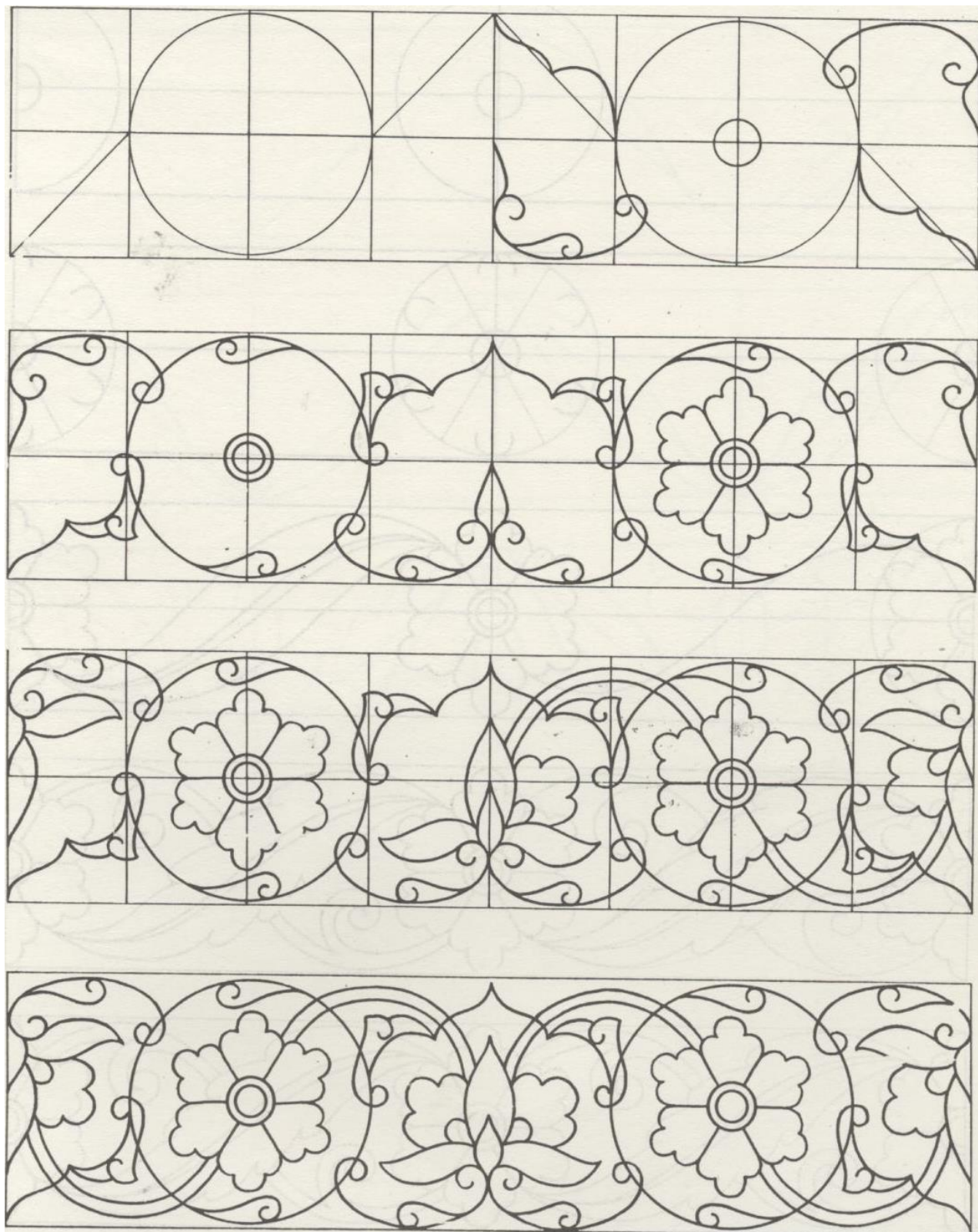
28–rasm. 3–gul. «Bargli raftor» naqsh namunasini chizish bosqichi.

29–rasm. 4–gul. «Bargli islimli» naqsh namunasini chizish bosqichi.

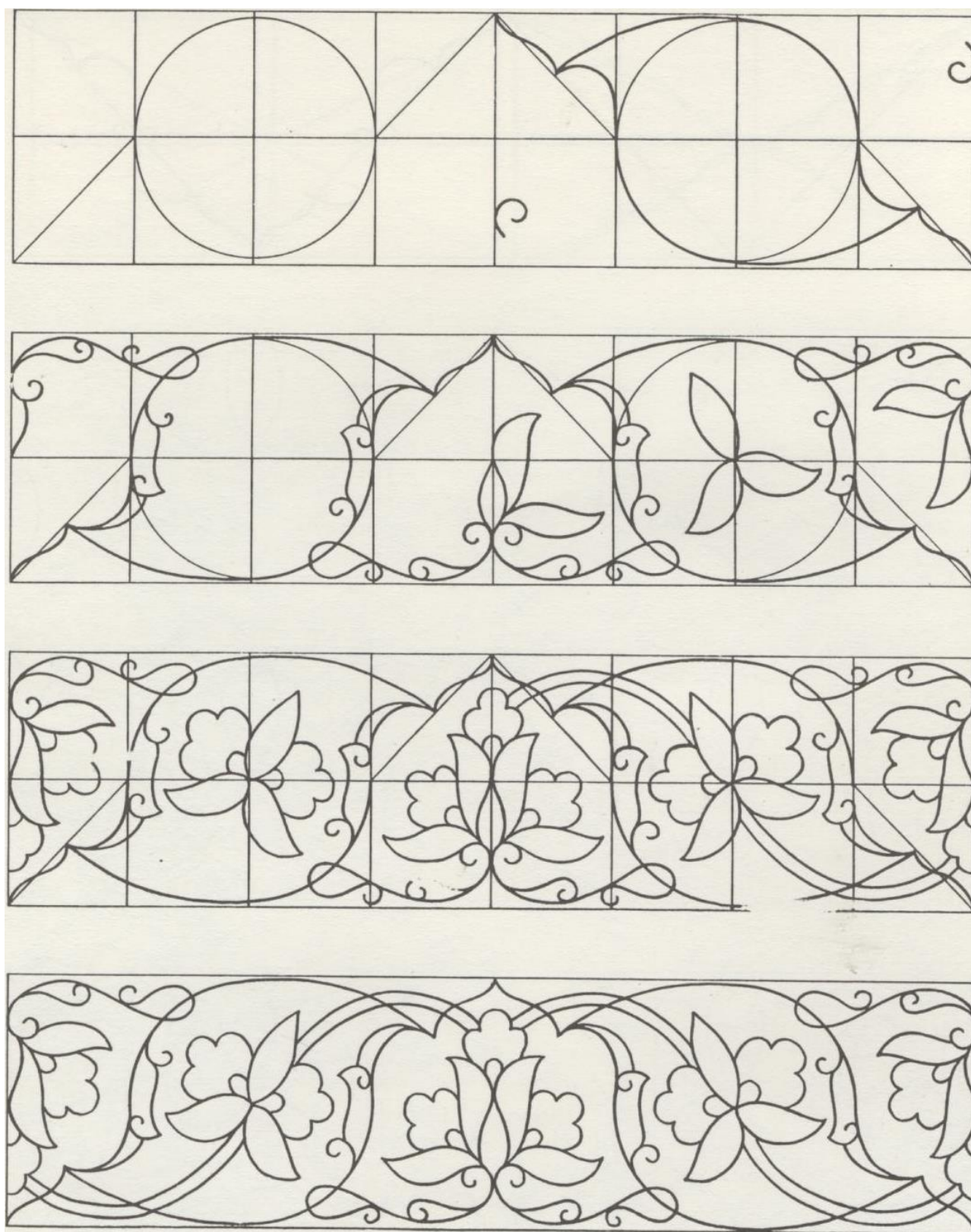
Naqqosh ustaning chizadigan naqsh kompozitsiyalari shunchaki qog‘oz betini to‘ldirish yoki o‘yma yuzini o‘yish uchun emas, balki, ongli ravishda tabiat va badiiyluk qonun–qoidalariga amal qilgan holda naqsh kompozitsiyasini chizish

tushuniladi. Shu nuqtai–nazardan olib qaraganda o‘ymakor ustaning ijodiy jarayonidagi eng qiyin va eng mas’uliyatli bosqich naqsh kompozitsiyasi nusxasini chizishdan iboratdir.

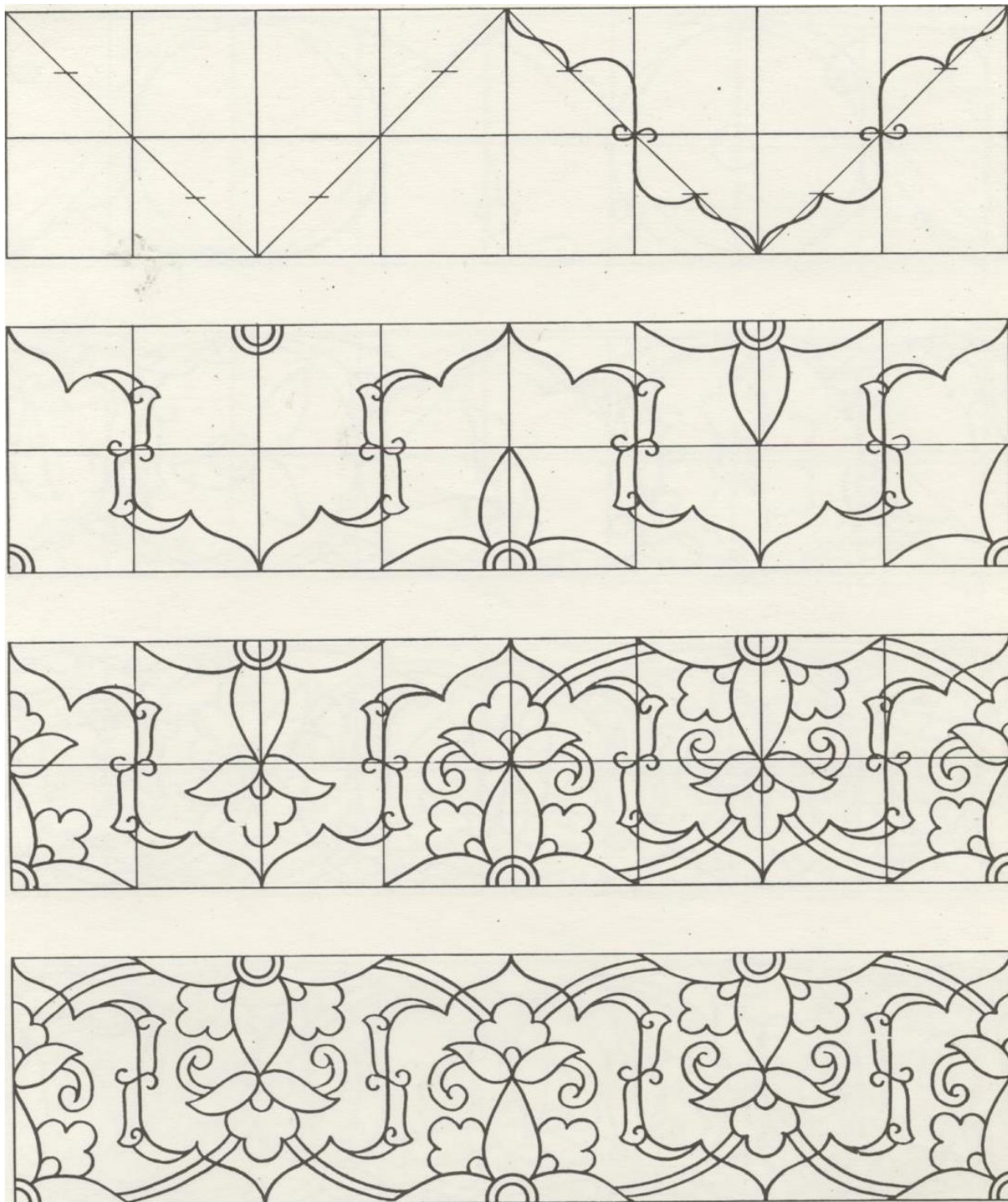
30–rasm. 5–gul. «Aylana shukuftali islimiy» naqsh namunasini chizish bosqichi.

Agarda naqsh kompozitsiyasi tabiat qonunlariga zid ravishda tuziladigan bo'lsa, u holda xoh o'yishda bo'lsin yoki pardoz berishda bo'lsin har qancha yutuqqa erishilmasin ish ko'ngildagidek go'zal va jozibador chiqmaydi.

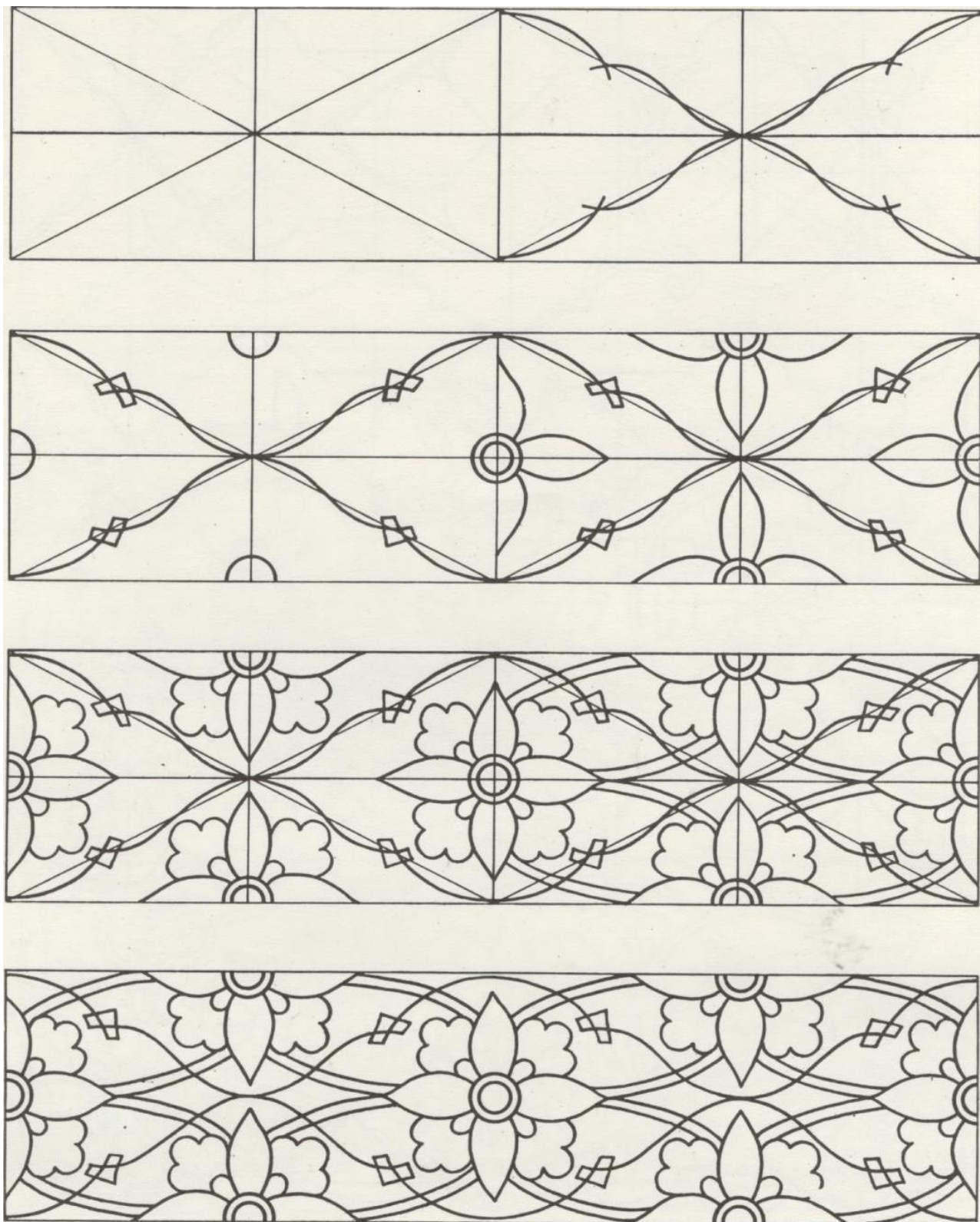
31–rasm. 6–gul. «Mehrob islami» naqsh namunasini chizish bosqichi.

Daf'atan qaraganimizda o'yma naqsh juda chiroyli, go'zal va jozibador ko'rinsa-da, lekin bir ozdan so'ng naqsh kompozitsiyasi tuzishda qo'yilgan xato va kamchiliklar, nuqsonlar yaqqol sezilib qoladi. Mohiyatan olib qaraganimizda kompozitsiya nima o'zi?

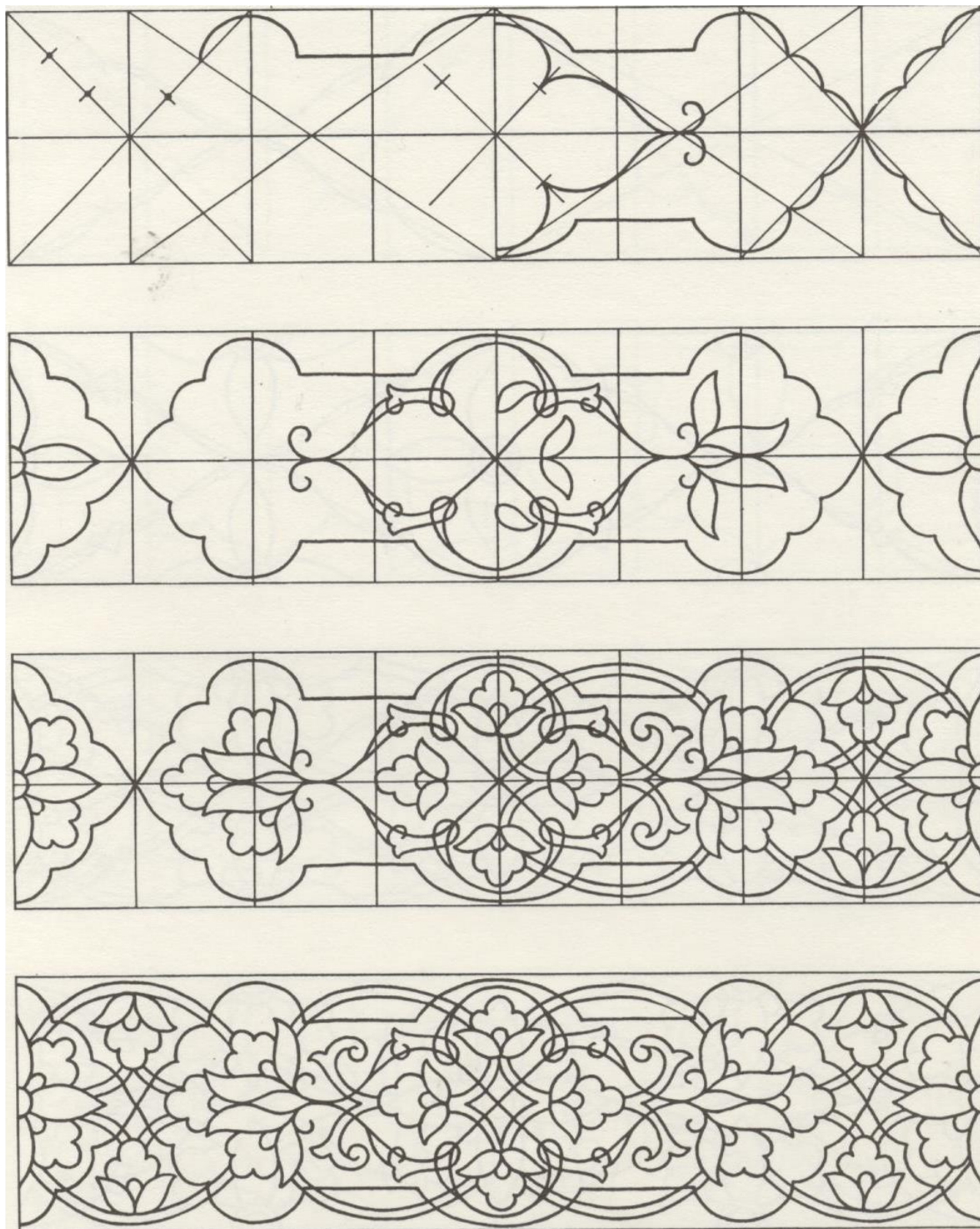
32-rasm. 7-gul. «Islimi bafta» naqsh namunasini chizish bosqichi.

KOMPOZITSIYA — ruscha–lotincha soʻzdan olingan boʻlib, adabiy asar yoki sanʼat asari qismlarining tuzilishi, joylashishi va oʻzaro munosabati hamda tarkibiy qismlari maʼno jihatidan oʻzaro bogʻlanib birlik tashkil etgan badiiy yoki tasviriy sanʼat asari tushuniladi.

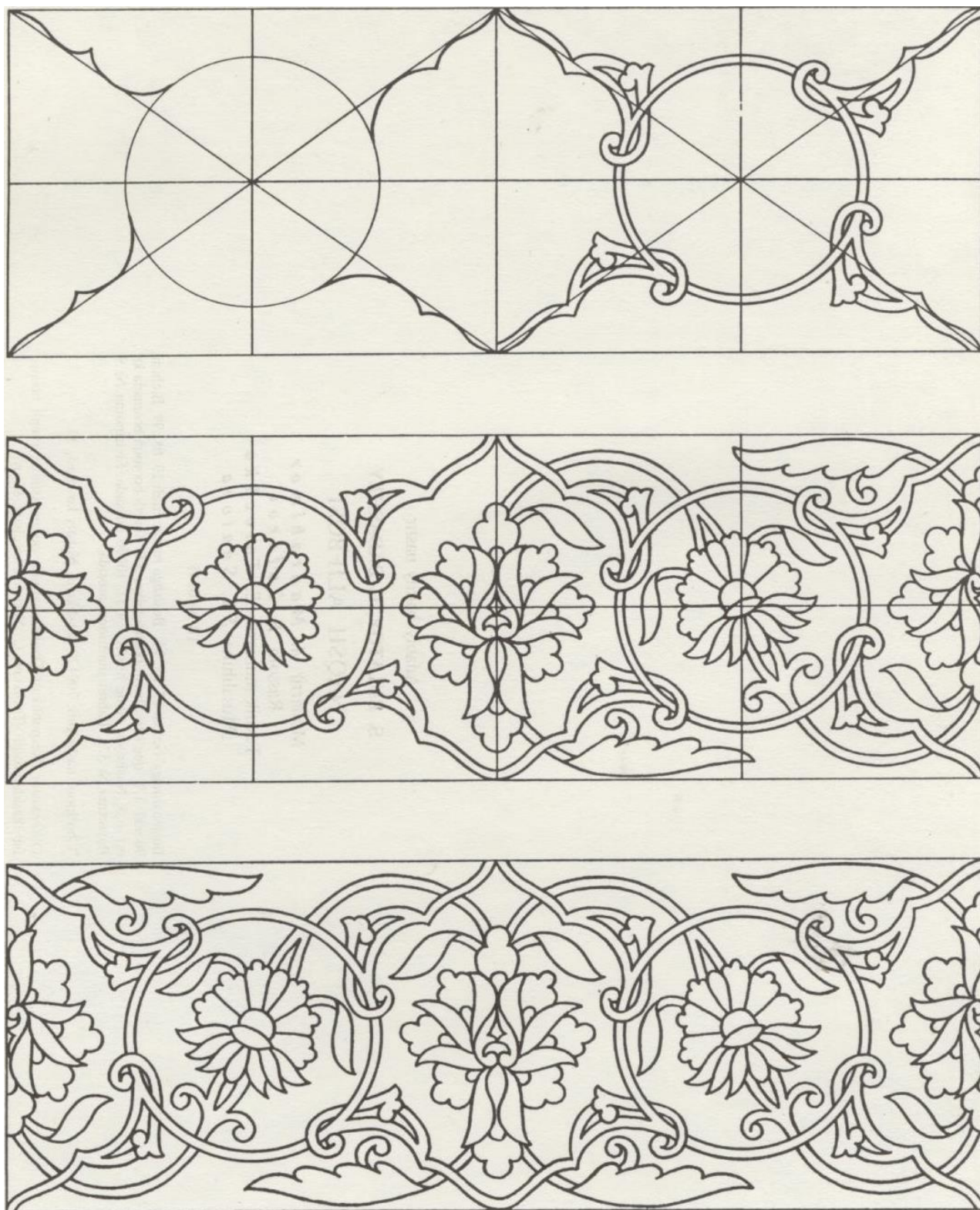
33–rasm. 8–gul. «Qoʻsh mehrobli islami» naqsh namunasini chizish bosqichi.

Kompozitsiya ishlashda ritm, simmetriya, asimmetriya, kompanovka, taqsim, davriy takrorlanish, markaz topish, bezakning dinamikligi, tabiiyligi, chiroyliligi va pardozlarning bir–biriga uygʻunligi kabi komponentlarni oʻz ichiga oladi.

34–rasm. 9–gul. «Patnisgul islimi» naqsh namunasini chizish bosqichi.

Oddiy naqsh namunalarini o‘rganishda, o‘zbek xalq ustalari qadimdan qo‘llab kelayotgan naqsh elementlarini yoddan chizish, stilizatsiya orqali yangi naqsh elementlarini hosil qilib ular ishtirokida kompozitsiyalar tuzish maqsadga muvofiqdir.

35–rasm. 10–gul. «Islimi shkufta» naqsh namunasini chizish bosqichi.

«Har bir insonning o‘z ismi bo‘lganidek, har bir naqshning o‘ziga xos nomlari bo‘ladi. Naqshning nomlanishi uning xarakterli o‘rni bilan belgilanadi.

Har bir naqsh ma‘lum qonuniyatlar asosida tuziladi va chiziladi. Naqshlarning o‘ziga xos nomlari va ma‘nosi bo‘ladi.

Har qanday naqsh oddiy elementlarning ma‘lum g‘oya, xarakter va vazifasiga muvofiq joylashtirilishi, o‘zaro uyqunligi va muttanosibligi bilan hosil bo‘ladi. Bu qisqacha kompozitsiya (mujassamot) deyiladi»¹².

Shuningdek naqsh chizishni barcha qonuniyatlarini yaxshi o‘zlashtirib borishda, mavjud yo‘l ichidagi o‘nta oddiy naqsh namunasini aslidek yoddan chizib o‘rganish kerak bo‘ladi.

Oddiydan murakkablashib boruvchi o‘nta yo‘l ichidagi naqsh namunalarini taniqli naqqosh ustozlarimiz tomonidan tuzilib, nomlangan deyishadi. Ustozlarimizning takidlashlaricha 1934 yili Toshkentda ochilgan Badiiy o‘quv ishlab chiqarish kombinatining naqqoshlik bo‘limi o‘qituvchisi usta Olimjon Qosimjonov va bir–oz keyinroq, Jalil Xakimovlar, boshlanqich dars mashg‘ulotlarni to‘rtta naqsh namunasi yordamida o‘rgatar ekanlar.

Ayrim taxminlarga ko‘ra bu naqsh namunalarini yuqorida nomlari zikr etilgan ustalarning o‘zlari yaratganlar. Keyinchalik usta Jalil Xakimovning, birinchi shogirdlaridan bo‘lmish moqir pedagog naqqosh usta Mahmud To‘raev oddiy naqsh namunalarining yana qo‘shimcha oltita nusxasini yaratib, nomlaganlar.

Mavjud o‘nta oddiy naqsh namunalarini boshqa o‘ymakor ustalar, yoqoch va ganch o‘ymakorliklariga oid, o‘yish jarayonlariga mos ravishda, qo‘shbandli naqsh holatlarida chizganlar. Oddiy naqsh namunalarining nomlanishi va chizilishi tartibi quyidagicha:

- 1–gul — «Bodom guli»;
- 2–gul — «Yak raftor»;
- 3–gul — «Bargli raftor»;
- 4–gul — «Bargli islimli»;

¹²Bulatov S.S. Ganchkorlik (5 sinflar uchun qo‘llanma). –T.: O‘qituvchi, 1997.

5–gul — «Aylana shukuftali islimiy»;

6–gul — «Mehrob islimi»;

7–gul — «Islimi bafta»;

8–gul — «Qo‘sh mehrobli islimi»;

9–gul — «Patnisgul islimi»;

10–gul — «Islimi shkufta».

Biz dastlab oddiy naqsh namunalarini katak daftariga bosqichma–bosqich chizishni mashq qilishimiz kerak. Ma'lum tajribaga ega bo'lganimizdan so'ng, mazkur naqshlarni rasm daftariga ikki nusxada qalamda va bo'yash uchun alohida tarzda chizamiz.

Oddiy va boshqa naqshlarning mukammal tuzilishi jihatlariga nazar tashlasak, ulardagi shakl yasovchi asosiy yo'l harakatlarini yoki to'ldiruvchi gul, novda elementlarining har qaysisi o'z holicha kompozitsion yechimlardan iborat ekanligini kuzatishimiz mumkin. Misol, «Qo‘sh mehrobli islimi» naqshida mehrob shaklimiz yakka bandli shakl yasovchi vazifasini o'taydi va gul novda, kurtak elementlari esa naqshning zaminini to'ldirib turadi. Mehrob shakli o'z holicha novda gul bog'lanishlari bilan alohida naqsh tasvirlarini anglatishi mumkin.

Yuqorida aytib o'tilgan o'nta yo'l ichdagi oddiy naqsh namunalarini qalamda chizishni mashq qilib ko'ramiz. Bu mashqlarni bajarish uchun katak daftar yoki rasm daftar, qora qalam, chizg'ich va o'chirg'ch kerak bo'ladi. Naqsh o'lchamlariga ahamiyat bergan holda qalamni yengil, bosmasdan chizish kerak.

1–gul. «Bodom guli» ni qalamda katak daftarda quyidagi bosqichda chizamiz. Chizishda ritm va simmetriyaga rioya qiling.

1–bosqich. Ikki parallel chiziq chizilib, ularning oralig'i teng bo'laklarga bo'linadi. Katak — kvadratlarga diogonal o'tkaziladi. Bularning hammasi ingichka yordamchi chiziqlar asosida bajariladi.

2–bosqich. Ikki kvadrat oralig'iga yarim aylana chizib chiqiladi.

3–bosqich. Yarim aylana shakllari pastki tomonlarga ham ishkam ko'rinishida chiziladi.

4–bosqich. Ikkala bargning pastki va ustki tomonlaridan kurtaklar chiziladi. Qolgan 9 ta naqsh gullarini shu kabi bosqichlar asosida chizib chiqiladi. Naqshlarni bir necha marotaba takroran nafis va ravon chizib o‘rganiladi¹³.

Tayanch tusunchalar: diqqat, shakl, sirt, nisbat, yakka band, qo‘sh band, yaxlit, reyshina, transportir, reysfeder, pargor, ritm, simmetriya, asimmetriya, kompanovka, taqsim, davriy takrorlanish, dinamik, stilizatsiya, mujassamot, raftor, yak raftor, qo‘sh raftor, patnigul, qo‘sh mehrob, kurtak, komponent.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Naqqoshlik san'atiga oid naqsh kompozitsiyalarini tuzishda nimalarga e'tibor qaratish lozim?
2. Kompozitsiya tuzishda qanday komponentlarga amal qilish lozim?
3. Naqqoshlik san'atiga oid oddiy naqsh namunalari nechta va ular qanday nomlanadi?
4. Naqqoshlik san'atiga oid oddiy naqsh namunalarini chizish bosqichlari qanday amalga oshiriladi?
5. O‘nta yo‘l ichdagi oddiy naqsh namunalarini qalamda chizishni mashq qilishda nimalar zarur va chizish qanday amalga oshiriladi?

Mustaqil ta'lim

1. Naqqoshlik san'atiga oid naqsh kompozitsiyalari tuzish.
2. Naqqoshlik san'atiga oid oddiy naqsh namunalarini chizishni mashq qilish.
3. O‘nta yo‘l ichdagi oddiy naqsh namunalarini qalamda katak daftarga yoki rasm daftariga chizishni mashq qilish.

¹³Булатов С.С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. –Т.: Меҳнат, 1991.

I.2.4.–§. Naqqoshlik san'atiga xos yo'l ichidagi 10 ta naqsh kompozitsiyasini bo'yash va pardoqlash

Naqsh rang bilan jozibalidir. Naqsh elementlarining ko'zga yaqqol tashlanishi, naqsh va zamin yuzalarining hamohangligi va o'ziga xos ramziylikni kashf etuvchi xususiyatlarini, albatta rang tuslarisiz tasavvur etish qiyin.

Naqshda rang uyg'unligiga erishish katta san'atdir. Rang uyg'unligi deb ma'lum bir yuzadagi turli ranglarning qaysi tomonlari bilandir o'zaro mos kelishiga aytiladi. Rang uyg'unligini ko'ra bilish va yarata olish uchun qaysi rangni qanday rang bilan aralashtirish mumkin, uni qaysinisi bilan aralashtirib bo'lmasligini, qaysi ranglar yonma–yon kelsa, rang uyg'unligi paydo bo'lishini bilish kerak. Ranglar uyg'unligi to'g'ri topilsa, mavjud barcha ranglarni qo'llash imkoniyati keskin ortadi, san'atkor ranglar yordamida mo'jizalar yaratadi.

Xalq ustalarining ijodiy ishlarini qaysi naqqoshlik maktabiga mansub ekanligini naqsh kompozitsiyasi va rang tuslari orqali tezda aniqlab olish mumkin. Masalan: Xorazm naqshlarida havo rang, yashil tuslarni ko'plab uchratish mumkin. Naqsh elementlari esa spiralsimon islamiy naqshlarni tashkil etadi. Farg'ona uslubi esa kontrast ranglar, ya'ni yashil ko'k, qizil rang tuslarining bir oz to'qroq darajada aralash uyg'unlashuvi bilan xarakterlidir. Toshkent naqshlari och yashil – qavo rang, to'ti yoyi hamda och jigar rang tuslarda tovlanadi.

Naqsh elementlarini Yevro'pa bezakchilik tuslariga xos oltinsimon jigar rang koloritlarida turlash usullarini birinchi bo'lib naqqoshlik san'atiga usta Toir To'xtaqo'jaev kiritgan.

Mohir pedagog naqqosh usta Mahmud To'raev o'z ustozlari Jalil Xakimov va Toir To'xtaho'jaevlarni xotirlab shunday deydilar:

«Naqqoshlik san'atini sehrgarlik san'atiga qiyosligim keladi. Naqqosh turli rang tuslari orqali naqshdagi jonsiz chiziqlarni kuylata oladi. Ustozlarim Jalil Xakimov va Toir To'xtaqo'jaevning ijodlarini olaylik. Jalil Xakimovning ijodiy

uslublarini mumtoz klassik yoʻnalish deb olsak, Toir akaning naqshlarida lirikani his qiladi kishi»¹⁴.

Naqqoshlikda ranglar naqsh tuzilishi va uslublariga xos ravishda tovlanadi. Shuningdek, naqsh ishlanadigan buyum yoki yuzaning maqsad–vazifalari, hajmli, balandligi va kompozitsion yechimlari alohida eʼtiborga olinadi. Yangi naqsh kompozitsiyalarini tuzish jarayonlarida ustalar (ayniqsa bino bezaklari) masofani ranglash va pardoqlash bosqichlarini ham hisobga oladilar. Bu esa naqshdagi rang tuslarining teng tarqalishi — zamin shakl va gul elementlarining oraliqlaridan yaxshi koʻrinishiga sabab boʻladi.

Maʼlumki, naqshda har bir element shakl va rang tuslarining oʻz nomlari, ramziy maʼnolari mavjud. Naqshlarni ranglash va pardoqlash bilan ularning goʻzalligini, mazmun va maʼnolari unsiz tovushlar orqali ifodalanadi. Naqshlarni ranglash bosqichlarida zamin shakl, gul, novda, barg kabi elementlar asosan bitta rang koloritiga boʻysungan holda turlanadi. Naqshni ranglash bosqichlari quyidagicha:

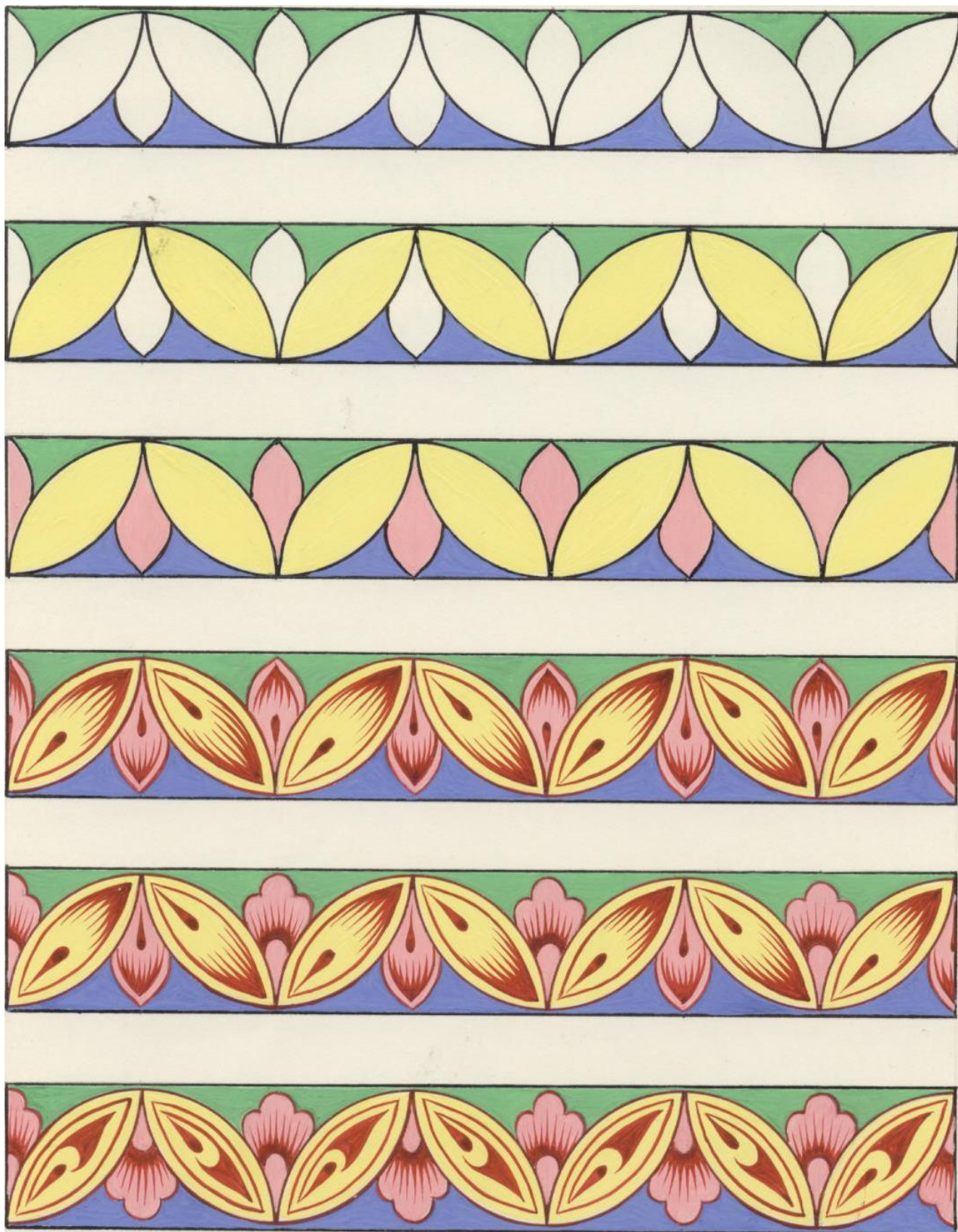
- 1–bosqich. Naqshning zaminini (tagini) ranglash;
- 2–bosqich. Naqshdagi shakl oralarini ranglash;
- 3–bosqich. Naqshning gullari, barglari va bandlariga rang berish;
- 4–bosqich. Naqshning shkufta va yoʻl chiziqlarini ranglash;
- 6–bosqich. Naqshga siyohqalam va targʻil berish;
- 7–bosqich. Naqshning oq bandlari va obisini tortish.

Naqshlarga rang berishda qalamda chizilgan chiziqlarni berkitish, chala boʻyamaslikka alohida eʼtibor berish kerak. Naqsh ranglari bir–biri bilan tutashtirilgan holda boʻyalmasa, siyoh qalamda berilgan pardoq koʻngildagidek chiqmaydi. Natijada naqshning goʻzalligi va chiroyiga putur yetadi.

Naqshlarni asosan guash va akvarel boʻyoqlari yordamida boʻyash maqsadga muvofiqdir. Ranglarning xilma–xil tuslarini tayyorlashda guashning oq boʻyogʻi

¹⁴Холматов Б.Қ. Наққошлик. –Т.: Иқтисод–Молия, 2007, –98 б.

yetakchi vazifani o'taydi. Naqshni bo'yash uchun bo'yoqlar chinni yoki plastmassa idishchalarda tayyorlanadi.

36–rasm. 1–gul. «Bodom guli» naqsh namunasini ranglash va pardozlash bosqichi.

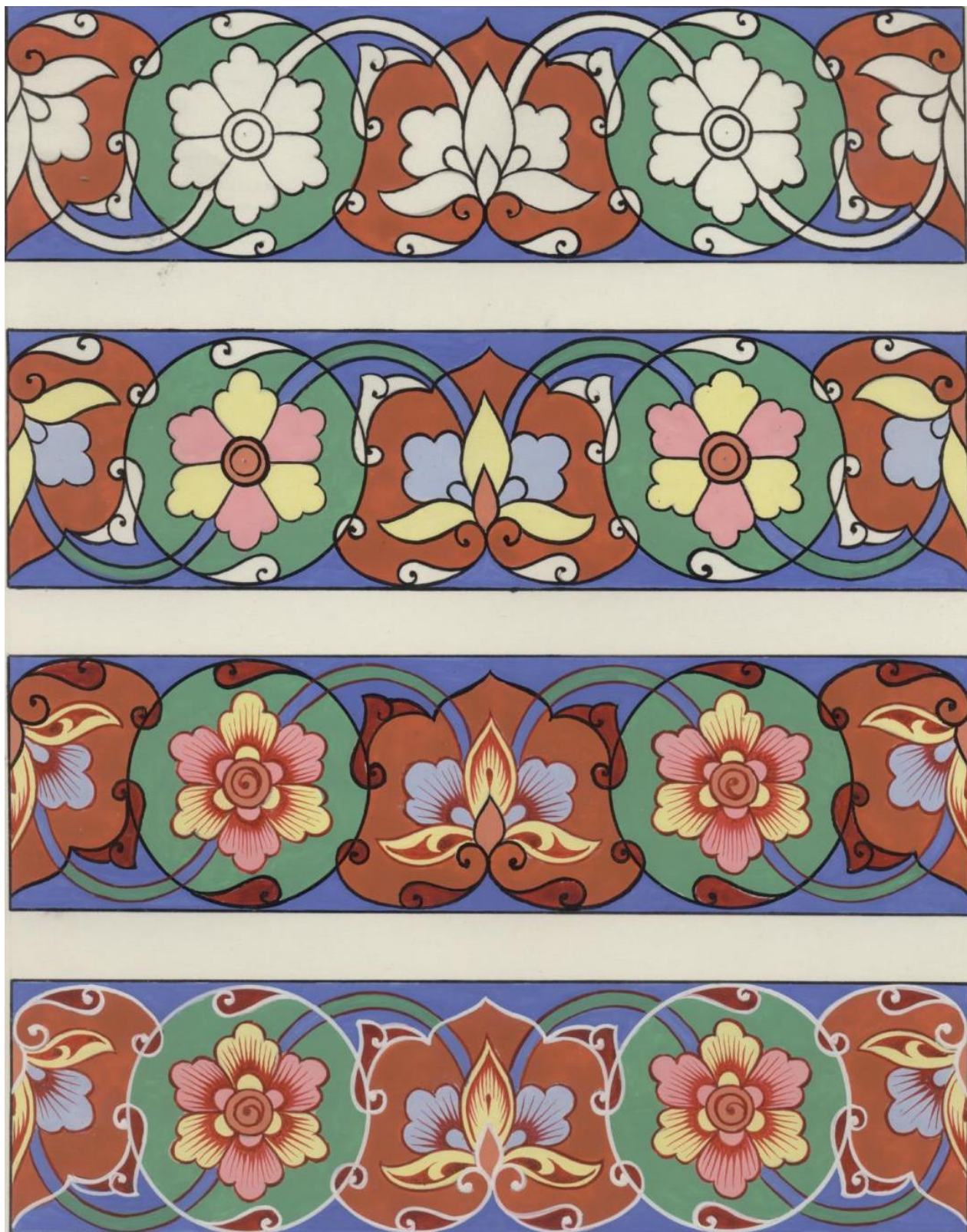
37–rasm. 2–gul. «Yak raftor» naqsh namunasini ranglash va pardoqlash bosqichi.

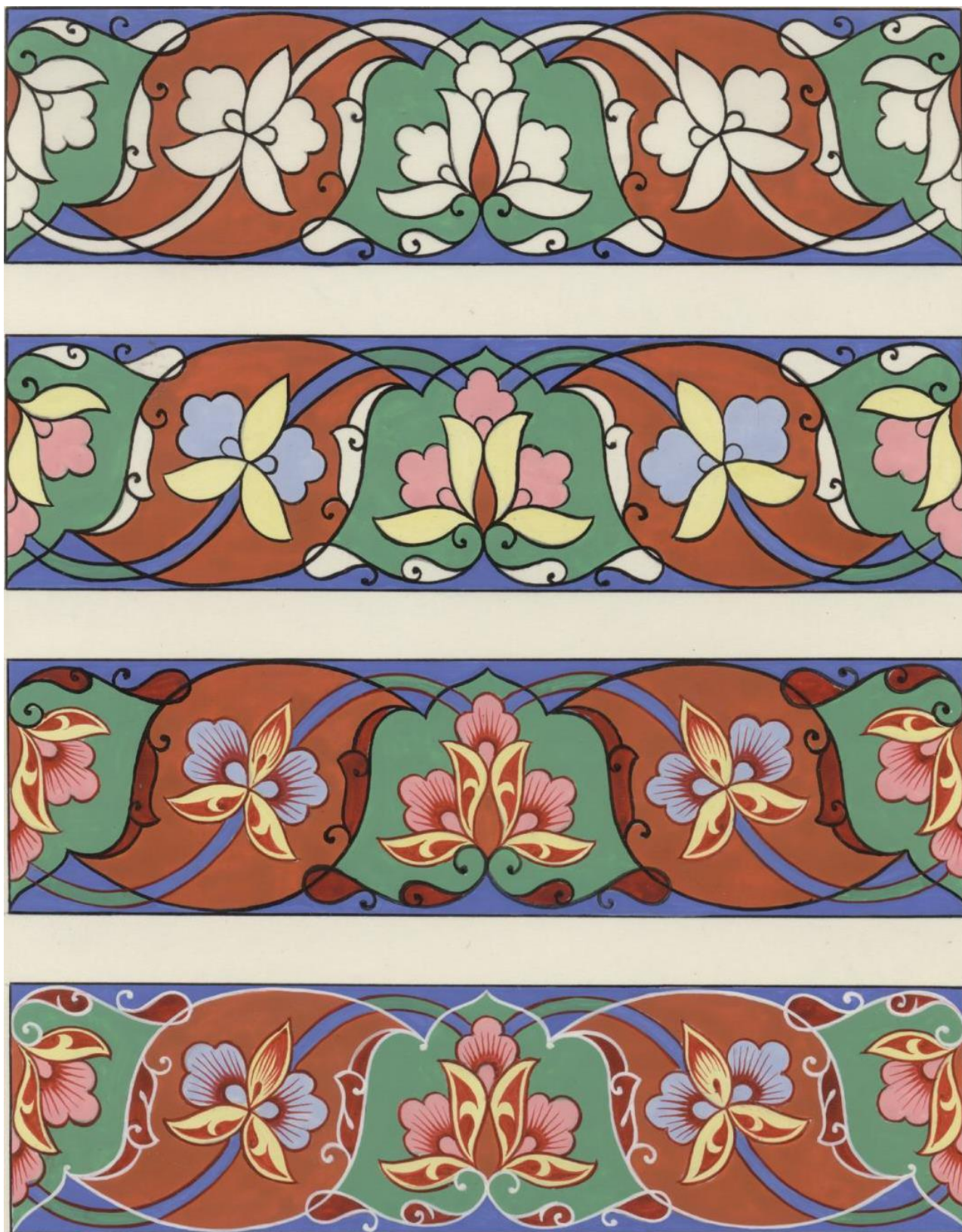
38–rasm. 3–gul. «Bargli raftor» naqsh namunasini ranglash va pardoqlash bosqichi.

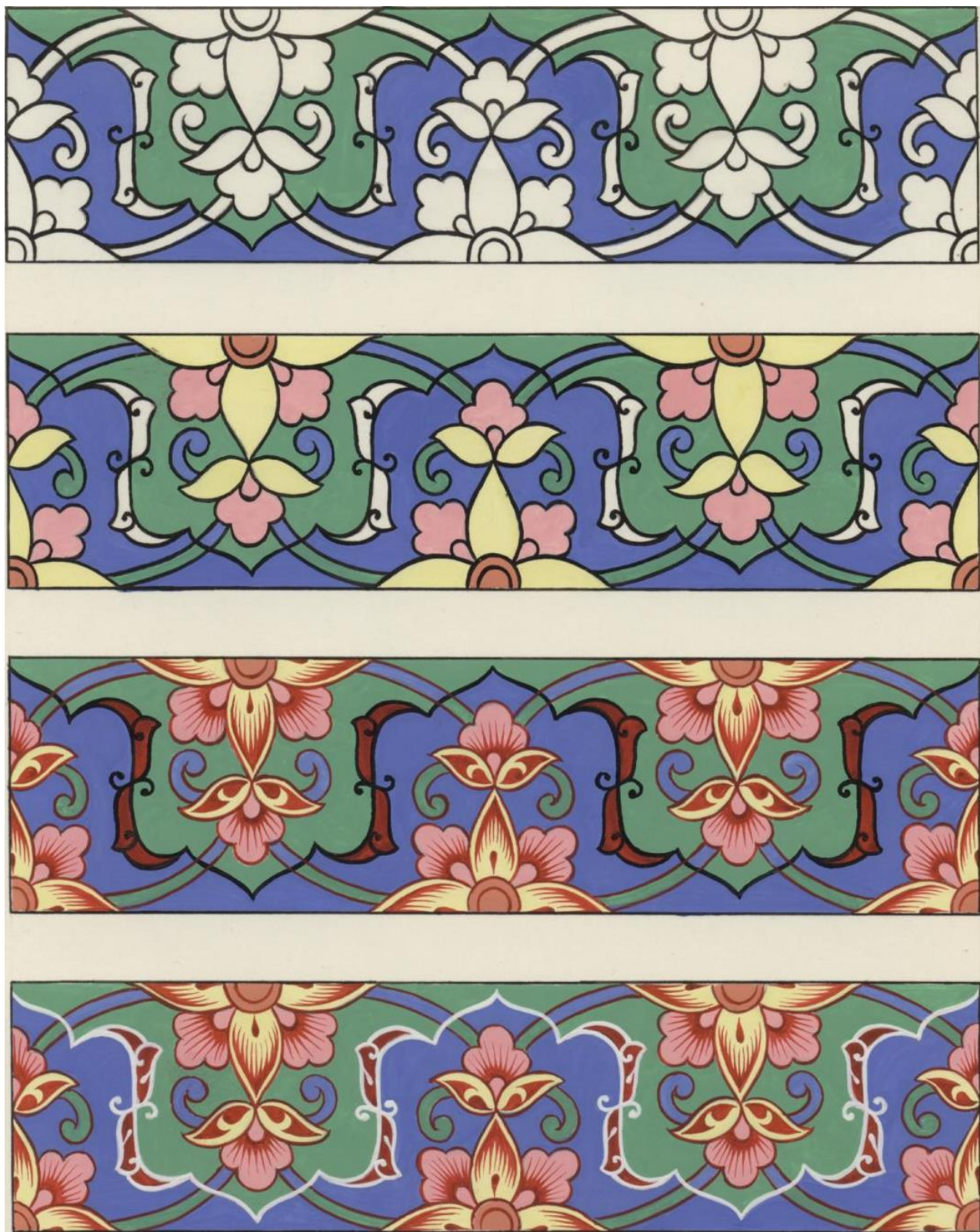
39–rasm. 4–gul. «Bargli islimli» naqsh namunasini ranglash va pardoqlash bosqichi.

40–rasm. 5–gul. «Aylana shukuftali islamiy» naqsh namunasini ranglash va pardoqlash bosqichi.

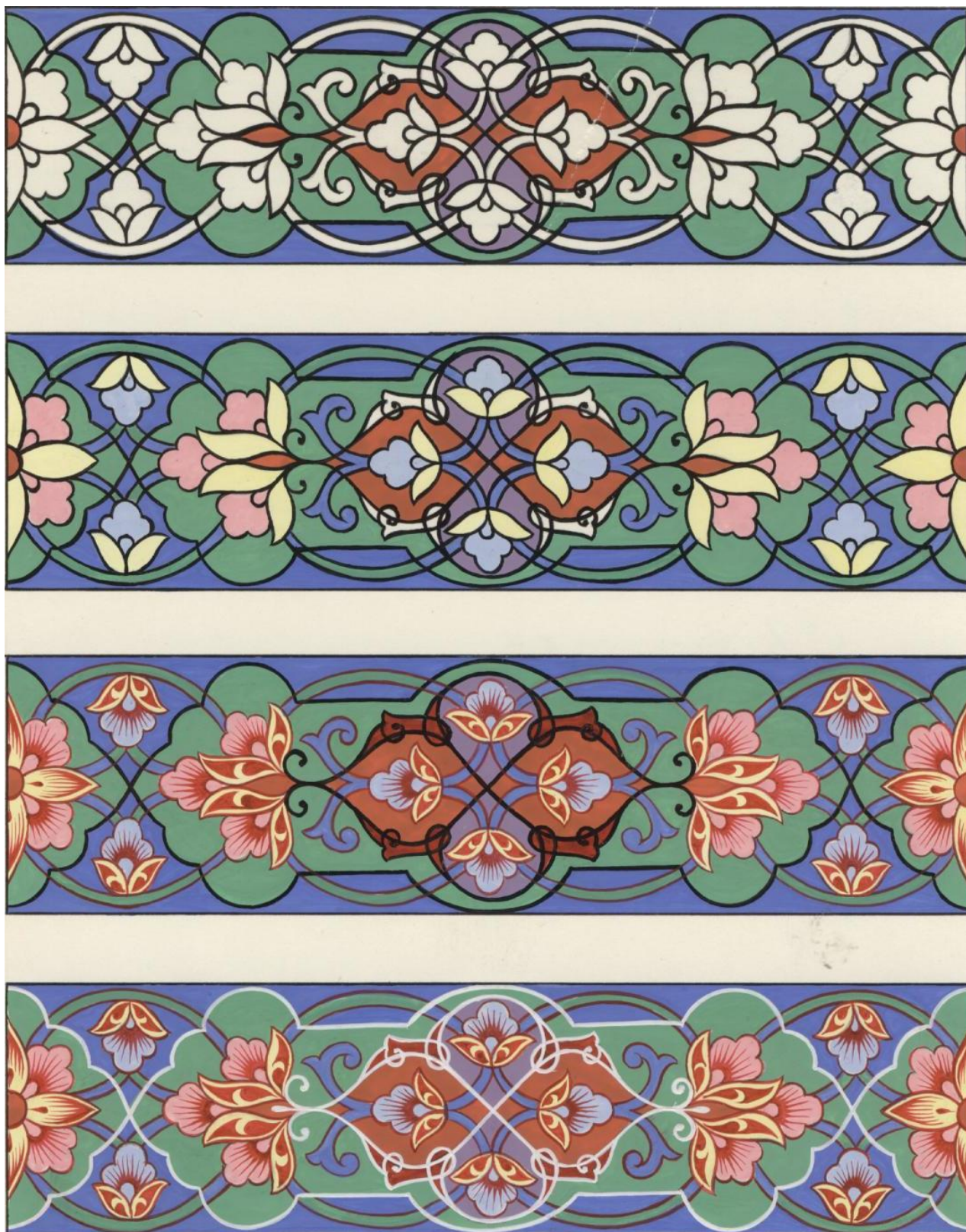
41–rasm. 6–gul. «Mehrob islimi» naqsh namunasini ranglash va pardozlash bosqichi.

42–rasm. 7–gul. «Islimi bafta» naqsh namunasini ranglash va pardoqlash bosqichi.

43–rasm. 8–gul. «Qo‘sh mehrobli islimi» naqsh namunasini ranglash va pardoqlash bosqichi.

44–rasm. 9–gul. «Patnigul islimi» naqsh namunasini ranglash va pardoqlash bosqichi.

45–rasm. 10–gul. «Islimi shkufta» naqsh namunasini ranglash va pardoqlash bosqichi.

Ayniqsa, maxsus chiqarilgan kolerlarni bir biriga qorishtirishda yoqoch kurakchalardan foydalanish tavsiya etiladi. Bunda har bir rang tusi uchun alohida yog'och kurakcha qo'llaniladi. Bu o'z navbatida bo'yoqlarni ifloslanib ketishdan saqlaydi. Tayyorlangan bo'yoq judayam suyuq bo'lsa, unda naqsh yuzasi bir tekisda bo'yalmaydi. Guash bo'yog'ini qog'oz sathiga qalin va quyuq surtish mumkin emas. Chunki qalin bo'yoq qavati quriganidan so'ng, yoriladi va ko'chib ketadi.

Naqshning zamini — foni uchun rang tayyorlashda uning tusi bir oz to'qroq olinadi. Sababi, to'q rangli zaminda boshqa yengil, ochiq tUSDagi ranglar yanada tiniq va ravshan, go'zal bo'lib ko'rinadi. Naqshning shaklini ifodalovchi ko'rinishlarni ajratib bo'yashda o'rtacha to'qlikdagi yoki ochroq tUSDagi ranglardan foydalaniladi.

Naqshdagi «Bofta» kabi bog'lovchi elementlar to'q ranglar yordamida bo'yalsa, gul, g'uncha, barg elementlari esa och ranglarda tuslanadi. Naqsh namunalarini bo'yashda asosan garmoniya, faktura va kontrastlikka e'tiborni qaratish lozim bo'ladi.

Garmoniya — grekcha so'zdan olingan bo'lib, munosiblik, bog'liq bo'lish, eng go'zal bog'lanish degan ma'nolarni anglatadi.

Faktura — lotincha so'z bo'lib, narsa yoki buyumning tuzilishi, ishlov berish demakdir.

Kontrast — fransuzcha so'z bo'lib, keskin farq, farqlanish ma'nosida qo'llaniladi. Naqshda ranglar kontrastini zamin va gul elementlarining tuslanishida kuzatish mumkin.

Naqshni bo'yashdan oldin tayyor bo'yoq oq qog'ozga surtib, sinab ko'riladi. Qorib tayyorlangan rang tusi talabga javob beradigan bo'lsagina, u bilan kerakli joylar bo'yab chiqiladi. Bunda naqsh namunasidagi mazkur rang tusi bilan bo'yaladigan qismlarga yetadigan miqdorda bo'yoq tayyorlab olinadi. Agar bo'yoq yetmay qolsa, keyingi tayyorlangan bo'yoq tusi boshqacha bo'lib qolishi mumkin. Natijada naqsh namunasining bir butun, yaxlit ko'rinishiga putur yetadi.

Siyoh qalam — eng nozik qil qalam bo'lib, uning yordamida naqsh elementlarining atroflari bir xil qalinlikda ravon chizib chiqiladi. Siyoh so'zi – qora

rang degan tushunchani anglatib, qora rangda naqsh elementlarining chetlarini qalamdek chizib chiqish demakdir.

Targʻil — gul, gʻuncha, barg elementlarining turli xarakterlarini taroq sifat shakllar yordamida ochib berishdir.

Tayanch tusunchalar: uygʻunlik, rang, tus, klassik, koler, sath, fon, garmoniya, faktura, contrast, qil qalam, targʻil.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Rang uygʻunligi deb nimaga aytiladi?
2. Naqshni ranglash bosqichlari qanday amalga oshiriladi?
3. Garmoniya nima?
4. Faktura nima?
5. Kontrast nima?
6. Siyoh qalam soʻzi qanday tushunchani anglatadi?

Mustaqil taʼlim

1. Rang uygʻunligini oʻrganish.
2. Naqshni ranglash bosqichlarini oʻrganish.
3. Garmoniyani oʻrganish.
4. Siyoh qalam tushunchani va uni amalda qoʻllashni oʻrganish.
5. Targʻil tortishni mashq qilish.

I.2.5.–§. Naqqoshlik san'atiga xos islmiy, girih, gulli girih hamda madohil naqsh kompozitsiyasini tuzish, bo'yash va pardozlash

Pedagog–murabbiy–usta naqqosh, musavvir, shoir yoki sozanda biron–bir yangi asarni yaratar ekan, albatta tabiatdan ilhom oladi va undagi mavjud goʻzallikni yanada jozibaliroq aks ettirishga harakat qiladi. Ma'lumki, oʻzbek xalq amaliy bezak san'atining qaysi bir turi boʻlmasin uning zaminida naqsh elementlari — kompozitsiya asoslari yotadi. Mavjud naqsh elementlarini ma'lum qonun–qoidalarga amal qilingan holda joylashtirish ya'ni kompozitsiya tuzish oʻziga xos bilim va

malakaga ega bo'lishni talab etadi. Birgina «Bodom», «Qalampir» nusxalari shaklidan naqqoshlik, ganchkorlik, kulolchilik, kashtachilik, zardo'zlik kabi xalq amaliy san'atida turli-tuman o'ziga xos naqsh namunalarini yaratish mumkin.

46–rasm. Islimi naqsh namunasi (Simmetrik naqsh).

«O'zbek xalq ustalari qadimdan qo'llab kelayotgan ko'plab naqshlar, tabiat hamda voqelikning shartli tasviri bo'lishiga qaramasdan, o'ziga xos qonun–

qoidalariga ega. Bu qonun–qoidalar tabiatning o‘zidan olingan. O‘simliklar faqat bir tomonga qarab o‘sadi. Masalan, majnuntol xuddi pastga qarab teskari o‘sayotgandek tuyuladi. Lekin, novdada barglar bo‘lib, bir xil yo‘nalishda davom etib keladi. Tabiatning bu qonuni naqshlarda ham o‘z aksini topgan. Usta chizadigan naqsh shunchaki qog‘oz yuzini to‘ldirish emas, balki ongli ravishda tabiat va badiiylik qonun–qoidalariga amal qilgan holda manzara tasvirini chizishdan iborat»¹⁵.

Kompozitsiya — lotincha so‘z bo‘lib, joylashtirish, qurish, tuzish degan ma‘noni anglatadi. Bunda tanlangan naqsh namunasiga ko‘ra uning elementlari qog‘oz yuzasida bir–biriga bog‘liq holda joylashib, yaxlit kompozitsiyani hosil qiladi.

Istalgan mavzu mazmuniga mos keladigan naqsh kompozitsiyalarini tuzishda avval ko‘plab xomaki ishlar, eskizlar ishlanadi va ulardan eng chiroyli namunalar tanlab olinadi. Naqsh kompozitsiyalarini tuzishda elementlar o‘rnini almashtirish, qo‘shimcha elementlar kiritish orqali uning mazmunini yanada boyitish kabilar ham muhim ahamiyatga egadir. Naqsh mazmunini ifodalashda kompozitsiyaning asosiy qonuniyatlariga rioya qilish lozim. Bular kompozitsiyaning bir butunligi, elementlar, shakllar, ranglarning takrorlanishi va ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik, kompozitsiyaning tarkibiy qismi bo‘lgan rang tuslarining ma‘lum bir koloritga bo‘ysundirishdan iborat.

Kompozitsiyada naqsh yaratishning shunday qoidasini simmetriya, assimetriya, ritm, markazni topish, stilizatsiya, muvozanat, elementlarning o‘lchovi, shakli, rangi kabilarga rioya qilishni tashkil etadi va bunga qat‘iy amal qilinadi.

Naqqoshlikda ko‘proq quyidagilarga amal qilinadi:

- naqsh namunalaridagi chiziqlar harakatning stilistik birligiga erishish;
- simmetrik joylashuv va ranglar mutanosibligini aniqlash;
- bular mustaqil naqsh chizish jarayonida uning qismlari o‘rtasidagi bog‘liqlik, naqshdagi elementlarning o‘q chiziqiga nisbatan teng ravishda joylashuvi, rang tuslarining bir–biriga muvofiq ravishda naqsh sirtiga yoyilishi, turli gullar,

¹⁵Булатов С.С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. –Т.: Меҳнат, 1991.

novdalar va shu kabi shakllarning uzviy ritmik jihatdan bog‘lanishi hamda shu kabilardan iborat.

47–rasm. Islimi naqsh namunasi (Assimetrik naqsh).

Shuningdek, naqsh namunalarini tuzishda yana kompozitsiya tuzishning quyidagi asosiy qoida–qonuniyatlariga rioya qilinadi:

- chiziladigan naqsh kompozitsiyasini shakl, o‘lcham va taqsimlarini mo‘ljalga olish;
- kompozitsiyaning yakka yoki qo‘sh banddan iborat bo‘lishligini nazarda tutgan holda tanob (yasovchi) elementi shakllarini joylashtirish;
- kompozitsiyaga novda, barg, gul, shobarg va boshqa naqsh elementlarini kiritib mukamallashtirish;
- naqsh bandini bofta, shkufta elementlari bilan bog‘lab boyitish;
- kompozitsiyaning asosiy shakli (ramkasini) umumlashtirib va shu naqshni nomlash;
- kompozitsiyaning ma‘no va maqsadini hisobga olgan holda rang tuslarini aniqlash va boshqalar.

Naqsh kompozitsiyalarini tuzish jarayonlarida simmetriya, assimetriya, ritm, muvozanat, elementlarning o‘zaro birikuvi, turlanishi kabi qoidalarga rioya etish

bilan birga, tabiat go‘zalligini chuqurroq his etish, badiiy va ijodiy qobiliyatning rivojlanishi ham shakllanib boradi.

Simmetriya — tenglik degan ma‘noni anglatadi. Bunda naqsh elementlari o‘q chizig‘ining markazi atrofida bir xil o‘lchamda joylashadi hamda bir butun yaxlit ko‘rinishda chiziladi. Naqsh elementlarining simmetrik tuzilishi — «rapport», naqsh bo‘laklari va bo‘linish joylari esa «taqsim» deyiladi.

Yo‘l ichiga chizilgan hoshiya naqshlari simmetrik rapport tarzida davriy (ya'ni, ritmik) takrorlanib keladi. Rapport naqsh elementlarining ma'lum tartib va oraliqda uzluksiz takrorlanib kelishini bildiradi.

Assimetriya — simmetriyaning teskarisi bo‘lib, bunda kompozitsiyadagi muvozanat qonuniyatiga amal qilinmaydi. Naqsh elementlaridagi harakat bir–biriga mutanosib ravishda joylashmaydi. Bunda naqsh elementlari o‘q chizig‘i va markaz kabi shartli belgilarga rioya qilinmagan holda joylashtiriladi.

Assimetrik naqshlarni ko‘proq navo qalam, vassa, tokcha, mavzuli pannolardan: majnuntol, anor guli, guldasta kompozitsiyalarida uchratish mumkin. Mustaqil ijod orqali yangi naqsh namunalari yaratilar ekan, ranglar jozibasi va yorqinligi ham alohida his etib boriladi.

Naqqoshlik, ganchkorlik, yoqoch o‘ymakorligi va boshqa xalq amaliy bezak san'ati turlarida dastlab buyum yoki ma'lum bir yuzalarga ishlanadigan naqsh kompozitsiyasini dastlabki xomaki namunasi ishlanadi va u «naqsh chizgilari» deb ataladi. Bu chizgilar xarakter jihatidan rang va pardoqlash bosqichlarisiz ishlangan shunchaki qoralama eskizlarga qiyoslanadi.

Naqsh namunalari yuza va shakl oralig‘iga berilayotgan ranglar soni qanchalik ortsa, kompozitsiya yanada chiroy ochild, go‘zallashib boradi. Naqshning shakl yasovchi yo‘l elementlari va rang tuslari kompozitsiyaning nomlanishida katta ahamiyatga egadir. Mustaqil ijod orqali biz yangi naqsh namunalari yaratish ekanmiz, ranglar jozibasi va yorqinligini ham alohida his eta boshlaymiz. Chunki, kompozitsiyaning mazmuni va ma'nolariga mos ranglarning o‘zaro birikuvi, naqshning nafisligini oshiradi.

48–rasm. Girih naqsh namunasi.

Tuzilgan kompozitsiyaning mazmunan boy, chiroyli tuzilishi, naqshning asosiy shakl chegarasi va ramkasiga ham bog‘liq. Kompozitsiya tuzishda dastlab o‘lcham aniqlangach, naqshning asosiy shakli ramkaga olinadi. Naqsh ramkalarini tuzishda elementlar ko‘rinishini yo‘l aylana, chorsi va hokazo shakllarning ichiga joylashtiriladi. Masalan, mehrob, lola, patnis, ishkom, aylana mehrob elementlarini olsak, bu oddiy naqsh elementlarini bosqichma–bosqich, yo‘l, to‘rtburchak va aylana kabi shakllar ichiga joylashtirib, kompozitsiyalarni quyidagicha nomlashimiz mumkin:

1. Mehrob ko‘rinishigagi shakllar — «Mehrob hoshiya», «Mehrob patnis», «Mehrob aylana».
2. Lola ko‘rinishigagi shakllar — «Lola hoshiya», «Lola patnis», «Lola aylana».
3. Patnis ko‘rinishigagi shakllar — «Patnis hoshiya», «Oddiy patnis», «Aylana mehrob patnis», «Patnis aylana».
4. Ishkom ko‘rinishidagi shakllar — «Ishkom hoshiya», «Ishkom patnis», «Aylana ishkom».

5. Aylana mehrob ko‘rinishidagi shakllar — «Aylana mehrob hoshiya», «Aylana mehrob doira» naqsh kompozitsiyalari va boshqalar.

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, naqshlarni — shakl yasovchi elementlarning nomlari bilan atash mumkin. Masalan, «mehrob lola» — ko‘rinishi ifodalangan yo‘l ichidagi naqsh shakli odatda «Hoshiya naqshlar» deb atalganligi sababli «Mehrob hoshiya» deb nomlanadi. To‘rtburchak shakldagi naqshlar patnisga o‘xshash bo‘lganligi sababli «Mehrob patnis» shaklidagi naqsh kompozitsiyasini tashkil etadi va shunday nomlanadi. Aylana — gardish shaklidagi naqsh kompozitsiyasi esa «Aylana mehrob» naqshi deya ataladi.

Ushbu naqsh shakllarini ixtiyoriy ravishda yakka (1), qo‘sh (2) va bir necha bandli ramka ko‘rinishlarida chizish mumkin. Bunday turdagi ko‘rinishlar «Naqshlar rejasi» deb ham yuritiladi. Tuziladigan naqsh kompozitsiyasi naqsh elementlarini ana shu kabi turli qoliplar ichiga joylashtirib hosil qilinadi.

Naqsh kompozitsiyalarini tuzishni o‘rganishda xalq ustalarining ijodiy ishlarini kuzatib, ulardan nusxalar ko‘chiradilar. Shuningdek, turli muzeylar, uylar va ma'muriy binolarni ichki va tashqi tomonlarini bezashda qo‘llanilgan naqshlar va ularning turlari bilan tanishtirib boriladi.

Naqsh elementlarini yangi nusxalarini yaratish, ularni yoddan chizish borasida tabiat qo‘yniga sayohatga chiqish va unda nazariy hamda amaliy bilim, malakalar asosida stillashtirish usullari bilan bevosita shug‘ullanish kerak. Yana ramziylik va qayta ishlashga doir maxsus ketma–ketlik asosida tuzilgan rangli yoki oq–qora fotosuratlardan foydalanish yaxshi natija beradi.

Boshlang‘ich sodda naqsh kompozitsiyalarini tuzishda dastlab buyum yoki yuza sirtini, uning o‘ziga xos o‘lchamlarini diqqat bilan ko‘zdan kechirib naqsh shaklini «hayolan» tanlab olamiz. Albatta bu naqsh elementlari biz qachonlardir kuzatib yoki o‘zlashtirib olgan naqsh bo‘laklaridan iborat. Bunda biz fikr yuritishimiz orqali ish tajribalarimiz, tasavvur, shuningdek xotira zahiralarimizda qanchalik ko‘p naqsh elementlari mavjud bo‘lsa, shuncha ko‘p ajoyib naqshlar tuzishimiz mumkin bo‘ladi.

Tuzilajak naqsh kompozitsiyalari 2/1, 4/1, 6/1, 8/1 va xokazo bo‘laklar (taqsim) asosida tuzilib, uning nusxasi maxsus usulda kerakli joylarga ko‘chirilib tushiriladi. Bu usuldan foydalanish uzoq vaqtlar mobaynida naqqoshlar mehnatini ancha yengillashtirib kelgan.

49–rasm. Gulli girih naqsh namunasi.

Sodda naqsh kompozitsiyasini ixtiyoriy ravishda quyidagicha tuzish mumkin: shakl yasovchi reja — qolip ramkasi 4/1 nisbatda chizib olinadi. Ramka chiziqlari yakka, qo‘sh va bir necha qo‘shimcha chiziqlardan iborat bo‘lishi mumkin. Patnis ko‘rinishidagi bu shaklga bofta va gajak elementlari ulanadi. Navbadagi bosqich yakka yoki qo‘sh bandli tanob yasovchisini topishdir. Tanob shakli mehrob va yurak shaklidan iborat bo‘lishi mumkin. Mashqlar davomida chiziqlarning harakati ravon

bo'lishiga, shakl chiziqlarining silliq, sinmasdan chizilishiga alohida e'tibor qaratiladi. Yakka band yo'lidan iborat tanob ayrisi shkufta elementi bilan bog'lanadi.

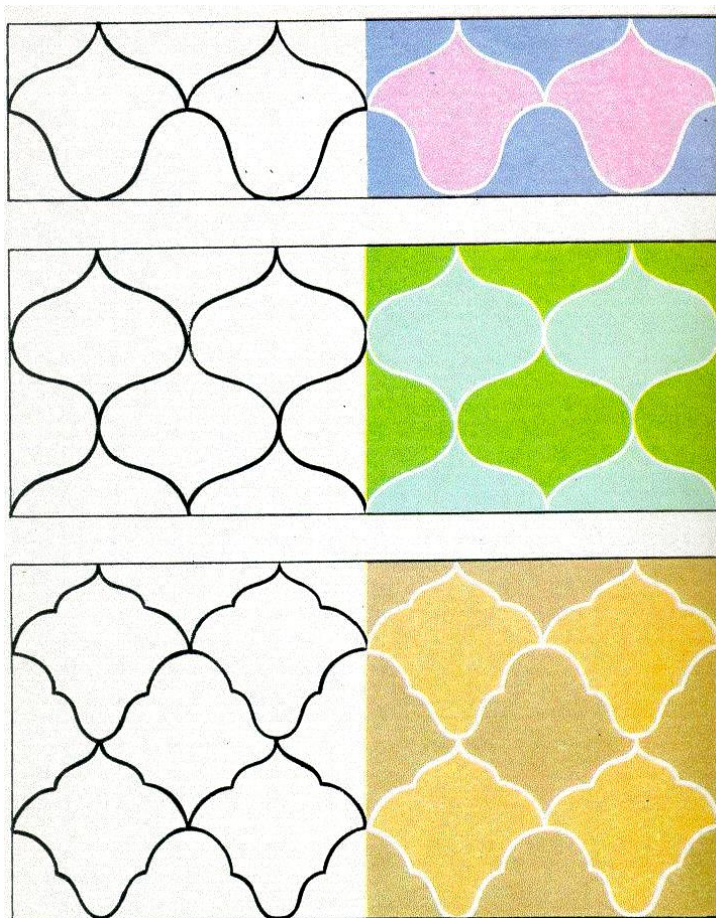
Endi yuza bo'shliqlariga gul, novda, barg va boshqa elementlarni bir-biriga bog'langan holda joylashtirish rejalashtiriladi. Novda shakllar bo'yicha harakatlantirilib chizib boriladi. Kompozitsiya tarkibidagi novdaning chizilishi gul va boshqa naqsh elementlarining bir-birlari bilan yaxlit, uzviy bog'lanib ketishini ta'minlaydi. Naqsh namunasiga novda, gul va barg elementlarini joylashtirish, ya'ni ulash orqali kompozitsiya mazmuni tugal yechimini topadi. Mavjud naqsh kompozitsiyasini patnis ko'rinishidagi naqshlar turiga xos bo'lganligi sababli, «Patnis islami» deb atalishi mumkin.

Kompozitsiyaning rejasini tuzish va chizish jarayonida shakl va zamin bo'yicha tarqaluvchi ranglar va elementlarning o'zaro mutanosibligi hisobga olinishi shart. Buning uchun dastlab naqsh kompozitsiyasining qoralama nusxasi chizib olinadi. So'ng, ana shu qoralama asosida (lozim topilgan taqdirda ayirish o'zgartirishlar kiritish orqali) har bir elementga alohida ishlov berilgan holda uning nusxasi kerakli joyga ko'chiriladi va yaxlit naqsh tuziladi.

Naqshda kompozitsiyalar asosan yakka va qo'sh bandli novdalar ishtirokida tuziladi. Yana bir boshqa naqsh kompozitsiyasini tuzish uchun merrob ko'rinishidagi naqsh elementlarini tanlab olamiz. Mavjud mehrob elementini yo'l, to'rtburchak va aylana shakllari ichiga joylashtiramiz. Ushbu mehrob shakli kompozitsiyada yasovchi (asosiy shakl) vazifasini o'taydi.

Navbatdagi chiziluvchi barcha naqsh elementlarini to'ldiruvchi elementlar deb atash mumkin. Chunki ular (novda, barg, gul, kurtak, shkufta va hokazo) naqsh yuzalarini to'ldirib turadilar. Endi mehrob ko'rinishidagi shakllarga novda harakati kiritiladi. So'ngra, shakl yuzalariga mos ravishda lola guli hamda kurtak naqsh elementlarini chizamiz. Bunda o'ziga xos ko'rinishdagi yangi naqsh nusxalari hosil bo'ladi. Demak, kompozitsiyalar to'rt bosqichda, to'rtta naqsh elementi yordamida tuzildi. Ushbu naqsh kompozitsiyalarini yo'l ichiga tuzilganiga ko'ra «Mehrob hoshiya», to'rtburchak shakliga «Mehrobli patnis» va aylana uchun «Mehrob aylana» naqshlari deb nomlanadi.

Mazkur namunalar asosida siz ham shunday naqsh kompozitsiyalarini tuzishni va chizishni mashq qiling. Berilgan namunalar tarkibidagi naqsh elementlarini boshqasi bilan almashtirib, o'zgacha naqsh tuzib ko'ring. Bunda qanday o'zgarishlar ro'y beradi. Yana qaysi naqsh kompozitsiyasiga o'zgartirishlar kiritish mumkin. Fikran naqsh kompozitsiyasi tarkibiga kiritilgan boshqa o'zgartirishlarni ko'z oldingizga keltiring. Bu o'z navbatida tuzilajak naqsh kompozitsiyasini qog'oz yuzasida to'g'ri joylashtirish hamda rang tuslarini tanlashda muhim ahamiyatga egadir. Ko'rsatilgan ikki, uch xil naqsh elementlarini tanlang va ulardan mustaqil ravishda yo'lsimon, to'g'ri to'rtburchak va doira naqsh kompozitsiyalarini tuzishni mashq qiling.

50–rasm. Madohil naqsh namunasini ranglash va pardoqlash.

Tayanch tusunchalar: musavvir, bodom, qalampir, majnuntol, joylashtirish, qurish, tuzish, eskiz, simmetriya, assimetriya, ritm, muvozanat, o'lcham, taqsim, rapport, vassa, tokcha, guldasta, ishkom, qolip, ramka, tasavvur, hoshiya, gardish.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Kompozitsiya tuzish uchun naqqoshlikda ko'proq nimalarga e'tibor qaratish lozim?
2. Kompozitsiya tuzishning qanday asosiy qoida–qonuniyatlari mavjud?
3. Naqsh kompozitsiyalari qanday bo'laklar (taqsim) asosida tuziladi?

Mustaqil ta'lim

1. Simmetriyani o'rganish.
2. Assimetriyani o'rganish.
3. Kompozitsiyaning rejasini tuzish va chizish jarayonida shakl va zamin bo'yicha tarqaluvchi ranglar va elementlarning o'zaro mutanosibligini o'rganish.
4. Kompozitsiyalarni nomlashni o'rganish.

II–bob. BADIY BEZAK SAN'ATI

II.1.–§. O‘QUV VA TARBIYA JARAYONIDA BADIY BEZAK

II.1.1.–§. Badiy bezak san'ati fanining shakli va mazmuni

Hozirgi kunda o‘quv yurtlarida amalga oshirilayotgan badiy bezash ishlarini yanada takomillashtirish masalasiga katta e'tibor berilmoqda. Zero bu ishlarning barchasi o‘quv yurtidagi ta'lim–tarbiya ishlariga ijobiy ta'sir etadi.

Taniqli pedagoglar estetik did bilan bezatilgan tashqi muhitning talabalarga tarbiyaviy ta'sirini ifodalab, uni butun ta'lim–tarbiya jarayonining muhim shartlaridan biri, deb hisoblaydilar. Shuning uchun amalga oshirilayotgan badiy bezash ishlariga tarbiyaviy tadbirlarning ajralmas qismi sifatida qarash lozim. Mavjud badiy bezash elementlari dekorativ panno, auditoriyalardagi mebel shakllari, yozuv taxtasi va devorlarning rangi — bularning hammasi pirovard natijada inson psixologiyasiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Badiy bezak san'ati fanining shakli va mazmuni shundan iboratki, ta'lim–tarbiya jarayonida inson psixologiyasiga ta'sir ko'rsatadigan tashqi omillar va ularni badiy jihatdan bezashni tashkillashtirishdan iborat¹⁶.

Tayanch tusunchalar: estetik, tadbir, dekorativ, psixologiya, panno.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Taniqli pedagoglar estetik did bilan bezatilgan tashqi muhitning talabalarga tarbiyaviy ta'sirini nima deb ta'riflaydilar?
2. Badiy bezak san'ati fanining shakli va mazmuni nimalardan iborat?

II.1.2.–§. Badiy bezak san'atida ishlatiladigan asbob–uskunalar va materiallar

¹⁶Қодирхўжаев П. Бадий безак санъати. –Т.: Иқтисод–Молия, 2007, –108 б.

Badiiy bezash ishlarida tasviriy san'atning ko'p turlari, jumladan, grafika va chizmachilik mashg'ulotlarida keng foydalaniladigan «Konstruktor» va boshqa markadagi ko'plab qalamlari ishlatiladi. Bu qalamlarning qattiq, yumshoqligiga ko'ra har xil turlari qo'llaniladi. Oliy ta'lim muassasalaridagi badiiy bezash ishlarining deyarli ko'p qismi: e'lonlar, devoriy, fotogazetalar, bannerlar va boshqalar qog'ozga ishlanadi. Badiiy bezash ishlarida qog'ozning «V», «F», «A», «O» turlari qo'llaniladi.

«V» — yuqori sifatli qog'oz bo'lib, unga uzoq muddat saqlanadigan ishlar bajariladi masalan: badiiy ko'rgazma ishlari.

«F» — tush va guash bilan ishlashga mo'ljallangan qog'oz.

«A» — suv bo'yoqlar bilan ishlashga mo'ljallangan qog'oz.

«O» — ommaviy ishlar uchun tayyorlangan qog'oz.

Badiiy bezash ishlarida o'chirg'ichning ikki xili ishlatiladi. Yumshoq o'chirg'ichlar grafit qalam bilan chizilgan chiziqlarni, qattiq o'chirg'ich esa tush hamda siyoh bilan yozilgan yoki chizilgan yozuv va chiziqlarni o'chirishga mo'ljallangan. Qattiq o'chirg'ich maydalangan shisha kukuniga, yumshoq o'chirg'ich esa maydalangan marmar kukuniga faktis suyuqligi aralashtirib tayyorlanadi. To'g'ri to'rtburchak shaklida ishlab chiqarilayotgan turli o'lchamdagi (№1, №2) o'chirg'ichlarni o'rtasidan (diagonal bo'yicha) qirqib ishlatish ancha qulay.

O'chirg'ich keraksiz chiziqlarni yaxshi o'chirishi, ya'ni yumshoq bo'lishi uchun uni 1–2 sutka benzinga yoki 3–4 sutka kerosinga solib qo'yish kerak. Shuningdek, o'chirg'ichlarni yumshatishda moybo'yoqlarni eritish uchun ishlatiladigan №2 suyultiruvchi eritmadan ham foydalanish mumkin. O'chirg'ichlar aytib o'tilgan muddatda shishib, yumshoq holatga keladi. Ularni yaxshilab artib 1–2 soat (undan benzin yoki kerosinning hidi ketguncha) suvda qaynatiladi. Bunday ishlov berilgan o'chirg'ichlar yumshoq bo'ladi va qalam chiziqlarini yaxshi o'chiradi. Ma'lum vaqt o'tgandan keyin yana xuddi shunday ishlov berilgan yangi o'chirg'ich olinadi.

Badiiy bezash ishlarida eng ko‘p ishlatiladigan materiallar har xil rangli (suvli va moyli) bo‘yoqlardir. Ulardan qog‘ozga, taxtaga, fanerga, temir va tunukaga, devorga, matoga va hakazolarga yozish hamda tasvirlar tushirishda foydalaniladi.

Akvarel bo‘yoqlari yelimli bo‘yoqlar turkumiga kirib, uni suv bilan eritib ishlatiladi. Akvarel bo‘yoqlardagi ranglar tipikligi va yorqinligi bilan ajralib turadi. Akvarel bo‘yoqlar tush, guash va boshqa bo‘yoqlar bilan yaxshi qorishadi. Akvarel bo‘yoqlarni asosan Rossiya badiiy bo‘yoqlar zavodi ishlab chiqaradi. Ular «Neva», «Malyutka», «SANKT–PETERBURG» va boshqa nomlarda, yarim quruq holatda plastmassa va qog‘oz qutichalarda hamda yarim suyuq holatda tyubiklarda bo‘ladi.

Guash ham suvda eriydigan bo‘yoq bo‘lib, uning asosiy tarkibiy bog‘lovchi moddasi dekstrin va glitserindir. Guashlar bilan bo‘yalgan sirtlar qurigach rangi biroz ochlashadi va jilosiz baxmalsimon tusga kiradi. Guash bo‘yoqlar shisha, tunuka va plastmassa idishlarda, kichkina plastmassa idishchalarda to‘plam holida (6, 12, 24, 44 xil) va pastasimon bo‘lishi mumkin.

Guash bo‘yoqlari bilan ko‘rgazmali tashviqot vositalarini: e‘lonlar, chaqiriqlar, devoriy gazeta va hakazolarni badiiy bezashda akvarel bo‘yoqlar va guashlarni qo‘shib ishlatish yaxshi samara beradi.

Emulsiyali bo‘yoqlar yozuv va boshqa badiiy bezash elementlari tushiriladigan yuzalarni gruntlashda ishlatiladi. Bu bo‘yoq guash, akvarel va tempera bo‘yoqlari bilan yaxshi qorishadi. Uni suv bilan eritiladi.

Tempera bo‘yoqlari ham moybo‘yoqlar, ham tush bo‘yoqlariga oson aralashadi. Ularni ishlatishda turli texnik usullar qo‘llanishi mumkin. Intererda uzoq vaqt turadigan vitraj, panno va hakazolarni badiiy bezashda emulsiyali bo‘yoqlardan tashqari moybo‘yoqlardan ham foydalaniladi. Moybo‘yoqlarni eritish uchun shisha idishlarda ishlab chiqarilayotga №1, 2, 3, 4 erituvchi suyuqlik, lok, skipidar, razbavitel va boshqa erituvchilardan foydalanish mumkin. Bu bo‘yoqlar oldindan gruntlangan sirtlarda ishlatiladi.

Yuqorida aytilgan bo‘yoqlardan badiiy bezash ishlarida foydalanishda turli shakldagi mo‘yqalamlarga murojaat etiladi. Mo‘yqalamlar asosan uch xil bo‘lib,

yumaloq (akvarel bo'yoqlarda ishlatish uchun) yapaloq (moybo'yoqlarda ishlatish uchun) va oval shaklida bo'ladi.

Akvarel bo'yoqlarda ishlatish uchun yumshoq mo'yqalamlar qulay bo'lib, ular asosan suvsar, olmaxon, kolonokning junidan tayyorlanadi. Mo'yqalamlar har xil bo'lib, ularning dastasidagi raqamlar jun qismining yo'g'on ingichkaligini bildiradi. Akvarel bilan ishlatiladigan yumaloq mo'yqalamlar uchli bo'ladi. Bu esa katta yuzalarni bo'yash uchun ham, mayda detallarni ishlash uchun ham qulaylik yaratadi.

Mo'yqalamlarni ishlatish jarayonida ulardan to'g'ri foydalanish kerak. Ayniqsa akvarel mo'yqalamlarini ishlatayotganda ularni junli tomoni bilan idishga solib qo'yish yaramaydi. Chunki ularning uch qismi qiyshayib, vaqtincha ishga yaroqsiz bo'lib qoladi. Ularni maxsus tayyorlangan, o'yiqchalari bo'lgan taxtachaga dastasining temir qismi bilan yoki stol ustiga yunglari stolga tegmaydigan qilib qo'yish kerak. Yapaloq mo'yqalamlarni ishlatib bo'lgandan keyin shakli bo'yicha qog'ozga o'rab qo'yish kerak. Agar moybo'yoqlar bilan ishlangan bo'lsa, ularni avval kerosin (yoki boshqa shu ishga yaroqli eritma)da tozalab, keyin sovunlab yuvib qo'yiladi. Uzoq muddat ishlatmay saqlab qo'yiladigan mo'yqalamlarni sellofan xaltachada naftalin solib saqlanadi. Bu esa harflarni yozish jarayonida noqulaylik sodir bo'lishni oldini oladi¹⁷.

Shuni ta'kidlash kerakki, harflarning o'lchamlari katta yoki kichik bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra ularni to'g'ri joylashtirishga, kompozitsiya chiroyli chiqishiga harakat qilish kerak. Bunda harflar o'z effektini yo'qotmasligi shart.

Hajmli harflarni faqat devoriy gazetalarning yoki boshqa badiiy bezaklarning nomlarini yozishdagina emas, balki katta harfli (shriftli) pannolarda, shiorlarda turli ranglarga bo'yalgan holda ishlatish mumkin. Bunda tayyorlangan harflarni kerakli joylarga mayda mixlar bilan qoqib mustahkamlash mumkin.

¹⁷Xayitboyev D.J. Badiiy bezak san'ati asoslari (Metodik qo'llanma). –Urganch.: UrDU, 2005.

Tayanch tusunchalar: shrift, effect, sellofan, naftalin, detal, oval, vitraj, panno, tempera, guash, akvarel, plastmassa, dekstrin, glitserin, fanerga, diagonal, kukun, grafit, banner, fotogazeta, konstruktor.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Badiiy bezash ishlarida qog'ozning qanday turlari qo'llaniladi?
2. To'g'ri to'rtburchak shaklida ishlab chiqarilayotgan turli o'lchamdagi o'chirg'ichlarni qanday ko'rinishda ishlatish qulay?
3. Mo'yqalamlarning qanday turlari mavjud?

Mustaqil ta'lim

1. Harflarning o'lchamlarini o'rganish.
2. Mo'yqalamlarning turlarini o'rganish.
3. Badiiy bezash ishlarida qo'llaniladigan qog'oz turlarini o'rganish.

II.2.–§. DEKORATIV SAN'AT PRINTSIPLARI VA VAZIFALARI

II.2.1.–§. Badiiy bezak san'ati fanida rang va kompozitsiya

O'quv yurtidagi badiiy bezash ishlarining asosi bo'lgan intererlarni yoritish masalalariga o'zaro uzviy bog'liq qarash lozim. Inson ko'zi sirtlardagi yorqinlik va ranglarni shu sirtlarga tushayotgan yorug'likning qaytishi natijasida idrok qiladi. Sirtlarning yorqinligi, birinchidan, ularni qanday rangli yorug'lik nurlari bilan yoritilganiga, ikkinchidan, shu sirt unga tushayotgan nurlarni qanday aks ettirishiga bog'liq. Kunduzgi yorug'likda ranglar va ularning tuslari yaxshi ko'rinsa, kam yoritilgan joylarda ranglar to'qnashadi va bir–biridan farqlanishi qiyinlashadi.

Ranglar spektrida mavjud bo'lgan barcha ranglarni uchta asosiy ko'rsatkich bo'yicha xarakterlash qabul qilingan:

1. Rang qaytarish koeffitsienti o'lganadigan yorqinligi (sirtga tushayotgan yorug'lik va sirtidan qaytuvchi yorug'lik nisbatlari) bilan.

2. Rang to'lganidagi aynan o'sha rangning o'zi bilan.

3. Rangning to'yinganligi va tozaligi (rangning ranglar spektridagi boshqa ranglarga nisbat miqdori) bilan.

Ta'lim muassasasi intereridagi rang va yoritilish masalasida eng avvalo ko'rish uchun optimal sharoit yaratish talablaridan kelib chiqish lozim. Yorug'lik va ranglar dars samaradorligiga, ko'rish uchun qulaylik darajasiga, talabalar va o'qituvchilarning umumiy salomatligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ish xonalari: auditoriyalar, laboratoriyalar, ustaxonalar, kutubxonalar va umuman ko'zga hamda diqqatga zo'r keladigan joylarda yorug'lik va rangga mehnatni, hissiyot va kayfiyatni yaxshilash hamda tez charchashning oldini olish vositasi sifatida qarash kerak.

Rangning psixologik vaziyatlari turli ranglar va rang birikmalarining kishilardagi hissiy holatlarga ta'sir etish qobiliyatidan kelib chiqib yaratiladi. Garchi rangni idrok qilishda kishining shaxsiy xususiyatlariga, hayotiy tajribasiga bog'liq juda ko'p sub'ektivlik mavjud bo'lsa-da, mutaxassislar rang kishiga ta'sir ko'rsatishining qator umumiy xususiyatlarini ifodalaydilar. Tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, xona va intererlarni jihozlash, ommaviy tadbirlar: munozara, miting, tantanali marosim va kechalar o'tkaziladigan joylarni bezash uchun nurni filtrlaydigan rangli yoritkichlar va applikatsiyalardan foydalanish kerakli kayfiyatni vujudga keltirishda katta rol o'ynashini ta'kidlaydilar. Buning dalili sifatida shuni aytish mumkinki, munozaralarda sariq, to'q sariq, yashil, och jigarrang yoritkichlar yordamida qo'shimcha ishonchlilik, oshkoralik vaziyati, kechalarda och tusli qizil, sariq, havo rang yoritkichlar orqali ko'tarinkilik kayfiyati, tantanali mitinglarda sariq, ko'k, to'q sariq, yashil rangli yoritkichlar bilan jiddiylik, batartiblik vaziyati vujudga keltiriladi.

Dam olish xonalaridagi rang va yorug'lik talabalar va o'qituvchilarning ishdan va o'qishdan bo'sh vaqtlarida yaxshiroq hordiq chiqarishlari uchun qulay sharoit yaratadigan bo'lishi lozim.

Zamonaviy ta'lim muassasasi intererini badiiy bezatishda uning yoritilganlik

darajasi muhim ahamiyatga ega. Intererni yoritishda tabiiy yorug'lik manbaidan to'g'ri, oqilona foydalanish ancha murakkab ishdir. Bunda, birinchidan, xonalarning yorug'lik tushadigan tomonini hisobga olish zarur. Masalan, tasviriy san'at, bichish–tikish

51–rasm. A.Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti o'quv xonasi.

mashg'ulotlari uchun

ajratilgan xonalarga tabiiy yorug'lik manbai chap tomondan tushishi maqsadga muvofiqdir. Chunki, aynan shunday yorug'likda ranglarning nozik tomonlarini ilg'ab olish uchun qulay sharoit tug'iladi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, havo bulutli paytda bichish–tikish xonasida shug'ullanayotgan talabalar qora matodagi qirqqa yaqin rang tuslarini farqlay olishlari mumkin. Agar havo charaqlab turgan bo'lsa, nurlar ko'kimtir tus oladi, bu esa ranglarni taqqoslash imkonini pasaytiradi.

Ikkinchidan, auditoriya yoki ustaxonaga yorug'likning tushishi hajmini aniqlashda muayyan sharoitlarni hisobga olish lozim. Yorug'lik tushadigan deraza qancha katta bo'lsa, tushayotgan yorug'lik hajmi shuncha ko'p bo'ladi. Lekin bu derazaning kattaligi shimoliy hududlarda auditoriya yoki ustaxonani isitishni qiyinlashtirsa, janub tomonlarda xonalar haddan tashqari isib ketishiga sabab bo'ladi.

Shuning uchun me'morchilikda tabiiy yoritilganlik koeffitsienti normallashtiriladi. Me'morchilikning vazifasi barcha hollar uchun optimal variant topish, xonalarini yorug'lik bilan bir tekis ta'minlash choralarini qo'llashdir. Uning ixtiyorida turli sun'iy yoritish manbalari ham bo'ladi.

O'quv ustaxonalarini yoritishda ko'proq yuqoridan sun'iy yorug'lik berish usuli qo'llaniladi. Bu usul nurlarni bir xil yo'llab, to'g'ri soya hosil qiladi.

Yorug'lik gigienasi juda zarur komponent ekanini doimo yodda tutish lozim. Shifokorlar to'g'ri yoritilgan xonadagi muayyan sharoit ish unumdorligiga, o'qitish sifatiga, talabalarning salomatligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini aniqlaganlar.

Yoritish qoidalari uncha ko'p emas va ularga amal qilish aytarli qiyinchilik tug'dirmaydi. Birinchidan, auditoriya yoki ustaxonaning umumiy yoritilganlik darajasi (stol lampasi yoki boshqa turdagi manbaa bo'lganda ham) yetarli bo'lishi kerak.

Ikkinchidan, yoritish manbaini to'g'ri joylashtirish kerak, ya'ni u chap tomondan tushishi maqsadga muvofiqdir. Yorug'lik lampasidan ko'zga to'g'ridan-to'g'ri yorug'lik tushmasligi, yorug' bilan soya, yoritilgan sirtlar bilan yoritilmagan sirtlar o'rtasidagi kontrast juda keskin bo'lmasligi, shuningdek, partalar ustida bir necha yorug'lik manбайдan buyumlarning soyalari tushishiga yo'l qo'ymaslik kerak.

Mashg'ulotlarning 3–4-soatlariga borib imkon bo'lsa, xonalarning yoritilganlik darajasini oshirish talabalar ish qobiliyatini yaxshilaydi. Agar yoz paytlarida respublikamiz ta'lim muassasalarida bu masala tabiiy yorug'lik ortishi hisobiga hal etilsa, qish kunlari bu masalaga alohida e'tibor berish lozim.

Atrofdagi buyumlarga soya tushiradigan yorug'lik manbai ulardagi ranglarni idrok etishni qiyinlashtiradi. Tasviriyy san'at xonasi, kartinalar galereyasi tashkil etilgan joylarda texnik tavsiyalarga muvofiq keladigan yoritish vositalarini o'rnatish zarur. Xonalarning yoritilish darajasi normadan kam bo'lsa, ko'z juda qiynalib ishlaydi. Bu faqat ko'rish apparatini emas, balki butun organizmni charchatadi. Bunday sharoitda surunkasiga shug'ullanish esa ko'zning kasallanishiga ham olib keladi. Yoritilish darajasi talabalarning ko'rish faoliyatigagina emas, balki psixik holatlariga ham ta'sir qiladi. Ko'rish maydonidagi yorug'likning nisbatlariga rioya qilish ko'rish uchun juda muhimdir.

Inson ko'zi turli darajadagi yoritilganlikka moslashishi mumkin. Raqamlar bilan hisoblaganda sezilarli darajada bo'lsa-da, ko'rish qobiliyati yoritilganlik darajasi juda yuqori bo'lgan sharoitga ham, juda past bo'lgan sharoitga ham ko'nikadi.

Yoritilganlik darajasi tez–tez o‘zgarib tursa, ko‘z tez charchaydi. Sababi ko‘z har bir o‘zgarishga moslashishi kerak. Ko‘nikma jarayoni tez–tez takrorlanib turishi ko‘zning toliqishiga olib keladi. Shuningdek, ko‘rish maydoni qamrab olgan sirtlarning yorqinligidagi farqlar ko‘zni toliqtirib qo‘yadi. Shuning uchun taxta, devorlar, stol va pollarning rangi qat’iy reglamentlashtirilgan bo‘lishi kerak.

Ma'lumki, yorug‘lik hamma ranglar gammasini vujudga keltiradi. Rang quyosh nurlari yoki yoritish manbalarisiz hosil bo‘lmaydi. Hamma ranglar axromatik (oqdan qoragacha) va xromatik (spektr ranglari) ranglarga bo‘linadi.

«Rangning yorug‘ligi (yoki yorqinligi), — deydi Ye.S.Xmelevskaya, — uning oqqa yaqinlik darajasidir. Qizil va pushti bir xil tusdagi va yorug‘ligi har xil ranglar bunga misol bo‘la oladi».¹⁸

Ranglar tabiatini ilmiy asoslash jahonning ko‘pgina olimlarida qiziqish uyg‘otgan. Jumladan, Isaak Nyuton yorug‘lik sinib o‘tib, rang deb hisoblangan nazariyani inkor etib, uning uchburchak shaffof prizmadan o‘tib, turli rangli nurlarga aylanishini tajribada ko‘rsatib berdi.

Intererlarni bo‘yashda bo‘yoqlar rangining ta'sirini albatta hisobga olish kerak. Tibbiyotda ranglar kishining organizmiga ta'sir qilish jarayoni kompleks tarzda kechishini, ya'ni barcha sezgi organlarini qamrab olishini isbotlangan. Odam organizmi rang va yorug‘likning ozgina o‘zgarishini sezadi.

Ayrim ranglarning spetsifikasi haroratni, kattalikni, og‘irlikni va masofani psixologik o‘zgarishiga olib keladi.

Och ranglarga bo‘yalgan sirtlar to‘q ranglarga nisbatan yuqoriroqqa chiqqandek tuyuladi. Yana shu narsa ma'lumki, och rangga bo‘yalgan buyum yengilroq, to‘q rangga bo‘yalgan buyum esa og‘irroq deb tasavvur qilinadi.

Yana shularga alohida e'tibor berish kerakki, oq devordagi qora taxta oqqa bo‘yalgan stolning ustki, sirti yoki qora rangli stol va partalar fonidagi oq qog‘oz, daftarlar ko‘zni tez toliqtiradi, talaba organizmining umumiy charchashi mehnat layoqatining sustlashishiga olib keladi.

¹⁸Арюшин Л.Ф. Цветоведение. –М.: Книга, 1982.

Ko'rish maydonining yon tomonlaridagi yorug'lik taqsimlanishida xonadagi barcha sirtlarni umumiy yoritish muhim ahamiyatga ega. Xonadagi sirtlarning yorug' qaytarish koefitsientlari yuqori bo'lsa, qaytariluvchi tarqoq nurlar bilan yoritiladi. Bunda to'q rang soyalar yo'qolib ketadi.

Kunduz kunlari xona devorlari qaytaruvchi nurlar bilan kamroq yoritilgan bo'ladi. Ikki smenada ishlaydigan ta'lim muassasalarda (ayniqsa, qish paytlarida) ko'rish maydonining yon tomonidagi derazali devorlar sun'iy yoritish manbalaridan tushayotgan nurlar hisobiga yorqinlashadi. Shuning uchun derazani qarama-qarshi tomondagi devor rangiga bo'yash, oynani esa yorug'lik qaytarish koefitsienti devorning yorug'lik koefitsientiga mos rangli parda bilan berkitib quyish lozim.

Yana shuni ta'kidlash kerakki, yorug'lik tushganda yaltirash xususiyatiga ega bo'lgan buyumlar har tomonlama talabga javob beradigan qilib yoritilgan xonalardagi komfortni buzadi.

Ko'rish organi kamroq charchashi uchun auditoriya va ustaxonalarni to'g'ri yoritish bilan birga ulardagi ranglar gammasiga jiddiy e'tibor berish kerak. Auditoriya va ustaxonalarni bo'yash uchun ranglar spektridagi yashil, sariq va oq ranglar eng optimal ranglar hisoblanadi. Chunki ko'z bu ranglarga o'rganishda boshqa ranglarga o'rganishdagiga nisbatan kamroq charchaydi. Shuning uchun auditoriya va ustaxonalarni to'yinganlik darajasi uncha katta bo'lmagan issiq gammaga bo'yash kerak. Issiq yoki sovuq gammadagi ranglarni tanlashda mahalliy sharoitlardan kelib chiqiladi. Katta sirtlarni (devor, pol va hokazolarni) bo'yashda tanlangan ranglar kichik sirtlarda uncha yorqin ko'rinmaydi. Chunki katta sirtlarga xonadagi boshqa sirtlardan qaytuvchi nurlar ko'proq tushadi. Katta sirtlarni kul rang yoki uning yuqorida aytilgan ranglar bilan aralashmasiga bo'yash muvofiq.

Toza oq rang auditoriyalaridagi ichki sirtlarni bo'yash uchun tavsiya etilmaydi, chunki u ranglar yorqinligidan kontrastni juda oshirib yuboradi. Auditoriya va ustaxonalardagi buyum va sirtlarning ayrim qismlarini qora rangga bo'yash xuddi yuqoridagi vaziyatni vujudga keltiradi. Undan tashqari, qora rang o'zining yorug'likni yutish xususiyati bilan xonaning umumiy yoritilganlik darajasiga ham salbiy ta'sir o'tkazadi.

Ta'lim muassasasi binosini rang jihatidan bezashda uning hamma joylarida bir xil rangning qaytarilishi mutlaqo noto'g'ri. Afsuski, ayrim ta'lim muassasalarida bu hol yuz berib turadi. Ta'lim muassasasi koridorlari, auditoriya va ustaxonalarning panellarini bir xil rangga (misol uchun yashil yoki havo rangga) bo'yaladi.

Ranglardagi haddan tashqari monotonlik odamni tez zeriktiradi va charchatadi. Estetik nuqtai nazardan olganda ranglardagi to'yinganlik va yorqinlik darajasi turli variantlarda olingan taqdirda ham talablarga javob bermaydi. Bir xil ranglar charchash, xatto, to'yingan ranglarga ega bo'lgan sirtlar ham uncha nazarga tushmay qolishga olib keladi. Shunga ko'ra auditoriya va ustaxonalardagi ranglar ikki-uch xildan oshmasligi lozim. O'quv yurtidagi umumiy ranglar uyg'unligini saqlash uchun bir xil ranglarning to'yinganlik va yorqinlik darajasi bir necha variantlarda olinishi mumkin. Talabalar yoqtiradigan yorqin, to'yingan ranglarni o'quv mashg'ulotlari o'tkaziladigan xonalarda qo'llash mumkin. Dam olish xonalari, vestibyul, zinapoyalar, oshxona, majlislar zali va boshqa joylarda qo'llaniladigan ranglarning yorqinligi va gammasiga qo'yiladigan qat'iy talablarga javob beradigan ranglardan foydalanish kerak. Bu joylardagi ranglarning yorqinlik jihatidan kontrast bo'lishi talabalarning binoga kirib kelishida, tanaffus paytlarida ularning kayfiyatini ko'taradi.

Ammo yorqin to'yingan ranglar bilan katta sirtlarni bo'yash tavsiya etilmaydi. Chunki bu hol umumiy yoritilganlikni pasaytiradi, talabalarda tig'izlik taassurotlarini keltirib chiqaradi, ularning ko'zini charchatadi.

Ranglarning tusini tanlashda xonalar va boshqa joylarning yoritilganligini to'g'ri baholash kerak. Shundagina auditoriya va ustaxonalarni talab darajasida yoritish, ranglarning mutanosibligiga erishish mumkin.

Jilo va rangni his etish paytida nurning fizik xususiyatlari tufayli yuz beradigan ba'zi qonuniyatlar hozir yaxshi ma'lum. Jilo — yorqin tasavvur hissiyoti faqat ko'zning to'r pardasiga tushayotgan nurning intensivligiga emas, balki ko'zning to'r pardasiga bundan oldingi tushgan nurning intensivligiga ham bog'liqdir. Agar ko'z ma'lum vaqt qorong'ilikda turgan bo'lsa, u sezgirroq bo'lib, nur yorqin bo'lib tuyuladi. Bu hodisani qorong'ulik adaptatsiyasi deb ataladi. Yorqinlikni his etishni

belgilaydigan yana boshqa omil — his etayotgan ob'ektni qurshab turgan maydon yorug'ligining intensivligidir. Qora fon o'rtasida turgan narsa yuzasi yorqinroq ko'rinadi. Uning rangi qo'shimcha nur tushayotgan atrof maydon yoki kenglikdagi yorqinlik kontrasti deb ataladi. Agar qo'ng'ir kvadrat qora fonga qo'yib qaralsa, u yorug' fondagi qo'ng'ir kvadratga nisbatan yorug'roq ko'rinadi¹⁹.

Bundan tashqari, davomli yorug'lik kontrasti ham mavjud bo'lib, bu ko'rilayotgan ob'ektning ta'siridan keyin ham bir oz vaqtgacha davom etadigan ko'rish hissiyotining holatidir. Ravshan yonayotgan elektr lampasiga qarab turib, so'ng mo'tadil yoritilgan devorga qarasak, unda shaklan lampochkani eslatadigan qora dog'ni ko'rishimiz mumkin.

Rang ham xuddi nur va soya singari buyumning shaklini ro'yobga chiqarib, uni bilishga imkon yaratadi. Shu ma'noda shakl buyumning salmoqli jihati bo'lib ko'rinadi. Real hayotda rang shaklni tashkil etuvchi omil sifatida gavdalanadi.

Organizmga rangning ta'siri xususida to'xtaladigan bo'lsak, qizil rang hissiyotni qo'zg'atadi, ko'k rang pasaytiradi, yashil rang tinchlantiradi, deb qaraladi, bu ta'sirning qonuniyati yaxshi o'rnatilgan bo'lsa ham, hozirgi paytda rangning organizmga ta'sirini fiziologik jihatdan izohlab beradigan bironta ham tadqiqot yoki faraz mavjud emas. Bu ta'sirlarni izohlovchi qarashlar orasida eng ko'p tarqalgani qizil rangning olov bilan, yashil rangning maysazor va dalalarning tinchlantiruvchi ta'siri bilan, ko'k rangning suvning sovutuvchi ta'siriga doir qarashdir.

Rassomlar «issiq» va «sovuq» rang degan tushunchalarni ishlatishadi. Bu tushunchalar psixologik jihatdan deyarli o'rganilmagan. Ba'zi olimlar bu atamalar mazkur rang boshqa bir rang tusiga tomon o'zgara boshlagandagina ma'no bildiradi, deb hisoblaydilar. «Iliq» va «sovuq» terminlarining ta'siri asosiy rangdan biroz bo'lsa-da, chetlashgan taqdirdagina yuzaga chiqadi. Masalan, ko'k rang qizg'ishga qaraganda iliqroq bo'lib tuyuladi²⁰.

¹⁹Xayitboyev D.J. Badiiy bezak san'ati asoslari (Metodik qo'llanma). —Urganch.: UrDU, 2005.

²⁰Аксенов Ю., Левидова М. Цвет и линия. —М.: Художник, 1986.

Ranglarning afzalligini aniqlash bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlarda keltirilgan ma'lumotlarda qarama-qarshiliklar mavjud. Ranglarning afzalligi haqidagi qarash ijtimoiy-shaxsiy omillarga bog'liq, deb chiqarilgan xulosa to'g'riroq bo'lar edi. Liboslarning, mebel, kvartira devorlarining rangini yoqtirish — kishining yoshi, kasbi hamda uni qurshab turgan tabiat: o'simlik va hayvonot dunyosining holatiga ham bog'liqdir.

Ko'z bilan ko'rib his etishda buyumning hamda kuzatuvchining o'z harakati ham muhim omillaridan sanaladi. Harakat qilayotgan narsalar bizning diqqatimizni jim turgan narsalarga qaraganda ko'proq o'ziga jalb etadi.

52–rasm. A.Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti o'quv xonasi.

Harakatni ko'rib his etishni tushunish uchun harakatlanayotgandek tasavvur hosil qilishning ahamiyati kattadir. Masalan, atrof — dalaning harakat fonida harakatsiz ob'ektlarning harakatlanayotgandek bo'lib ko'rinishi «harakatsiz» bulut to'dasi orasidagi oyning «parvozi» ham mana shunday tasavvurni beradi. Odatda, bolalar rangdan juda tez va kuchli ta'sirlanadilar. Shuning uchun binolarning qanday rangga bo'yalishi birinchi darajali masaladir. Ko'z bilan ko'rib ishlash uchun eng yaxshi sharoit yaratish bo'yicha ishlangan mamlakatimiz va chet el olimlarining tadqiqotlarida rang masalalarini to'g'ri hal qilish yuzasidan tegishli xulosalar chiqariladi. Bu xulosalar bolalar shug'ullanadigan xonalardagi yorug'lik darajasini, nur mutanosibligini, ular uchun eng ma'qul ranglarni tanlashda katta yordam beradi.

Tajriba auditoriya va ustaxonalarni to'g'ri va funktsional jihatdan ma'qul ranglarga bo'yalsa, talabalarining ishlari yanada jonlanishini va ular o'quv materialini yaxshiroq o'zlashtirishlarini ko'rsatmoqda. Binolarga rang berish masalalari faqat

funksional jihatdan emas, balki hozirgi zamon intererining badiiy muammolari nuqtai nazaridan ham hal qilinmoqda.

O'quv yurtidagi hamma xonalarni ikki guruhga bo'lish mumkin. Bular:

a) o'quv xonalari (52–rasm);

b) dam olish xonalari, zina, majlislar zali va hokazolardan iboratdir (53 va 54–rasmlar).

Birinchi guruhdagi xonalarda ko'z nuri hamda e'tiborni bir yerga to'plab shug'ullaniladi. Bu xonalar oddiy, bir–biriga yaqin och ranglar bilan bo'yaladi.

**53–rasm. A.Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti dam olish
xonasi.**

Ikkinchi guruhdagi xonalar o'z vazifasiga ko'ra rang jihatdan o'quv xonalarining teskarisidir. Majlislar zali, vestibul, oshxona, zinalar rangdor, quvnoq, kontrast ranglarga bo'yalishi lozim. Bu joylarda ranglarning me'yori xususida keskin talablar mavjud emas.

Rang hamda yorug'likning kuchli kontrastlari talabalarda quvnoq kayfiyat yaratishga ko'maklashadi. Ammo bundan mazkur xonalarning devorlari turli–tuman to'q ranglarga bo'yalishi kerak, degan xulosa chiqarmaslik lozim. Bunday ranglar odamlarning jig'iga tegishi, estetik jihatdan esa hech qanday manfaat keltirmasligi shubhasizdir. Bundan tashqari, katta yuzalarning (pol, devor) to'q ranglarga bo'yalishi xonaning yorug'ligiga to'siq bo'ladi. Bu moyli bo'yoqda ham, boshqa xil bo'yoqlarda ham salbiy natijaga olib keladi, xonada ko'rish tiniqligi yo'qoladi, xonaning o'zi «torayib ketadi». Barcha xonalar katta va yorug' xona taassurotini berishi kerak. O'rtacha quyuqlikdagi, to'q rangli bo'yoq bilan kutilgan darajada kuchli va quvnoq taassurot beradigan vaziyatni vujudga keltirib bo'lmaydi. Demak,

mazkur xonalarning pol va devorlarini, eshik va romlarini yorqin rangga bo'yash kerak. To'rt tomondagi devorning pastki qismini (ya'ni panelini), taxtani to'qroq qilish lozim. Kamroq miqdorda ishlatilgan to'q rang xonadagi boshqa ranglarning ravshanligini va yorqinligini kuchaytirib ko'rsatadi.

Xonadagi devorlarning rang kompozitsiyasini dekorativ yoki monumental bezaklar vositasida, shuningdek, ko'rsatmali tashviqot va almashinib turadigan har xil didaktik ekspozitsiyalar vositasida bezash mumkin.

Ikkinchi guruh xonalarga rang tanlashda talabalar xonada qancha vaqt va qaysi vaqtda bo'lishi e'tiborga olinadi.

54–rasm. A.Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universitet foyesi.

Ma'lumki, talabalar kamroq vaqt shug'ullanadigan xonalarni quyuq, ruhlantiradigan rang va ranglar qo'shilmasidan foydalanib bo'yaladi. Talabalar ko'proq vaqt shug'ullanadigan xonalarni esa quyuq ranglardan kamroq foydalanib, yumshoq ranglar bilan bo'yash ma'qul. Yordamchi xonalar, vestibyl va zinalar talabalar kam vaqt bo'ladigan joylar hisoblanadi. Oshxona va majlislar zali esa talabalar ko'proq vaqt foydalanadigan joylardir.

Yana shuni ham nazarda tutish kerakki, ikkinchi guruh xonalari o'zining ahamiyati jihatidan bir xildir. Talabalar o'quv yurtiga kirib keladigan vestibyl hamda majlislar zali ko'tarinki ruh beradigan hamda estetik ta'siri kuchliroq vositalar bilan bezatilishi lozim.

Tayanch tusunchalar: idrok, sirt, spektr, koeffitsient, to'yingan, muassasa, interer, auditoriya, laboratoriya, ustaxona, kutubxona, filtr, applikatsiya, tadqiqot, me'morchilik, kartina, galereya, monoton, zal, vestibyl, panel, axromatik, intensive, funktsional, koridor, spetsifika, xromatik.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Ranglar spektrida mavjud bo'lgan barcha ranglarni nechta asosiy ko'rsatkich bo'yicha xarakterlash qabul qilingan?
2. Jilo nima?
3. «Issiq» va «Sovuq» rang deganda nimani tushunasiz?

Mustaqil ta'lim

1. «Issiq» va «Sovuq» rang tuslarini o'rganish.
 2. Rangning xuddi nur va soya singari buyumning shaklini ro'yobga chiqarib, uni bilishga imkon yaratuvchi jihatlarini o'rganish.
2. Ayrim ranglarning spetsifikatsiya haroratni, kattalikni, og'irlikni va masofani psixologik o'zgarishiga olib keluvchi omillarni o'rganish.

II.3.–§. KOMPOZITSIYANING ASOSIY QONUNIYATLARI

II.3.1.–§. Badiiy bezak ishlarida yozuvlar

Ta'lim muassasasidagi badiiy bezash ishlariga qo'yiladigan estetik talablar ortib borayotgan hozirgi kunda ana shu ishlarning asosiy elementlaridan biri bo'lmish shrift qo'llash san'ati yuqori badiiy sifat darajasiga ko'tarilishi lozim.

Biz harflar vositasida o'z fikrimizni va o'z g'ayalar fikrini uqib olamiz. Bu e'lon, chaqiriq, devoriy gazeta va boshqa ko'rgazmali tashviqot vositalari yordamida amalga oshadi. Bularni bajaradigan yoki unga bevosita rahbarlik qiladigan shaxs shrift nazariyasini va yozish malakalarini egallagan bo'lishi kerak.

Aa Bb Dd Ee Ff Gg
 Hh Ii Jj Kk Ll Mm Nn
 Oo Pp Qq Rr Ss Tt Uu
 Vv Xx Yy Zz O‘o‘
 G‘g‘ Shsh Chch ng ‘
 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi va o‘nlik raqamlar.

Shriftning juda ko‘p turlari mavjud. Fikrimizning dalili sifatida istalgan gazetani olib qarasak, undagi sarlavhalar turli xildagi shriftlardan iborat ekanligini ko‘ramiz.

O'zbekiston adabiyoti va san'ati

Gazeta sarlavhalaridan namunalar.

Soʻzning grafik ifodaliligiga shriftning obrazlilik, shrift kompozitsiyasining tuzilishi va yaxlitligi hisobiga erishiladi. Shrift koʻrgazmali tashviqotning barcha vositalari orqali oʻtadi va mavzuga bogʻliq holda joʻshqinlik va his-tuygʻularni, chaqiriq va osoyishta eslatishni, lirika, assotsiatsiya, yumor, satira va hokazolarni eng aniq ifodalaydigan tasvirga ega boʻlishi kerak²¹.

Keng uchli asboblardan yozish va chizish texnikasini puxta oʻrganish, eng yaxshi shrift namunalarini bemaʼlol bajara olish kishining shrift sohasidagi badiiy bilim saviyasini oshiradi. «Obraz, obrazlilik, — deydi atoqli rassom S.B.Telingater, — kishi tafakkurining ob'ektiv olamni bilish jarayonida, u oʻz fikrini boshqalarga berish uchun turli vositalardan foydalanish natijasida vujudga keladigan sohasidir. San'at asaridagi kabi shrift tasviridagi badiiy obraz butun jarayonning mahsulidir»²².

²¹Xayitboyev D.J. Badiiy bezak san'ati asoslari (Metodik qo'llanma). –Urganch.: UrDU, 2005.

²²Безрукова Е.А., Мхитарян Г.Ю. Шрифты: шрифтовая графика. –М.: Юрайт, 2019.

Agar jurnal va boshqa matbaa mahsulotlarini varaqlasak, ulardagi shriftlar yana ham rang–barangligini ko‘ramiz. Shrift uslublari va turlarining rang–barangligi insoniyat taraqqiyotining uzoq va murakkab bosqichi davomida yuzaga kelgan.

Jahon yozuvi tarixi asosan to‘rtga bo‘linadi:

1. Piktografik (surat ko‘rinishidagi) shrift — dastlabki odamlar qoyalarga surat shaklida tushirgan yozuvlar.

2. Ideografik (ieroglif tarzda) — eramizning dastlabki paytlardagi va savdo aloqalari o‘rnatilgan davlatlar (Misr, Xitoy) yozuvlari.

3. Bo‘g‘inli (bir yozuv belgisi – bo‘g‘in) — Hindistondagi ayrim xalqlarning yozuvi, Yaponiyada bu yozuv Xitoyning ieroglif tarzidagi yozuvi bilan birga qo‘llangan.

4. Harfiy tovushli – (fonematik) — tillarning fonematik tarkibini aks ettiruvchi yozuv.

Tayanch tushunchalar: e‘lon, chaqiriq, devoriy gazeta, sarlavha, grafik, obraz, asbob, matbaa, piktografik, ideografik, ieroglif, fonematik.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. So‘zning grafik ifodaliligi deganda nima tushunasiz va u nimaga bog‘liq?

Mustaqil ta'lim

1. Jahon yozuvi tarixini o‘rganish.

2. Piktografik — surat ko‘rinishidagi shriftlarni o‘rganish.

3. Ideografik — ieroglif tarzidagi shriftlarni o‘rganish.

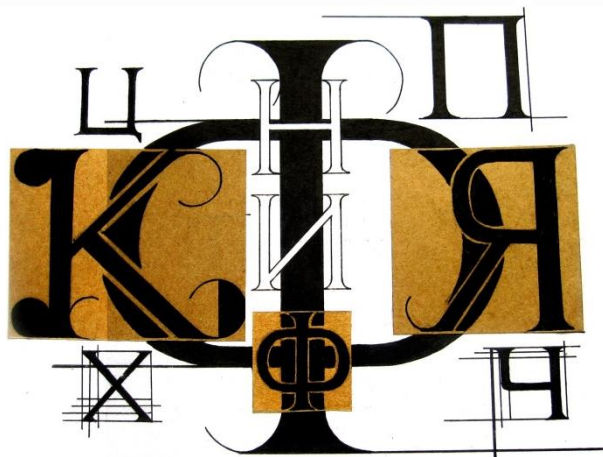
Amaliy va badiiy bezak san'ati

A B D E F G H I J K L M
N O P Q R S T U V X Y Z
O' G' SH CH NG '
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Amaliy va badiiy
bezak san'ati

*Yo'qolsin
Ko'krupsiya!!!*

Калли-
графия

НЕ УСПЕЕШЬ
НАЙТИ
СМЫСЛА
ЖИЗНИ
как это
уже
пациентам
ДЖОРДЖ КАРЛИН

II.3.2.–§. Yozuv kompozitsiyasi e'lon, shior, tabrik matni kabi yozuvlarni yozish

Harflar va yozuvlar doimo takomillashib borgan, bu jarayon hozirgi bosqichda ham davom etmoqda. Shriftlarning ayrim nazariy asoslari o'zgarib borsa–da, lekin shrift va shriftli kompozitsiyaga bo'lgan asosiy talablar o'zgarishsiz qolmoqda.

Harflarning sifat xarakteristikasi bo'lmish qo'shimcha belgilar ham borki, ular harflarning nisbatlari, yo'g'onligi, chiziqlarning qalinligi bo'lib, quyidagilardan iborat:

- harflar enining balandligiga nisbati;
- harflarning balandligi;
- asosiy va birlashtiruvchi chiziqlarning kontrastligi;
- ularning tik yoki og'ma bo'lishi;
- kemtik, pastga va yonga chiqadigan elementlarning xarakteri va boshqalar.

Badiiy bezash ishlarida ko'proq plakat shrifti qo'llaniladi. Ulardan chaqiriqlar yozishda, ko'rgazmali tashviqot ishlarida, devoriy gazetalar va e'lonlar yozishda foydalaniladi. Plakat shriftlarning afzalliklari shundaki, ularni yozish aytarli qiyinchilik tug'dirmaydi. Shrift belgilari sodda va tushunarli bo'lgani uchun tuzilgan matnlar tez va oson o'qiladi.

Yozuvlarning badiiy–obrazli va kompozitsion mohiyati ko‘p jihatdan shriftlarga bog‘liqdir. Shriftlar nisbatining turli variantlari mavjud. Masalan, vertikal (asosiy) chiziqlari baland. Eni qisqa olingan cho‘zinchoq shriftlar yoki, aksincha, gorizontaal o‘qdagi o‘lchami katta, vertikal o‘qdagi o‘lchami juda qisqartirib olingan shriftlar va hokazo. Shriftlarning nisbati 1:1 dan 1:2 gacha turlari badiiy bezash ishlarida ko‘proq qo‘llanadi. Yozuvlarning o‘qilishini yengillashtirish maqsadida ayrim hollarda odatdagi nisbatlardan chetlashish mumkin. Ma'lumki, inson ko'zi yaxshi ilg'ashi uchun nisbati 3:5 bo'lgan shriftlar qulaydir.

Shriftlarning yana bir sifati–chiziqlarning yo‘g‘on yoki ingichkaligi matnlarning ma'naviy va badiiy ahamiyatini ochib beruvchi omil hisoblanadi. Yo‘g‘on chiziqni shriftlar bilan yozilgan yozuvlar fon bilan o‘ziga xos kontrast hosil qilib, oson o‘qiladi.

Harflarning chiziqlari yo‘g‘on bo‘lishi ayrim dekorativ ishlarga uncha mos kelmasligi, ular o‘zining konstruktiv tuzilishiga ko‘ra umumiy qatordan ajralib qolib, bajarilayotgan ishning sifatiga salbiy ta'sir ko‘rsatishi mumkin.

Bunday hollarda shrift chiziqlarning yo‘g‘onligini o‘zgartirishga to‘g‘ri keladi.

Tayanch tusunchalar: e'lon, shior, tabrik, og‘ma, xarakter, plakat, vertical.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Sifat xarakteristikasi bo‘lmish qo‘shimcha belgilar ham bormi?
2. Harflarning nisbatlari, yo‘g‘onligi, chiziqlarning qalinligi shriftlarning nimasini belgilaydi?

Mustaqil ta'lim

1. Badiiy bezash ishlarida ko‘proq qaysi shriftlardan foydalanilishini o‘rganish.
2. Yozuv kompozitsiyasi e'lon, shior, tabrik matni kabi yozuvlarni mashq qilish.

II.3.3.–§. Shrift, visual komunikatsion belgilar

Shriftlarning og‘ma bo‘lishi ham o‘ziga xos ahamiyatga ega. Bunda harflarning chiziqlari vertikal holatdan 7% og‘ma bo‘lishi tavsiya etiladi. Bundan ortiq og‘dirib yozilgan shriftlar xuddi omonatdek ko‘rinishga ega bo‘lib, ularni o‘qish qiyinlashadi.

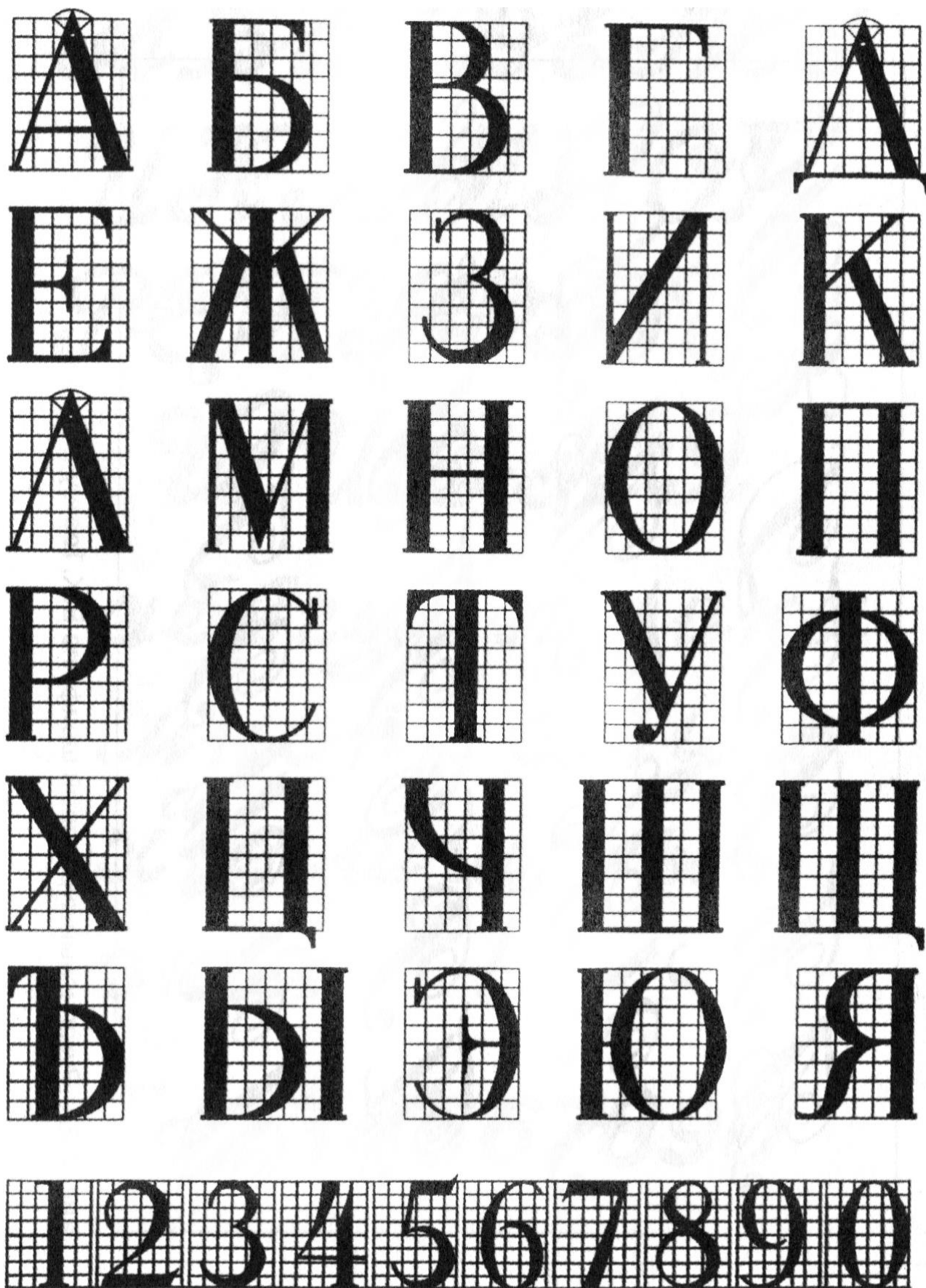
Plakat shriftning ko‘pgina belgilari klassifikatsiyada ko‘rsatilmagan. Masalan, «O» harfi to‘g‘ri to‘rtburchakdan tortib aylana shakligacha ko‘rinishlarda yozilishi mumkin. Shriftlarning tutashish joylari to‘g‘ri to‘rtburchak yoki silliq aylanasimon bo‘lishi alifbodagi hamma harflarga tegishli bo‘lishi kerak. Aynan shu bilan «shrift garniturasiga» tushunchasining mohiyati xarakterlanadi, ya'ni hamma harf va raqamlar bir xil xarakter kasb etadi.

Yuqorida ko‘rilgan shrift garniturasiga kiruvchi harflar chiziqlarining yo‘g‘onligini orttirish yoki kamaytirish hisobiga qiziqarli grafik natija olish mumkin.

Bunda harf va raqam belgilariga turli kontrast berish yoki ularni og‘ma holda tasvirlash nazarda tutilmoqda.

Lotincha kursiv va yengil usuldagi shriftlar o‘quv yurtlarida amalga oshirilayotgan kundalik badiiy bezash ishlarida keng qo‘llanilmoqda.

Lotin va kursiv shrifti asosida grafik ravonlik yotadi. Kursiv shriftining eng asosiy farqlanuvchi belgisi «G» va «T» harflarining shaklidir. Shuning evaziga qator

G, T

variantlarda shrift qatorlari jiddiy tusdagi ritmik qatorlar bo'lib ko'rinadi.

Ayrim hollarda ritmik bir xillik monotonlikni keltirib chiqaradi va shriftni o'qish qiyinlashadi. Faqat elementli

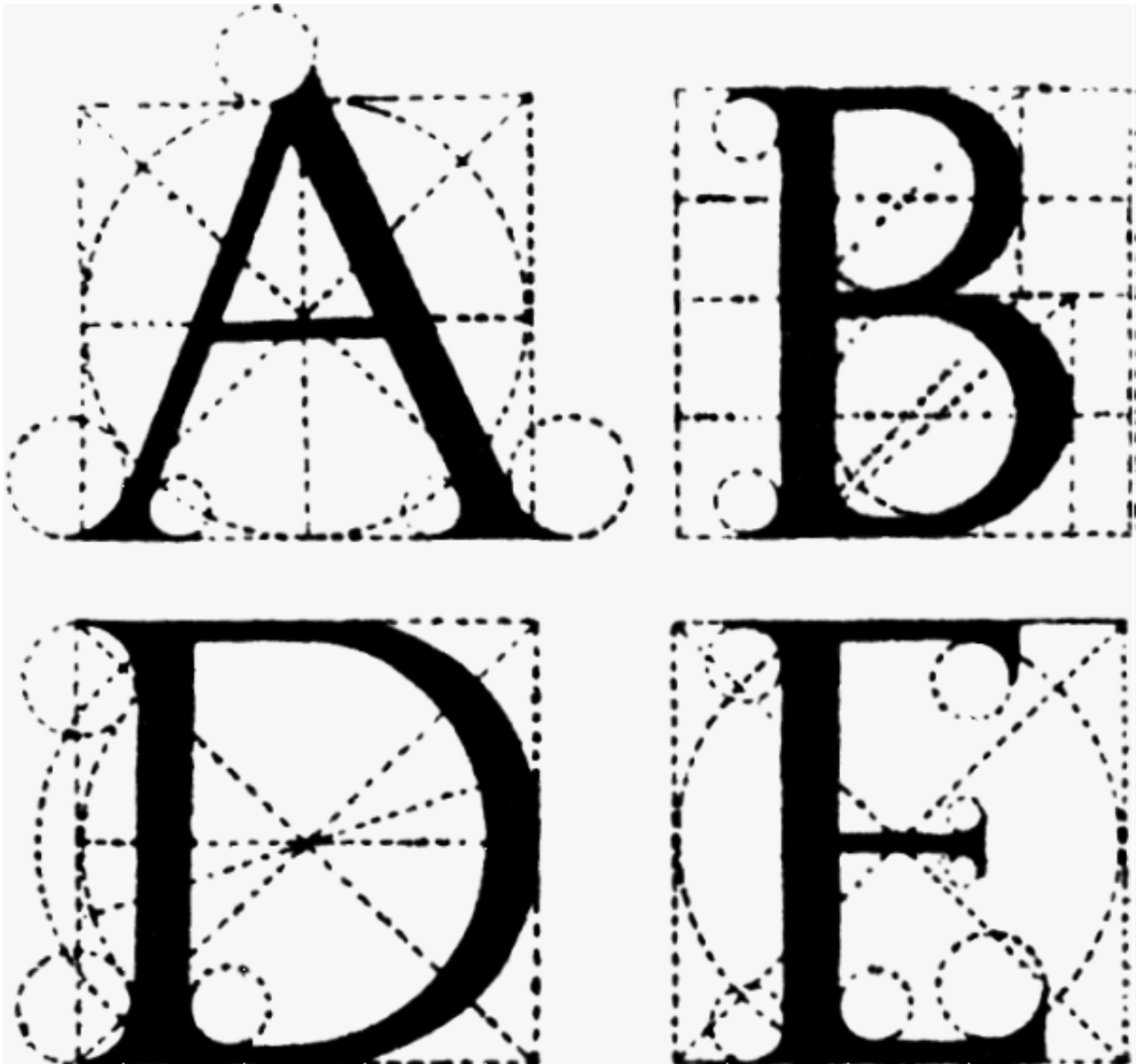
(«O», «O'», «Q», «B», «D», «J», «S», «h», «q») harflar matnga biroz jonlantirish kiritadi.

O, O', Q

B, D, J, S,

h, q

Agar badiiy bezash ishlarida kursiv shriftda ishlangan yozuvlar bir yoki ikki qatordan oshmasligini hisobga olsak, bu monotonlik keltirib chiqarmaydi va matnni bemaolol o‘qish mumkin bo‘ladi.

Yengil yozma usuldagi shriftlardan devoriy gazetalar va turli xildagi e'lonlar yozishda, ozgina vaqt sarflab, tez bajarish talab etilgan ishlarda foydalanish mumkin. Turli matolarga bajarilgan bunday yozuvlar faqat bir stend doirasida emas, balki butun bir intererni bezashda muhim dekorativ–badiiy vazifani bajaradi.

Aytish mumkinki, yengil yozma harflar bitilgan matn dekorativ ma'noli yozuvdir. Shriftlarning boshqa turlarida bo‘lganidek, qo‘l yozma harflar bilan yozishning ham qator turlari mavjud. Ular hamma guruhlar uchun umumiy bo‘lgan kompozitsion belgilarga mos holda hal etiladi. Harflar balandligi va eni nisbatini

kattalashtirib yoki kichiklashtirib olish yozuv qatorlarini yoyilgan va yig'ilgan qilib ko'rsatadi. Uzun so'zlarni ma'lum chegaralangan o'lchamdagi yuzaga sig'dirish lozim bo'lsa, harflarning nisbati kichikroq qilib olinadi, kichikroq matn bilan yuzani to'ldirishda esa harflarning o'lchamlari kattalashtiriladi. Harflarning chiziqlarini yo'g'onlashtirilsa, jummalarni o'qish qiyinlashadi. Harflar nisbati o'rtacha bo'lsa, jumla yaxshiroq o'qiladi.

Yozma harflardan foydalanganda matn mazmuni e'tiborga olinadi. Bunday harflar bilan turli bayramlarga, badiiy kechalarga taklifnomalar yoziladi. Jiddiy matnlarni esa to'g'ri harflar bilan yozish tavsiya etiladi.

Yozma harflarda yozilgan matnlar ta'sirchan bo'lishida uni bajarayotgan rassomning fantaziyasi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tayanch tusunchalar: variant, alifbo, garniture, kursiv, ritmik, matn, taklifnoma, rassom.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

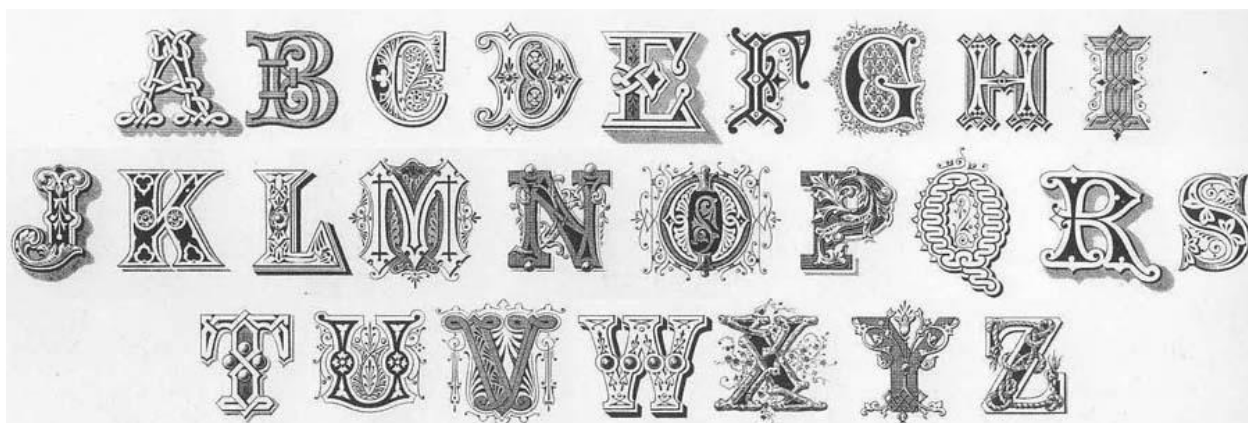
1. Shrift garniturasiga kiruvchi harflar chiziqlarining yo'g'onligini orttirish yoki kamaytirish hisobiga qiziqarli grafik natija olish mumkinmi?

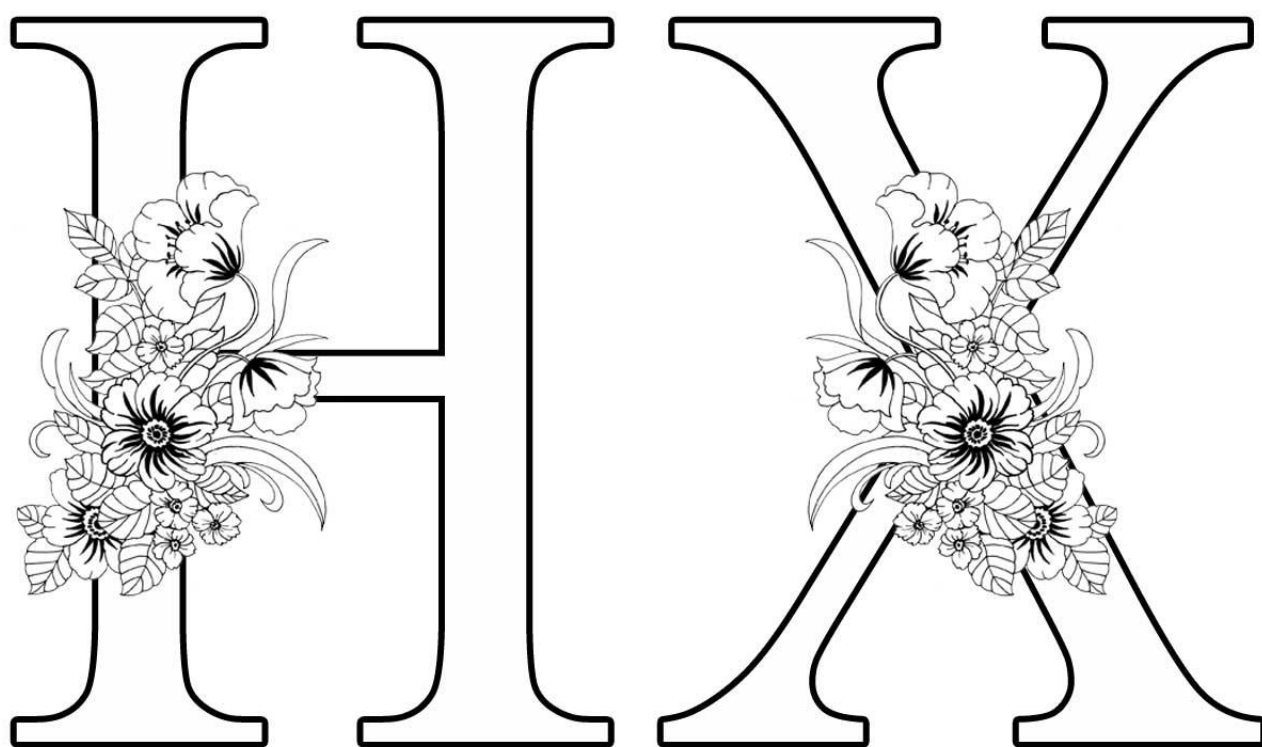
Mustaqil ta'lim

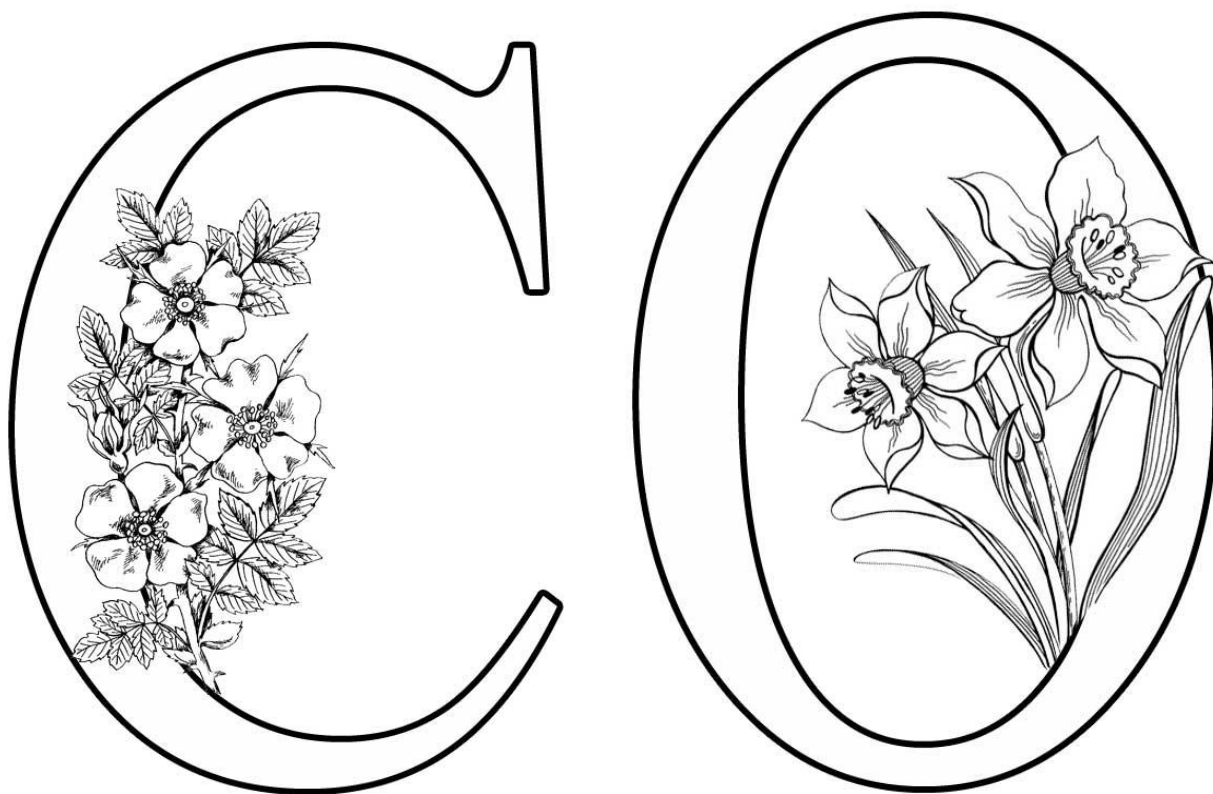
Quyidagi harflarni namunada keltirilganidek yozib mashq qiling.

A B C D E F G H
I J K L M N O P
Q R S T U V W
X Y Z , . ! ?

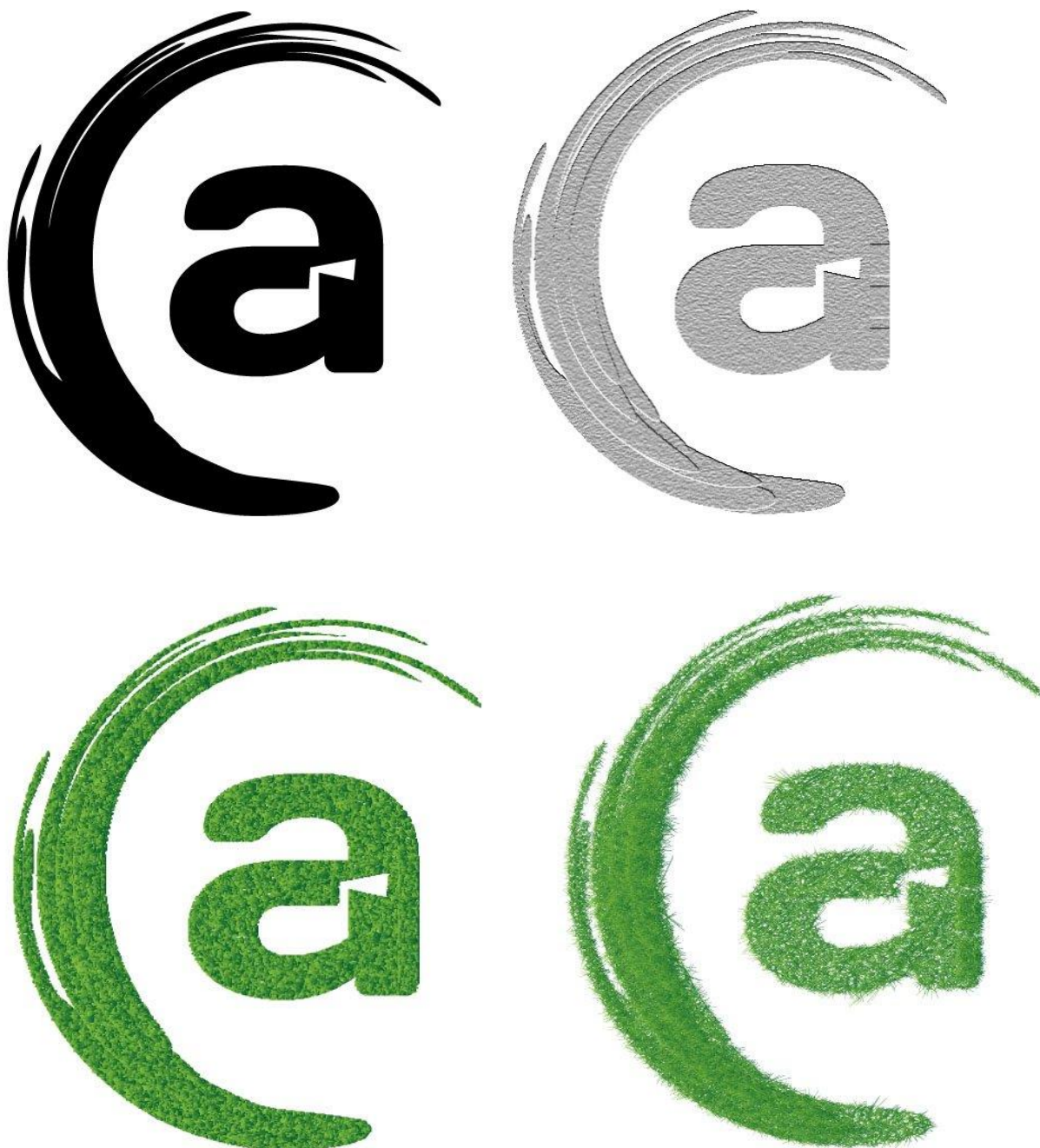
КЛЕ
инсон қандай рул бошқаради?

II.3.4.–§. Plakat shriftini yozib, rangda bo'yash

O'quv yurtlarida amalga oshirilgan badiiy bezash ishlarida qo'llangan shriftlarni kuzatar ekanmiz, aksariyat hollarda harf shakllari noto'g'riligini ko'ramiz. Xatolar shulardan iboratki, ularda shriftlarning yagona strukturasi, harflarning guruhlarini tashkil etuvchi xarakterli belgilarga, harflarning nisbati va chiziqlarining yo'g'on–ingichkaligiga amal qilinmagan.

Buning asosiy sabablaridan biri, ko‘chalarga osilayotgan bonnerlarni mazsus bilim va ko‘nikmaga ega bo‘lmagan xodimlarni befarqligi hamda reklama va e‘lonlarni nazoratga olinmaganligida, deb bilamiz. Ma'lumki, bugungi kunda lanshaft dizayni rivojlanib borayotganligini inobatga olib, o‘simlik yozuvini misol tariqasida keltirdik.

O‘simlik (yoki buta) bilan chiroyli yozish, har doim insonga juda ijobiy ko‘tarinkilik va bahoriy kayfiyat baxsh etadi. Ushbu qo‘llanmada biz lanshaft dizaynida o‘tlardagi vektorli yozuvni qanday qanday qilib amalga oshirishni o‘rganamiz.

Har qanday soʻzni chiroyli va agar iloji boʻlsa, qalin qilib yozish maqsadga muvofiq. Umuman olganda siz har qanday belgidan foydalanishingiz mumkin. Yaratilgan eskizlar asosida chiziqlar chizib chqiladi. Parametrlarning qolgan qismiga tegilmaydi. Siz tezroq ishlov berish uchun kuzatuv uslubini darhol saqlashingiz mumkin. Tekshiruvdan soʻng ob'ektni joylashtirishni takrorlang. Shuni ta'kidlash joizki, parametr maksimal ranglar sonini sizning ixtiyoringiz bilan oʻzgartirilishi mumkin. U qanchalik kichik boʻlsa, surat oxirida ancha kattaroq boʻladi, kattaroq boʻlsa, manba nisbatan kattaroq boʻladi.

Kuzatib boʻlgach, baʼzi joylarda qora chiziqlar paydo boʻladi. Ularni tozalab tashlash kerak. Albatta, bu sizning xohishingizga moslashtirilishi mumkin. Koʻrib

turganingizdek, chiroyli maysali yozuv tayyor bo'ldi. Zotan yomon emas, lekin biz yanada go'zalroq yozuv yaratishimiz mumkin.

«Q», «O'» harflarni yasash uchun esa «O» harfiga bitta belgi qo'yish kifoya. «T» harfi ham xuddi shunday xususiyatga ega.

«I» harfning tuzilishi «J», «L» harflari bilan teng qilib yozilmasada, ularga o'xshash. «K» harfini yozishning bir necha variantlari bo'lib, aniq bir variantni alifbodagi boshqa harflarning konstruktiv tuzilishidan kelib chiqadi. Uning o'ng tomonidagi chiziqlari chap tomondagi vertikal chizig'ining o'rtasiga asosiy yo'g'onlikda tutashtiriladi. Agar yuqorida ko'rsatib o'tilgan harflarning asosiy chiziqlari vertikal holatda bo'lib, yuqori tutashtiruvchi chizig'ining o'ng tomoni to'g'ri burchak, chap tomoni silliqashtirilgan holda birlashtirilsa, «K» harfi ham xuddi shu garnituraga mos qilib olinadi, ya'ni o'ng gorizontal chizig'ining yuqori va pastki qismlaridan yarim katak o'ng tomonga burib ko'rsatiladi. Ayrim hollarda matnning o'qilishini osonlashtirish maqsadida soddalashtirib yuborish mumkin.

Qolgan harflarning yozilishini ham asosan kataklar orqali o'rganish maqsadga muvofiqdir. Harflar garniturasidagi qoidalar raqamlarga ham mos keladi. Boshqa hollarda esa raqamlarni matnning mazmuni va mohiyatiga moslab, matndagi harflar bilan hamohang o'qiladigan ko'rinishda yozish mumkin. Buning uchun turli guruhdagi harflarning konstruktiv tuzilishiga qo'yiladigan talablardan ongli ravishda chetlashishga to'g'ri keladi.

Tayanch tusunchalar: bonner, reklama, lanshaft, dizayn, o'simlik, buta, vektorli yozuv, parametr.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. O'simlik (yoki buta) bilan chiroyli yozishning afzalliklari nimada deb o'ylaysiz?

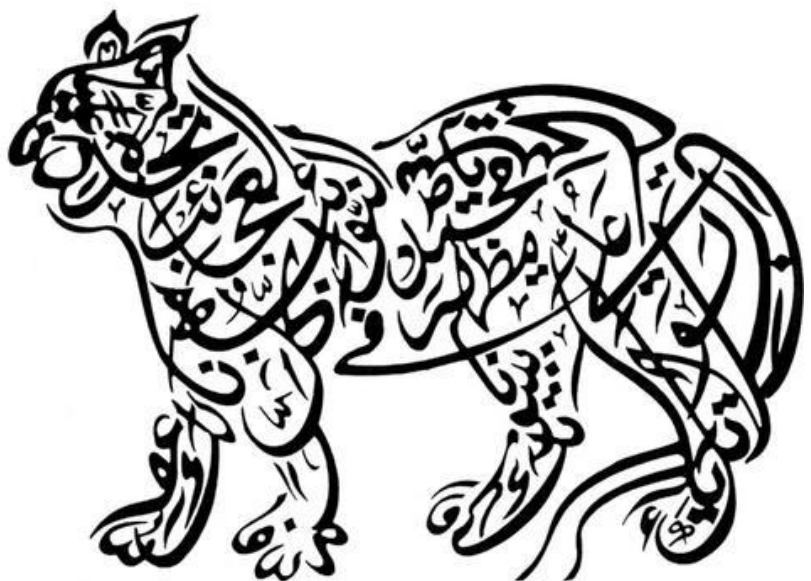
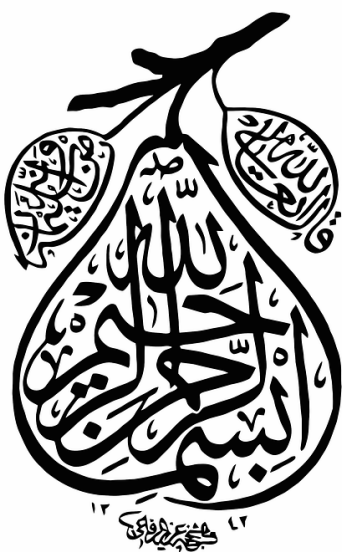

Mustaqil ta'lim

Quyidagi harflarni namunada keltirilganidek yozib mashq qiling.

muslim

المسلمون

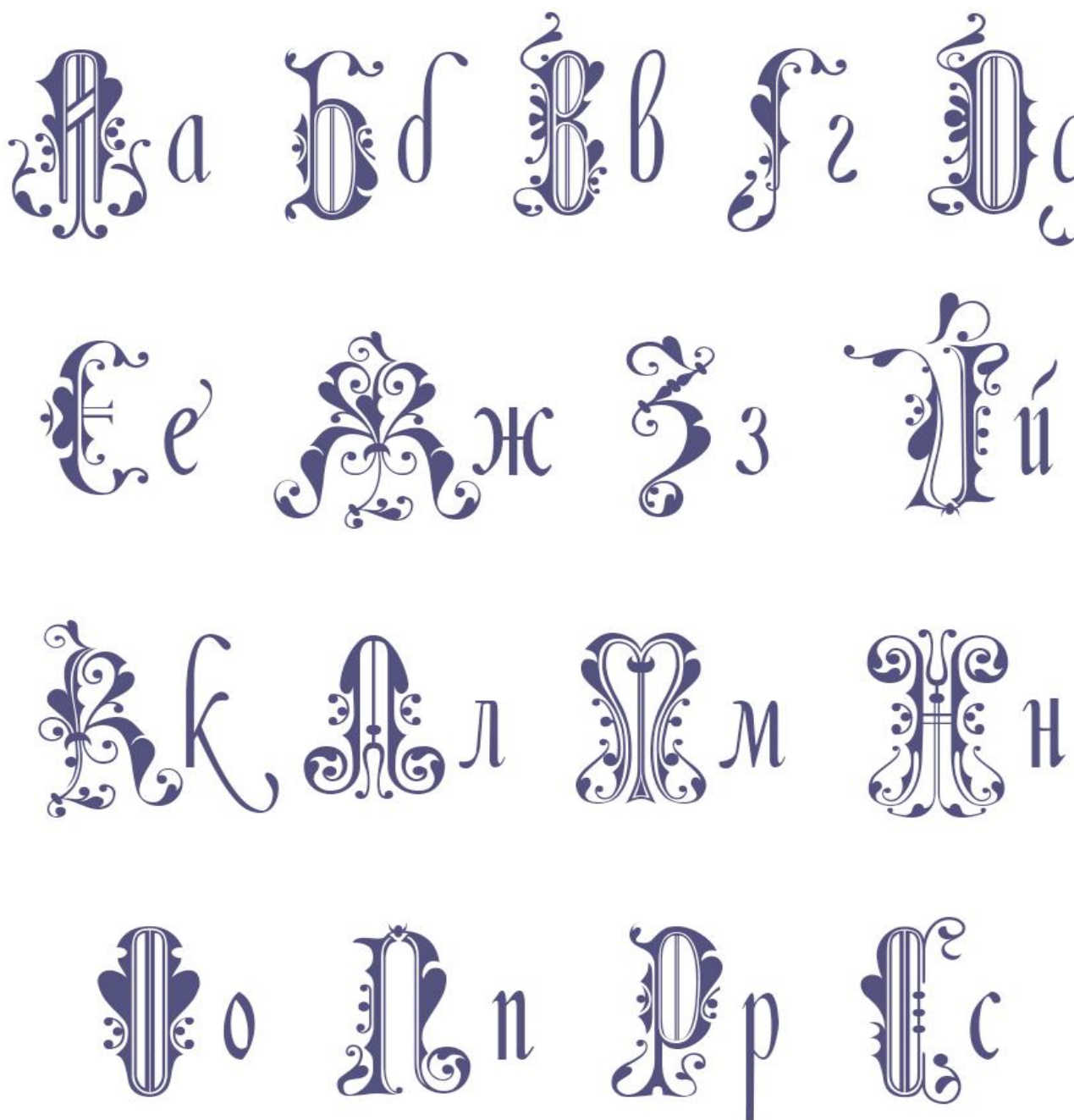

5 Z B

A L

G O

D V

II.3.5.–§. Namuna asosida harflar va sonlarni yozish. Yozilgan harflarni rangda bo'yash

Badiiy bezash ishlari bo'yicha amaliy ko'nikmalarni takomillashtirishning birinchi bosqichida konstruktiv tuzilishi jihatdan eng sodda bajarilishi qulay plakat shriftlari o'rganiladi. Harflarni aniq yozish o'zlashtirilgach, biror matnni yozishda

yuqorida aytilganidek, vertikal va gorizontal yoʻnalishlarda boʻlingan kataklardan foydalanilmaydi. Chunki bu ish koʻp vaqt oladi. Matnni yozish uchun harflar balandligi va pastki asoslarini chegaralab turadigan parallel joylashgan ikkita gorizontal chiziqning oʻzi kifoya qiladi. Harf chiziqlarining yoʻgʻonligi bir xil boʻlishi uchun yozadigan qurol (moʻyqalam, plakat perosi) tanlab olinadi. Harflar orasida ilgari aytilganidek, ularning turlariga qarab bir yoki yarim katakka teng joy qoldiriladi. Soʻzlar orasi esa bitta harf eniga barobar boʻladi.

Bu usul doim ham yozuv va matnlarning ritmik qator boʻlishini taʼminlamaydi. Buning sababi shundan iboratki, alifbodagi harflar turli konstruktiv tuzilishga egadir.

Toshkent – Sharq mash'ali. — jumlasida

mash'al soʻzi asossiz alohida yozilmoqda. Uning toʻgʻri kompanovkasi quyidagicha boʻladi:

Toshkent – sharq mash'ali!

Yoki:

Toshkent –

Sharq

mash'ali!

Bu soʻzlarning har birini alohida–alohida qatorga yozish ham mumkin. Matnlarni yozishda ularni oldin yaxshilab oʻylab olish kerak. Matndagi asosiy gʻoyani shriftlarning kontrasti, rangi, garniturasini va oʻlchamlarining katta kichikligi ochib beradi.

Tayanch tusunchalar: plakat, matn, vertical, gorizontal, plakat perosi, kompanovka, g'oya, contrast.

MAVZUNI MUSTAXKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

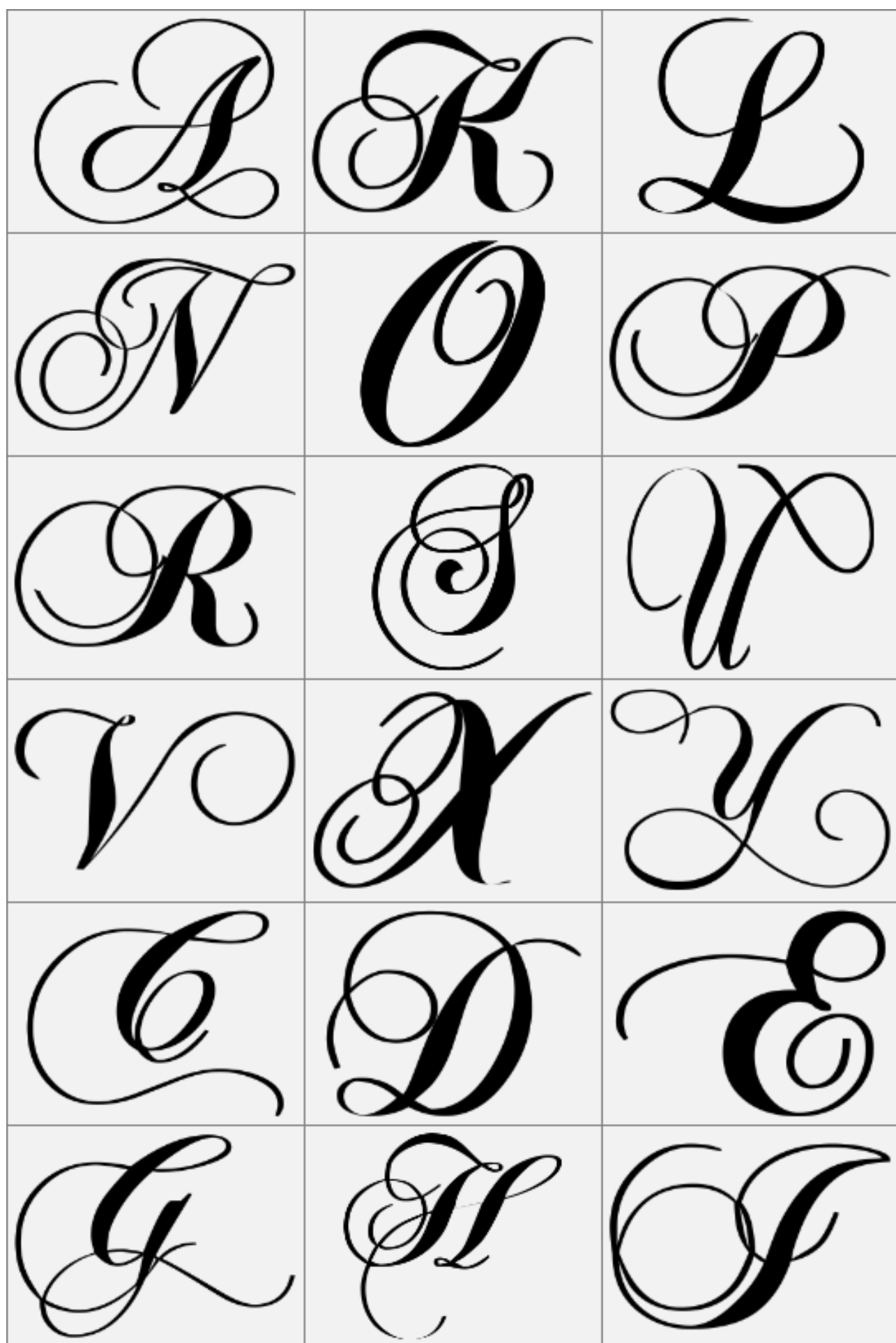
1. Alifbodagi harflarning konstruktiv tuzilishi haqida nimalarni bilasiz?
2. So'zlar orasi nimaning o'lchamiga barobar bo'ladi?

Mustaqil ta'lim

Quyidagi harflarni namunada keltirilganidek yozib mashq qiling.

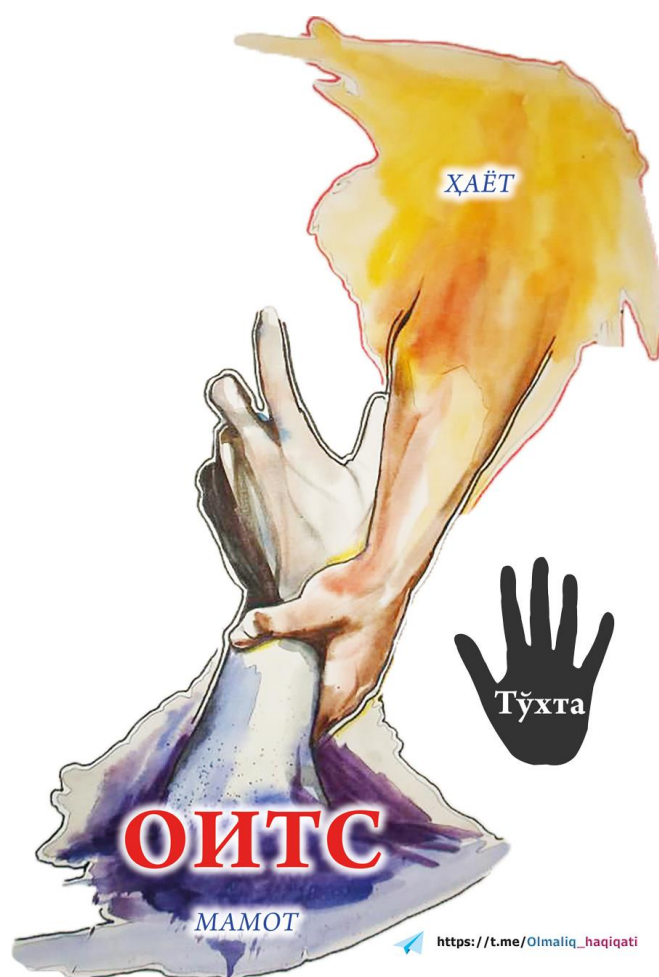
SOG'LOM turmush tarzini tanlang!

TAMAKIGA

YO'Q

DENG!

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.: O'zbekiston, 2014, –46 b.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. –T.: Ma'naviyat, 2008, –176 b.
3. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi «Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash — yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi» mavzusidagi mahruzasi. //Xalq so'zi, 2016 yil, 8 dekabr.
4. Mirziyoev Sh.M. «Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz». O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi. –T.: O'zbekiston, 2016, –56 b.
5. Mirziyoev Sh.M. «Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib – intizom va shaxsiy javobgarlik — har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi shart». O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollari bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. –T.: O'zbekiston, 2017, –104 b.
6. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. –T.: O'zbekiston, 2017, –486 b.
7. 2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha harakatlar strategiyasi. –T.: 2017.
8. Abdullaev N. San'at tarixi (1 tom). –T.: O'qituvchi, 1986.
9. Abdullaev N. San'at tarixi (2 tom). –T.: San'at, 2001, –192 b.
10. Abdirasilov S., Azimov V. Rangtasvir. –T.: Musiqqa, 2011.
11. Abdirasilov S.F., Boymetov B.B., Tolipov N.X. Tasviriy san'at. –T.: Ilm ziyo, 2010, –176 b.
12. Abdirasilov S., Hasanov M. Rasm o'qitish metodikasi. –T.: Iqtisod–Moliya, 2010.

13. Abdirasilov S., Tolipov N. Rangtasvir. –T.: Bilim, 2005.
14. Axmedov M.B., Xolmatova F.M., Rasulov M.A., Isayeva D.B. Rangtasvir (Metodik qo‘llanma). –T.: BROK CLASS SERVIS, 2016, –108 b.
15. Bammes G. Der nackte Mensch. –Dresden.: 1997.
16. Boymetov B.B. Qalamtasvir. –T.: Ilm ziyo, 2007.
17. Bulatov S.S. Ganchkorlik (5 sinflar uchun qo‘llanma). –T.: O‘qituvchi, 1997.
18. Bulatov S.S. Ganchkorlik (6 sinflar uchun qo‘llanma). –T.: O‘qituvchi, 1997.
19. Bulatov S.S. Ganchkorlik (7 sinflar uchun qo‘llanma). –T.: O‘qituvchi, 1997.
20. Bulatov S.S., Dadashev L. Naqsh alifbosi. –T.: Cho‘lpon, 1999.
21. Bulatov S.S., Muxtorov A. Ganchkorlik san'ati. –T.: Musiqqa, 2006, –124b.
22. Egamov A., Boymetov B. va Aminov X. Chizmatasvir (KHKlar uchun o‘quv qo‘llanma). –T.: Sharq NMAK, 2011.
23. Hasanov R. Maktablarda tasviriy san'at mashg‘ulotlarini takomillashtirish yo‘llari. –T.: O‘qituvchi, 1986, 96 b.
24. Joseph Shepherd. Realistik Figure Drawing. –Cincinnati, Ohio.: «North Light Books», 1991, –144 p.
25. Masharipova S.A. San'at, arxitektura va shaharsozlik tarixi. –T.: TAQI, 2013, –126 b.
26. Metodo Professionale. Il Figurino di Moda. Milano, 2005. –362 p.
27. Nabiev M. Rangshunoslik va rangtasvir texnologiyasi. –T.: O‘qituvchi, 1995, –48 b.
28. Oripov B.N. Tasviriy san'at asoslari. –Namangan.: NamDU, 1994, –56 b.
29. Oyidinov N. Rassom o‘qituvchilar tayyorlash muammolari. –T.: O‘qituvchi, 1997, –215 b.
30. Oyidinov N. O‘zbekiston tasviriy san'ati tarixidan lavhalar. –T.: O‘qituvchi, 1997, –126 b.

31. Tojiyev B., Isahojiyeva N. Qalamtasvir, rangtasvir va kompozitsiya asoslari. –T.: Sharq NMAK, 2011.
32. Umarov A., Ahmedov M. Tasviriy san'at atamalarining izohli lug'ati. –T.: O'qituvchi, 1997, –36 b.
33. Xayitboyev D.J. Badiiy bezak san'ati asoslari (Metodik qo'llanma). – Urganch.: UrDU, 2005.
34. Xalilov R.Sh. Akvarel. –T.: Navruz, 2013.
35. Абдуллаев Н. Шарқ халқлари санъати тарихи. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2007.
36. Абдуллаев Н. Ўзбекистон санъати тарихи. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2007.
37. Аксенов Ю., Левидова М. Цвет и линия. –М.: Художник, 1986.
38. Арюшин Л.Ф. Цветоведение. –М.: Книга, 1982.
39. Ахмедов М.Б. Ёғоч ўймакорлиги. –Т.: Иқтисод–Молия, 2007, –108 б.
40. Ахмедов М.Б. Ёғоч ўймакорлиги.–Т.: Адабиёт учқунлари, 2017,–220б.
41. Безрукова Е.А., Мхитарян Г.Ю. Шрифты: шрифтовая графика. –М.: Юрайт, 2019, –116 с.
42. Бекмуродов М., Қуронбоев Қ., Тангриев Л. Ҳаракатлар стратегияси асосида жадал тараққиёт ва янгиланиш сари. –Т.: Ғофур Гулом номидаги нашриёт–матбаа ижодий уйи, 2017, –92 б.
43. Бёрн Х. Динамическая анатомия для художников. –Нью–Йорк.: 1990.
44. Боситхонов З. Ҳандасий нақш (гириҳ)ларнинг ечимлари. –Т.: «Очиқ Жамият Институту Кўмак Жамғармасининг Ўзбек Ваколатхонаси» нашриёти, 2002, –88 б.
45. Булатов С.С., Ахмедов М.Б. Бадий таълимнинг фалсафий асослари (монография). –Т.: Фан ва технология, 2010, –168 б.
46. Булатов С.С., Ахмедов М.Б., Рахимов Н. Материалшунослик. –Т.: ТДПУ, 2004, –40 б.
47. Булатов С.С., Ахмедов М.Б. Хива наққошлик мактаби. –Т.: Билим жамияти, 1994, –30 б.

48. Булатов С.С., Ашурова М.О. Амалий санъат қисқача луғати. –Т.: Қомуслар Бош тахр. 1992, –48 б.
49. Булатов С.С. Ганчкорлик. –Т.: Ўқитувчи, 1989, –80 б.
50. Булатов С.С., Жабборов Р. Тасвирий санъат асарларининг фалсафий ва психологик таҳлили (монография). –Т.: Фан ва технология, 2010, –160 б.
51. Булатов С.С., Йўлдошев Ғ. Ашёларга бадиий ишлов бериш. –Т.: Шарқ, 2007, –80 б.
52. Булатов С.С., Йўлдошев Ғ. Ашёшунослик. –Т.: Шарқ, 2007, –88 б.
53. Булатов С.С., Мансуров У. Миллий меъморчиликда амалий санъат фалсафаси (монография). –Т.: Фан, 2005, –220 б.
54. Булатов С.С. Рангшунослик. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. 2009.
55. Булатов.С.С., Салимов.С.Н., Мухторов А. Шердор мадрасаси безакларининг сирли олами. –Т.: Талқин, 2007.
56. Булатов С.С., Шобаратов П.П., Расулов М.А. Наққошлик. –Т.: Иқтисод–Молия, 2010, –368 б.
57. Булатов С.С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. –Т.: Меҳнат, 1991, –384 б.
58. Ваймарн Б. Архитектурно–декоративно искусство Узбекистана. –М.: Гос. Архитектура изд–во. 1984, –62 б.
59. Валиев А.Н. Перспектива. –Т.: Ворис–нашриёт, 2009, –192 б.
60. Вахитов М.М., Мирзаев Ш.Р. Меъморчилик. (I қисм. Меъморчилик тарихи). –Т.: Тафаккур, 2010, –368 б.
61. Гавриляченко С.А. Композиция в учебном рисунке. –М.: Изд.–во СканРус, 2010, –192 с.
62. Гончарова П.А. Бухоро зардўзлик санъати. Альбом. –Т.: Ўзбекистон, 1986, –112 б.
63. Джек Хамм. Как рисовать голову и фигуру человека. –Минск.: Попурри, 2007, –126 с.
64. Дўстметова З. Меъморчилик асослари. –Т.: Шарқ. 2007.

65. Зайцев А. Наука о цвете и живописи. –М.: Искусство, 1986.
66. Зохидов П.Ш. Меъмор олами. –Т.: Қомуслар бош тахририяти, 1996.
67. Йўлдошев Ғ. Лойихалаш. –Т.: Шарқ, 2007, –104 б.
68. Курушин В.Д. Дизайн и реклама. –М.: ДМК Пресс, 2006.
69. Ли Н.Г. Рисунок. Основы учебного академического рисунка. –М.: Изд.-во Эксмо, 2005, –480 с., илл.
70. Манакова В.Н. Ўзбек хонадонининг бадиий безаш маданияти. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги «Адабиёт ва санъат» нашриёти, 1989, –184 б. ил.
71. Мирзааҳмедов М.Х., Эргашев С. Ёғоч ўймакорлиги. –Т.: Ўқитувчи, 1995, –64 б.
72. Нозилов Д.А. Марказий Осиё меъморчилигида интерьер. –Т.: Фан, 2005, –216 б.
73. Нуртаев Ў. Рангшунослик асослари. –Т.: Илм зиё, 2008.
74. Рафаил Тоқтош. Уста Қодиржон Ҳайдаров (Ҳаёти ва ижодий фаолияти). –Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2003, –72 б.
75. Семченко П.А. Основы шрифтовой графики. –Мн.: Выш. Школа, 1978, –96 с.
76. Смирнов С.И. Шрифт в наглядной агитации. –М.: Плакат, 1987, –192 с.
77. Сойибов Т. Композиция. –Т.: Ўзбекистон, 1999.
78. Соловьев С.А. Декоративное оформление. –М.: Просвещение, 1987, –144 с.
79. Сотиболдиев З.Ш. Дизайн асослари. –Т.: Иқтисод–Молия, 2007, –108 б.
80. Сулаймонов А., Жабборов Б. Тасвирий санъатда оқим ва йўналишлар. –Т.: Республика таълим маркази, 2008.
81. Толипова Н.Н. Уста Абдуғани Абдуллаев (Ҳаёти ва ижодий фаолияти). –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002, –112 б.
82. Хейл Р.Б. Рисунок. Урок старых мастеров. –М.: Изд.-во Астрель, 2006, –271 с.: илл.

83. Холматов Б.Қ. Композиция. –Т.: Иқтисод–Молия, 2007, –102 б.
84. Холматов Б.Қ. Наққошлик. –Т.: Иқтисод–Молия, 2007, –98 б.
85. Черников Я.Г. Построение шрифтов. –М.: Архитектура, 2007, –116 с.
86. Шембель А.Ф. Основы рисунка. –М.: Высш. Шк., 1994, –159 с.: ил.
87. Шобаратов П.П. Композиция. –Т.: Янги аср авлоди, 2007, –100 б.
88. Эгамов А. Композиция асослари. –Т.: Санъат, 2005.
89. Эгамов Х. Рангтасвир. –Т.: Билим, 2005.
90. Ўралов А.С. ва бошқалар. Мўъжиза яратиш санъати. –Т.: Меҳнат, 1996, –112 б.
91. Қаюмов Н.Р., Булатов С.С. Ашёларга бадий ишлов бериш. –Т.: Иқтисод-Молия, 2010, –248 б.
92. Қаюмов Н.Р. Декоратив амалий санъати йўналиши бўйича лойиҳалаш. –Т.: Шарқ, 2007, –128 б.
93. Қодиров Б.Ғ. Комил инсон тарбиясининг педагогик асослари. –Т.: Меҳнат, 2001, 196 б.
94. Қодирхўжаев П. Бадий безак санъати. –Т.: Иқтисод–Молия, 2007, –108 б.
95. Қосимов Қ. Наққошлик. –Т.: Ўқитувчи, 1990, –160 б.
96. Қўзиев Т., Эгамов А., Қаноатов Т., Нурқобилов А. Рангтасвир. –Т.: 2003.
97. Ҳасанов Р. Мактабда тасвирий санъатни ўқитиш методикаси. –Т.: Фан, 2004, –250 б.
98. Ғуломов К.М. Амалий санъат. –Т.: Иқтисод–Молия, 2007, –112 б.
99. Ғуломов К.М. Ашёларга бадий ишлов бериш. –Т.: Билим, 2004, –88 б.

INTERNET SAYTLARI

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.Ziyonet.uz

4. www.edu.uz
5. tdpu-INTERNET.Ped
6. e-mail – mail@vgik.info
7. www.pencil.nm.ru
8. [artinst @ mail.ru](mailto:artinst@mail.ru)
9. [ychednoe@ mail.ru](mailto:ychednoe@mail.ru)
10. www.msus.org.
11. [www. artacademu.spd.ru](http://www.artacademu.spd.ru)
12. e-mail [chakin @ peterstar.ru](mailto:chakin@peterstar.ru)
13. [srt academy @ antecede my. spd.ru](mailto:srt_academy@antecede.my.spd.ru)
14. <http://kashfiyotlar.narod.ru>

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
1–§. Amaliy va badiiy bezak san'ati fanining predmeti.....	10
2–§. Badiiy bezash ishlarida amaliy san'atning o‘rni	12
I–bob. AMALIY SAN'AT.....	21
I.1–§. O‘zbek milliy san'atida badiiy naqqoshlikning roli.....	21
I.1.1–§. Amaliy san'at va uning turlari.....	21
I.1.2–§. Naqqoshlik san'ati.....	44
I.1.3–§. Naqqoshlik san'atida ishlatiladigan asbob–uskunalar va materiallar	52
I.2–§. Badiiy naqqoshlikning o‘ziga xosligi va estetik mohiyati.....	56
I.2.1–§. Naqsh va uning turlari.....	56
I.2.2–§. Oddiy naqsh elementlarini chizish.....	63
I.2.3–§. Naqqoshlik san'atiga xos yo‘l ichidagi 10 ta naqsh kompozitsiyasini chizish.....	71
I.2.4–§. Naqqoshlik san'atiga xos yo‘l ichidagi 10 ta naqsh kompozitsiyasini bo‘yash va pardoqlash.....	86
I.2.5–§. Naqqoshlik san'atiga xos islamiy, girih, gulli girih hamda madohil naqsh kompozitsiyasini tuzish, bo‘yash va pardoqlash.....	99
II–bob. BADIY BEZAK SAN'ATI.....	110
II.1–§. O‘quv va tarbiya jarayonida badiiy bezak.....	110
II.1.1–§. Badiiy bezak san'ati fanining shakli va mazmuni.....	110
II.1.2–§. Badiiy bezak san'atida ishlatiladigan asbob–uskunalar va materiallar	111
II.2–§. Dekorativ san'at printsiplari va vazifalari.....	114
II.2.1–§. Badiiy bezak san'ati fanida rang va kompozitsiya.....	114
II.3–§. Kompozitsiyaning asosiy qonuniyatlari.....	125
II.3.1–§. Badiiy bezak ishlarida yozuvlar.....	125

II.3.2.–§. Yozuv kompozitsiyasi e'lon, shior, tabrik matni kabi yozuvlarni yozish.....	131
II.3.3.–§. Shrift, visual kommunikatsion belgilar	134
II.3.4.–§. Plakat shriftini yozib, rangda bo'yash	142
II.3.5.–§. Namuna asosida harflar va sonlarni yozish. Yozilgan harflarni rangda bo'yash.....	149
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	154

Содержание

Введение.....	3
1–§ Предмет прикладного и художественного декоративного искусства.....	10
2–§. Роль прикладного искусства в художественном оформлении.....	12
I– глава. ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО	21
I.1–§. Роль художественной самодеятельности в узбекском национальном искусстве.....	21
I.1.1–§. Прикладное искусство и его виды.....	21
I.1.2–§. Искусство гравирование	44
I.1.3–§. Оборудование и материалы, используемые в декоративно-прикладном искусстве.....	52
I.2–§. Оригинальность и эстетическая сущность художественного орнамента	56
I.2.1.–§. Гравирование и его виды	56
I.2.2.–§. Рисование простых элементов рисунка.....	63
I.2.3.–§. Нанесение 10 узорных композиций внутри пути, свойственного искусству гравировки	71
I.2.4.–§. Окрашивание и декорирование 10 узорных композиций внутри пути, присущего искусству вышивки.....	86
I.2.5.–§. Создание, покраска и декорирование исламской, причудливой, цветочно-декоративной орнаментальной композиции....	99
II– глава. ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ДЕКОРАТИВНОЕ ИСКУССТВО	110
II.1.–§. Художественное оформление в процессе обучения и воспитания.....	110
II.1.1.–§. Форма и содержание предмета художественного декоративного искусства.....	110
II.1.2.–§. Оборудование и материалы, используемые в художественном	111

декоративном искусстве	
II.2.–§. Принципы и функции декоративного искусства.....	114
II.2.1.–§. Цвет и композиция в художественно-декоративном искусстве	114
II.3.–§. Основные законы композиции.....	125
II.3.1.–§. Надписи на художественных декоративных работах.....	125
II.3.2.–§. Написание таких надписей, как объявление, слоган, текст поздравления.....	131
II.3.3.–§. Шрифт, визуальные коммуникационные знаки.....	134
II.3.4.–§. Рисование шрифт плаката и раскраска его в цвете.....	142
II.3.5.–§. Написание букв и цифр по образцу. Раскрасить написанные буквы по цвету.....	149
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	154

Content

Introduction.....	3
1 – § Subject of applied and decorative art.....	10
2 – §. The role of applied art in decoration.....	12
I– chapter. APPLIED ART	21
I.1–§. The role of amateur performances in the Uzbek national art.....	21
I.1.1 – §. Applied art and its types.....	21
I.1.2 – §. Art engraving.....	44
I.1.3–§. Equipment and materials used in arts and crafts.....	52
I.2–§. Originality and aesthetic essence of art ornament	56
I.2.1. – §. Engraving and its types.....	56
I.2.2. – §. Drawing simple drawing elements.....	63
I.2.3.–§. Drawing 10 patterned compositions inside the path characteristic of the art of engraving.....	71
I.2.4.–§. Coloring and decorating 10 patterned compositions inside the path inherent in the art of engraving.....	86
I.2.5.–§. Creation, painting and decoration of an Islamic, bizarre, floral and decorative ornamental composition.....	99
II– chapter. DECORATIVE ART	110
II.1.–§. Decoration in the process of training and education	110
II.1.1.–§. The form and content of the subject of decorative art.....	110
II.1.2.–§. Equipment and materials used in decorative art.....	111
II.2. – §. The principles and functions of decorative art.....	114
II.2.1. – §. Color and composition in decorative art.....	114
II.3. – §. Basic laws of composition	125
II.3.1. – §. Inscriptions on art decorative works.....	125

II.3.2. – §. Writing such inscriptions as announcements, slogans, and congratulatory texts.....	131
II.3.3. – §. Font, visual communication signs.....	134
II.3.4. – §. Drawing a poster font and coloring it.....	142
II.3.5.–§. Writing letters and numbers according to the model. Colorize the written letters by color.....	149
LIST OF USED LITERATURE	154